

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY

Series

№ 3(99)/2020

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 3(99)/2020

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2020 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2020 г.

July–August–September
September, 30th, 2020

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2020
Караганда, 2020
Karaganda, 2020

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры
Ж.Ж. Жарылғапов

Жауапты хатишы
филол. ғыл. канд.
Л.М. Харитонова

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Москва (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, ПМПУ, Павлодар (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Т.А. Коханов

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.09.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 14,12 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 64.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ-ның баспасының баспаханасында басылып шықты. 100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2020

Главный редактор
д-р филол. наук
Ж.Ж. Жарылгапов

Ответственный секретарь
канд. филол. наук
Л.М. Харитонова

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, КазНУ им. аль Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, ПГПУ, Павлодар (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Т.А. Коханов

Компьютерная верстка

Г.Қ. Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.09.2020 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 14,12 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 64.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2020

Main Editor
Dr. of philol. sciences
Zh.Zh. Zharylgapov

Responsible secretary
Cand. of philol. sciences
L.M. Kharitonova

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences Orenburg state University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences Uzbek state University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences Al-Farabi Kazakh national university, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol. Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences M. AkmulliBashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences PSPU, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitated doctor Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Editors
Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, T. Kokhanover

Computer layout
G.K. Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.09.2020. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 14,12 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 64.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
38, Gogol Str., Karaganda, 100012, Kazakhstan, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2020

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

<i>Кенжеғалиев С.А., Нұржанова Қ.Қ.</i> Абайдың ділге қатысты дәйектемелері	6
---	---

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Вазанова М.Г., Якушкина З.Н.</i> Использование корпуса текстов при лингвистической экспертизе	14
<i>Baimatmyrov S.A., Tungushbaeva B.K.</i> Objectification of the superconcept «ideology» in the publicistic discours: diachronic aspect	20
<i>Sherizatova Zh.Zh.</i> Lexical phrases with anthroponymic components in medical terminology	27
<i>Нұртаева А.Б., Сүйер Экер.</i> Тілдік оппозиция: антонимдер мен қарама-қарсы мәндес сөздердің пайда болу диалектикасы	34
<i>Bainiazov A., Maretbayeva M.A., Zhalmakhanov Sh. Sh., Dzhusupov M.</i> Phono-morpho-lexical similarity of auxiliary morphemes of the dictionary «Mukaddimat al-adab» (XIII century) Az-Zamakhshari with the Kazakh language	40
<i>Түйте Е.Е., Марат М.М., Салтанмұрат Р., Кадырова Л.Б.</i> Пиджин және креол тілдері қарым-қатынас құралы ретінде	52
<i>Vesselinov D., Mazhitaeva Sh.M., Amanbekova D.Ye.</i> Language representation and the structure of concepts in the modern cultural linguistics	58
<i>Zhunusova M.K., Sayazhanova A.Zh.</i> The syntactic structure of the initial and final sentences	65

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

<i>Токатова Л.Е., Белоусова Е.А.</i> Национальный корпус русского языка в литературоведческих исследованиях: практическое применение	73
<i>Құрманғали Г.Қ., Аишаф Мохамед Аттия Абддоу</i> Құранмен астастыра жырлаған орта ғасырдағы әдеби жәдігерлер	84
<i>Пангереев А.Ш., Балтымова М.Р.</i> Балалар фольклоры дәстүрлі мәдениеттің ерекше саласы ретінде	91
<i>Filimonova A.P., Mazhitaeva Sh.M., Rapisheva Zh.D., Sonmez M.J.</i> Destruction of the Pretexts in Dystopia («The Slynx» by T. Tolstaya)	96

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

<i>Ilyassova G.O., Ayazbayeva A.M.</i> Text-centric approach in foreign language lessons	103
--	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	112
--	-----

С.А. Кенжеғалиев, Қ.Қ. Нұржанова

*Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан
(E-mail: sayan582@mail.ru)*

Абайдың ділге қатысты дәйектемелері

Мақалада жалпы ғылымда діл мәселесі бастапқыда тек әлеуметтану және мәдениеттану аясында қаралғаны дәлелденген. Алайда ділдік лексикон дегенде тілтанушы ділді зерттеп кетсе, лингвистикалық нысаннан ауытқып кететіндігі айтылады. Өйткені ділдің тілге ықпалы күшті десек те, екеуі бір нәрсе деуге келмейді. Авторлар тарапынан тіл ділдің тікелей фотографиялық суреті емес екені ұсынылған. Сондықтан ділдік лексиконды «діл» деген жалпы гуманитарлық үлкен мәселенің бір аз бөлігі ғана деп есептеген жөн. Оның өзінде бұл жолы біз ұсынып отырған мақаламызда Абайдың ділге қатысты дәйектемелерін талдаумен ғана шектелеміз. Бізге батыс пен орыстың ментальділік пен тілдің байланысы туралы пайымдаулары кеңінен таныс. Солардың жолын ұстанатынымыз да жасырын емес. Дей тұрсақ та, өз топырағымызда не бар екенін түгендеп алудың ғылымның табиғи жолмен дамуына, оның шынайылығына ықпалы зор болатындықтан, тіл мен ментальділікті, яғни ділді осы жосықпен пайымдауға тырысады. Осы тұрғыдан келсек, діл мен тілдің орайласуы туралы мәселенің қазақ тілтануындағы бастауларын Абайдың қара сөздерінен көруге болатындығы тұжырымдалған.

Кілт сөздер: Абай, тілдік тұлға, лексикон, діл, ментал, ментальділік, имплицит, «Қара сөздер».

Ділдік лексикон дегенде еске бірден «ментал», «менталитет» сөздері түседі. Бұл сөздерді «діл» деп аудару ұсынылып, ғылыми көпшілік жағымды қабылдады. Мәселен, демограф-ғалым М.Тәтімов бұл сөздерді «діл», «ділім» деп аударғанды жөн санаған. Менталитетке әр тарапты анықтамалар берілген. Қандай да болмасын діл — рухани болмыс тарихының сығымдалған және тұрақты негізде қордаланған, жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың дүниетанымында орын алатын ерекше көрініс. Оны қалыптастыруда мәдениеттің, философияның, психологияның, ұлттық салт-дәстүрдің, тұрмыстың, қоғамдағы әлеуметтік ортаның, саясат пен идеологияның, экономикалық қатынастардың маңызы зор.

Философиялық тұрғыдан алсақ, менталитет — латын тілінен аударғанда (mens — ақыл, ойлау, ойлаудың бейнесі, жанның қатпары) бейсаналықты қосқандағы топтық және жеке сананың терең деңгейі. Менталитет — жеке және әлеуметтік топтардың қимылға, ойлауға, сезінуге және дүниені белгілі бір бейнеде қабылдау бағыты дайындығының жиынтығы [1; 10].

Бұл жөнінде философ-ғалым Д. Кішібеков, өзінің белгілі «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» атты монографиясында «менталитетті адамдардың нақтылы ісінен, өмір сүру тәсілінен, ойлау жүйесінен т.б. бөліп қарауға болмайды. Ол тек солар арқылы бейнеленетін, түсінуге болатын құбылыс. Олардан менталитетті жеке-дара бөліп алып қарастыруға болмайды деген қорытынды жасайды [2; 15–22].

Этнологиялық тұрғыда алсақ, менталитет — нақты жағдайға байланысты қылықтардың басым түрлері, нормалары мен үлгілері туралы этникалық түсініктер жүйесі. Бұл жүйе әлеуметтік ортада бейсана кешендерге (этникалық константаларға) негізделеді. Бұл тіршіліктің мәдени ортасын жасайтын құндылықтар жүйесі. Менталитет — сыртқы ортадағы әр алуан құбылыстарға орай этнос санасында болатын бірдей реакция [1; 10].

Ал мәдениеттанушылар менталитетке мынадай анықтама береді. Менталитет — инсанның тіл, ақыл, сана, ой, «менін» қоса алғандағы рухани қаруы. Менталитет жағымды, оң құбылыс қана емес, тілдің немесе ойдың белсенді әрекетінсіз ол түгелдей иррационалды болып шығады. Өзінің көрінісінде жоғары менталитет — таңдаусыз болатын түсінік, ол — инстинкт-интуиция деңгейінде көрінеді. Мәдениеттанушы менталитетті тар мағынасында ең алдымен тіл, сөз деп таниды [1; 10].

Алайда, ділдік лексикон дегенде тілтанушы ділді зерттеп кетсе, лингвистикалық нысаннан ауытқып кетеді. Өйткені ділдің тілге ықпалы күшті десек те, екеуі бір нәрсе деуге келмейді. Оның үстіне тіл ділдің тікелей фотографиялық суреті емес. Сондықтан ділдік лексиконды «діл» деген жалпы гуманитарлық үлкен мәселенің бір аз бөлігі ғана деп есептеген жөн. Оның өзінде бұл жолы біз ұсынып отырған зерттеуімізде тілдік инсанның сөйлеу үдерісін талдаумен ғана шектелеміз.

Бізге батыс пен орыстың ментальділік пен тілдің байланысы туралы пайымдаулары кеңінен таныс. Солардың жолын ұстанатынымыз да жасырын емес. Дей тұрсақ та, өз топырағымызда не бар екенін түгендеп алудың, ғылымның табиғи жолмен дамуына, оның шынайылығына ықпалы зор болатындықтан, тіл мен ментальділікті осы жосықпен пайымдауға тырыстық. Осы тұрғыдан келсек, діл мен тілдің орайласуы туралы мәселенің қазақ тілтануындағы бастауларын Абай мен Ахметтен көруге болады.

Алдымен бүгінгі қозғалып отырған мәселе діл (ментал) туралы тоқтала кетейік. Бұл сөздің түбірі — латынның көп мағыналы *mens* сөзі. *Ақыл, ой, көңіл күйі, жан* деген сияқты мағыналарға ие. «Ментальность», «менталитет» деген ұғымдарға нақты да толық анықтама әлі берілген жоқ, абстракт күйінде түсіндіріліп келеді. Алайда көпшілік мойындайтын бір қағидалық жайт бар: ақыл-ес, сезім, ерік-жігер адам болмысының барлық жағын қамтиды, бұл үшеуінің жиынынан инсан жасалады. Ал олардың сомдалуынан халықтың сапасы келіп шығады. Мұны орыстың атақты тарихшысы В. Ключевский «халық темпераменті» деп, тағы бір тарихшы А. Шапов «қауымдық бейімділік (общинное предрасположение)» деп атапты. Зерттеушілердің бір тоқтамы менталитеттің рухани мәні мен руханияттың ақыл-естік мәнінің жұптасуын ментальділік деп атаған жөн [1; 13]. Діл, сонымен, халық рухының игілігі. Ал Абайдың діл туралы тұжырымын 17-қара сөзінен көруге болады. Хакімнің қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің таласына ғылымға төрелік айтқызатынын еске түсірейік (Еске сала кету артық емес: Абайдағы «ғылым» деген ұғым үстірт ойлағанға физика, лингвистика т.с. сияқтылардың жалпылауыш атауы тәрізді көрінуі де мүмкін, бұл ұғым Абайда өзгеше мәнде жұмсалады, дүниеауи мен діни ғылымды қамтиды.): «Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

— Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман, — депті.

— Ей, ақыл! Сенің айтқаныңның бәрі де рас. Сенсіз еш нәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да — бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның — екеуінің де сүйенгені сен; екеуінің де іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман, — депті. — Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ — менің ісім, — депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырына жүрмейді: жақсылық айтқаныңа жаны — діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет, — деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы, — депті» [3]. Мұны біреу әфсана деп есептеуі мүмкін, ал біз ғылыми-танымдық трактатқа жатқызуға әбден бейілдіміз. Мұнан нендей түйінге келуге болады? Біздіңше, ділді қазақ жосығымен Абайша түсінуіміз керек. Сонда діл ақыл мен қайраттың жүрек ықпалымен таным арқылы болатын бірлігі дегенге саяды. Хакімнің осы сөзін қуаттай түсетін әрі қазақтың ділін тұспалдайтын 14-қара сөзіндегі мына бір максима: «Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады».

Жалпы ғылымда діл мәселесі бастапқыда тек әлеуметтану және мәдениеттану аясында қаралды. Мәдениеттанушылар мен әлеуметтанушылар менталитетті «жан формасы», «рух функциясы» деп түсіндірді. Осыған орай психологтер рух функциясының өмірге аяқ басқан сәбидің әлемді қабылдауымен ұқсастығын байқады да, осы арқылы менталитетті, ментальділікті дәлелдеуге

ұмтылған екен. Абайдың ғылыми-философиялық, танымдық еңбектерінен, өлеңдерінен осы із байқалады. Демек, біз айтып отырған мәселелер бойынша максималық тұжырымдарға ойшыл эволюциялық жолмен келген. Дәлел үшін 7-нші, 19-ші сөздерін ұсынуға болады. Оқиық. 7-сөзден: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола аламайды һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі — білсем екен демелік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып, қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да, тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі — жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген». Мынау — 19-ші сөзден: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайда білгені, көргені көп адам білімді болады», — деп жазады.

Қазақ тілінде *діл* деген сөз қазір *ментальділік*, *менталитет* деген сөздің балауына алынып жүр. «Діл» — парсы сөзі, сөзбе-сөз аударғанда «жүрек» ағзасының атын білдіреді. Шындығында, «жүрек» деген сөзге көп мән-мағына сыйып кетеді. Абай да осындай кең мәнде қолданған (Асылы, Абай лексиконының семантикасын жеткізуге дәстүрлі түсіндірменің әлеуеті жетпейді, бұл үшін герменевтика керек.). Осы тұрғыдан келгенде, оның «*Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды, амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады*» [14-сөз], «*Жүректің тілін сөйле, тіл жалғаны жоқ бояма*» деген пікірі тіл мен ділдің тура пропорционал байланыста болатынын бүгін байқап «тауып» жүрген когнитивтік тілтанушылар мен психологиялық тілтанушылардың алдын әлдеқашан орап кеткеніне көзіміз жеткендей болады.

Лингвомәдениеттануда, когнитивтік тіл білімінде, менталингвистикада этнопсихолінгвистикада «өзің арқылы өзгені», «өзге арқылы өзіңді» тану, өзге мәдениетпен диалогке түсу сияқты өзекті мәселелер бар. Абайдың: «Әр елдің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік пікірлесе алады, аса арсыздана жалынбайды», — деген пікіріне ой жүгіртсек, қандай тілдің иесімен болсын, паритеттік қарым-қатынасқа түсу үшін тілді жалаң білу аз екенін, оның ділдік болмысын, өз сөзімен айтқанда, «өнерін» де білу керек екендігін болжамдауға әбден болады. Бұл жерде Абай өнер сөзін қазіргідегідей «искусствоның» баламасы ретінде емес, материалдық және рухани мәдениет, тіпті, тұрмыс-салт деген мәнде қолданып отыр деп санаймыз.

Қазіргі когнитивистикада, психолінгвистикада ғаламның тілдік бейнесі, тілдік инсан, аялық білім дейтін санаттар кіндік санаттар болып табылады. Осы санаттарды зерттеудегі басты қағида — «Менің әлемімнің шекарасы менің тіліммен сызылған». Демек, әлем аясындағы адамды оның тілі арқылы тануға болады. Осыны зерттеуге әдістанымдық тірек ретінде Абай хакімнің: «*Сөзіне қарай кісіні ал, — Кісіге қарап сөз алма*», «*Адамға ғылым-білімді көбейтуге екі қару керек: бірі — мұлахаза (пікірлесу), екіншісі — мұхафаза (сақтау, қорғау)*» [32-сөз], «*Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жиганы бар адам. Ондай кісі жаңа естіп, көріп білгендерін сынап, орынды-орынсызын бағанағы жиган нәрселеріне қарай есеп қылады. Бұлай етіп харекет еткен адамды ақылды дейміз*» [43-сөз], — деген зейіндемелерін ұстансақ, адамды тілі арқылы парықтауда шындықтан жырақтамаспыз деп ойлаймын. Абайды оқығаннан тағы бір түсінгеніміз сол, ақынның: «*Мақсатым — тіл ұстартып өнер шаппақ, Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ*», — дегенін тіл ұстартуды өнер (мәдениет, зерде, таным, руханият деп түсіне тұрыңыз) шашудың, сана мен ойлауды түзеудің амалы деп қабылдаймыз. Ал бұл өлеңнің жазба мәтіндерінде редакторлар «*тіл ұстартыптан*» кейін мәніске үңілмей үтір (,) қойып екіұштылық жасап жүр. Егер үтір (,) қойсақ, ақынның мақсаты тіл ұстарту және өнер шашу болады. Сонда Абайды тіл үйретуші деп ұғуымыз керек пе? Ақынның мақсаты тіл ұстарту емес екенін «өлеңді тілі орамды жастарға үлгі бермек үшін жазғанынан» әбден байқауға болады. Шындығында, «көкірегі сезімді, тілі орамды» болса, оның тілін ұстартып жатудың өзі артықтау іс емес пе? Көрнекілік үшін мына шумақты оқуыңызға болады:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқ-барды ертегіні термек үшін,

Көкірегі сезімді, тілі орамды,

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.

(Осы тұста белгілі лингвист А. Потебняның «Мысль направлена словом» деген қағидасы еске түседі).

Ахмет Байтұрсынұлының В.фон Гумбольдтің еңбектерімен таныс болған-болмағаны туралы мәлімет жоқ, алайда неміс ойшылының «Sprache ist Sinne Volks» деген тұжырымы мен қазақ ғұламасы А.Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған елдің өзі де жоғалады» деген нақылы мен үндесіп жатыр. Дәлелдейік. Орыстар Гумбольдтің бұл сөзін «Язык — это дух народа» деп аударып, ал қазақтар орыстан аударып «Тіл — халықтың рухы» деп айтып жүр, жазып жүр. Шындығында, немісше-орысша сөздікке, неміс тілінің сөздігіне қарасақ «Sinn» сөзі көп мағыналы екен: орыс тілінде «суть», «смысл», «значение», «сам», «сознание», «разум» дегенді білдіреді екен. Демек, қазақшалағанда «тіл — халықтың жаны, мәні, өзі» болып шығады екен. Енді Гумбольд пен Байтұрсынұлының пікірін салғастырыңыз...

Біз жоғарыда А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінен (қазіргі тұрғыдан қарасақ, бұл еңбектің жартысынан көп бөлігі тілтану мәселесіне арналған деуге болады) жеке инсанның тілді қолдануындағы психикалық-танымдық әрекеттерді келтірдік. Әдістанымдық тұрғыдан қарап толығырақ тағы бір оқиық:

«Ойындағы, қиялындағы, көңіліндегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қиын. Сөз өнері жүзінде асқан өнерпаздар мүддесін тілмен айтып жеткізе алмай, сондай қиналғанда, өзгелерге ондай іс оңай болып табылар ма? Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

Сонда да ішінде бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы? —

деп Абай айтқандай сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді». Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз оңтайымен тізеді. Өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады».

Ғалым мұнымен адамның ділдік сипаттарының тіл арқылы көрінетінін меңзесе, енді осы ой-рух иесі инсанның оны жарыққа шығаруындағы даралық пен ортақ жалпылықтың болатынын ескертеді: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-шарқынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады.

Ол — айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын, әрқайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі. Шеберлердің қолынан шыққан нәрселермен таныс адам, сол шеберлердің істеген нәрселерін қай жерде көрсе де айтпай таниды. Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатына үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі — тіл яки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, салттануынан болады» [4; 10–11]. Демек, жеке адамның тілді жаратуының түбі оның ой-саналық қатпарларында жатыр.

Ділдік лексиконның қазақ тіл біліміндегі бастапқы ғылыми түсіндірмесі ретінде жоғарыда келтірілген А. Байтұрсынұлының мұрасы жайлы сілтеме діл мен лексикон байланысына да түсіндірме бола алады. Онда тілдегі сөзді түгел білу сол тілді қолдана алумен тең емес екендігі, тілді қолдана білу айтылмақ ойға қажетті деген сөздерді дәл таңдай білумен танылатындығы айтылып, қазақ тілі «қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайтындығына» көңіл бөлінген. Автордың ойынша, сөз қолдану ортақ болғанымен де, өзара ажыратылатын даралық сипатта: «Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әртүрлі қолданады. Қысқасынан айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [4; 18–19].

А.Байтұрсынұлы ділдік лексикондағы таным мен сөйлеу үдерісінің тығыз байланысты болатынын орыс академигі Щербадан ширек ғасыр бұрын байқаған. Ғалым былай деп жазады: «Лебіз ашық мағыналы болу үшін, айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек. Адам анық танитын нәрсесін ашық атайды да, көмескі танитын сөзін көмескі, күңгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап жорып, ұйғарып қана қоямыз» [4; 20].

Таным теориясының қағидасы бойынша таным белгісізді белгіліге, дерексізді деректіге салғастыру жолымен жүреді. Мұның сөз саптаудағы көрінісін А.Байтұрсынұлы жазбай тапқан. Бұған

сөйлеу үдерісінде сөйлеуші сөзінің толық түсінікті болуы үшін «дерексіз заттарды деректі деректі затша, пернесіз заттарды пернелі затша қалыптауы» және «жансыз затты жанды заттай ғамалдауы» жайлы ойлары — дәлел [4; 23].

Ахмет Байтұрсынұлы тіл әлемінің аясына еңбек инсанның мәдени-психологиялық толқыныстарының себебін мәдениеттің адамзатқа ортақ екендігімен, сонымен бірге әр ұлтта өзіндік сонылық болатынымен, бұлардағы ұқсастық пен сәйкестіктер олардың астарласуына мүмкіндік беретінімен түсіндіреді [5; 419–420].

Сөйтіп, сөз етіп отырған мәселеде мұнан былай әдістанымдық жолдың басында Абай ойы жүрсе, соны нәтижелерге қол жеткізуіміз әбден мүмкін.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектері ойдың игі мақсатқа қарай дамығанын көрсетеді. Ахметтің пайымдамалары Абай ойларына әдістанымдық негіз ретінде сүйенгендей әсерде қалдырады. Өйткені тіл мен ділдің байланысына ғұлама ғалым анағұрлым нақты жақындаған.

Енді осы ділдің жеке адамның тілді пайдалануына қатысы қандай екенін барлап көрейік. Бұл тұста ең басты ұстанатынымыз — тіл мен ой-сананың диалектикалық бірлігі. Қазіргі тіл білімінің теориялық зерттеу парадигмасының антропоэзеттік басты ұстанымы тілдің диалектикалық бірліктегі қызметтерін тереңінен ашып, айқындап, тіл білімін заман талаптарына сай жаңа сапалы деңгейге көтеруге негіз болып отыр.

Бұл жөнінде эралуан бағдар бар. Соның бірі тілдің болмыс пен инсан арасында оларды қатыстырушы дербес буын екендігі туралы. Мұны Г.В. Колшанский жөн көрмейді: «Язык ... не может рассматриваться в качестве барьера между человеком и миром или самостоятельным познавательным механизмом, наделенным такими качествами, которые дают ему возможность представлять по-своему этот мир и доносить его до человеческого сознания. В принципе остается действительным лишь двуединство «мышление — мир», в котором формой существования мышления выступает язык, сохраняющий все существенные свойства предметного мира» [6; 19].

Инсанның психикалық танымы арқылы объективті дүниенің бейнесі қалыптасады, ол — адам санасындағы идеалды болмыс, оның материалдық пішіні — тіл. Қоршаған дүниенің бір бөлігі ретіндегі адам мен шындық болмыстың арасындағы диалектикалық байланыс осы екеуінің арақатынасында көрінеді, ал тіл — сана болмысының пішіні дәрежесінде объективті шындықпен астасып жатады. Тіл өз алдына жеке-дара дүние емес, дүние-болмысты игерудің түрі («форма овладения миром»). Г.В. Колшанскийдің бұл пікірі көңілге қонады. «Ойлау мен тілдің арақатынасы қатар өмір сүретін екі құбылыстың жай бір-біріне әсер ету қатынасы емес, мазмұн мен форманың диалектикалық бірлігі болып табылады. Бұл бірлікте алғашқылық, айқындаушылық қызмет ой-санада болады, өйткені ол шындық дүниенің идеялық бейнеленуі болғандықтан, өзінің тілдік формасын жасайды» [7; 55–56] дегенде, ойлау мен тілдің арақатынасы, табиғаты айқындала түседі. Мазмұн мен пішіннің арасындағы байланысты ашқан кезде екеуінің диалектикалық бірлікте екенін анықтаған жөн. Тілдік пішін жай ғана дыбысталу емес, ол осы құбылыстың материалдық жағы ретінде оның идеалдық жағы — мазмұнмен қарама-қарсы, екінші жағы болғанмен, олар ажырамас бірлікте болатыны тілдік пішіннің идеалды мазмұнның ықпалымен қалыптасқанынан, сомдалғандығынан көрінеді. Осы заңдылықты А.П. Комаров былайша сипаттайды: «Языковое звучание есть не просто звучание, но звучание, тщательно обработанное, строго оформленное, изваянное идеальным, одухотворенное и, следовательно, несущее в себе идеальный момент в виде следов, отпечатков мыслительной деятельности. Форма есть проявление идеального, его материальное воплощение, «его иное», его переход в свою противоположность — в материальное» [8; 20].

Г.В. Колшанский адам санасындағы болмыстың белсенді түрдегі бейнеленуі сөз тудыру үдерісімен бір уақытта өріледі десе де, танылған объективті дүние табиғи дыбыстық тілде адам санасында, ойында қалыптасқан дүниеге айналатынын айта келіп, ойлаудың тілдің алдын алатыны (ашығын айтқанда, ойлаудың тілден бұрын болатыны) ойлау мен тілдің бірлігін бұзбайтынын айта келіп «тілдің объективті дүниеге тікелей қатысы жоқ, ол ойлаудың, ойдың бейнелеуші әрекетін берудің тәсілі», — дейді. Дүние-болмыс — ой тіл құбылыстарының арақатынасына байланысты жоғарыда айтылған ойларын қорыта келіп, ғалым тіл мен ойды бірлікке тоғыстыра отырып, оларды «языковая мысль — мир» байланысында қарастырады [6; 24–25].

А.П. Комаровтың ой мазмұны мен тіл семантикасының арақатынасы туралы ерекше, атап айтқанда, ой бейнесінің мазмұны мен тілдік семантиканың арасында онтологиялық жағынан болсын, функциялық жағынан болсын, ауқым жағынан болсын ешқандай айырмашылық жоқ; ойлау әрекеті мен сөйлеу әрекеті — екі әрекет емес, екеуі де — әрекеттің бір түрі; тіл мен ойлау арақатынасы,

түптеп келгенде, тілдің материалдық (дыбыстық) идеалдық (мағыналық) жақтарының бірлігіне саяды; болмыстың екі түрі: объективтік шындық — тілде екі аралық қатынас бар, объективтік шындық — ойлау — тіл тұрғысындағы ұшаралық қатынас болмайды; дүниенің екі бейнесі жоқ, концептуалдық (ойлық) және лингвистикалық (тілдік) деп ажырату методологиялық қасандыққа апарып, тілдік және тілдік емес сананы мойындап «тіл — ойдың тікелей болмысы» деген негізгі тезиске қайшы келеді дейді [9; 130].

Тіл білімінің тарихында тілдік мағына теориясы әрдайым зерттеуші ғалымдардың назарында болды және де осы теория ауқымында тілдік мазмұн (языковое содержание) мен ұғымдық мазмұн (понятийное содержание) арақатынасын айқындау мәселесі маңызын жоғалтпады. Өйткені тілдік семантиканың жалпы теориялық сипаты осы тұрғыдан ғылыми негізделе алатыны айқын болды да, жалпы грамматикалық семантиканың қыр-сырын аша түсу қазіргі тіл білімі теориясының ең өзекті мәселесіне айналып отыр.

Тілдік семантика мен ұғымдық мазмұнның байланысы мен ара-жігін айқындау, түптеп келгенде, тіл ғылымы мен философияға ортақ мәселе, ол тіл мен ойлаудың арақатынасын ғылыми негізде пайымдауға негіз болады [10; 92].

Ғалым А.П. Комаров тіл адам қоғамы дамуының жемісі ретінде онымен, оның дамуымен үндес, өзектес бола отырып, диалектикалық бірлікте болатындығын көрсетеді.

Г.И. Исына, Ху Синь Хуа, Д.Е. Аманбекованың «Тіл этникалық менталитеттің туындысы ретінде» деген мақаласында «Қазақ халқының менталитеті — әртүрлі уақытта қалыптасқан, әртүрлі белгілердің жиынтығы: бұл отансүйгіштікте, кеңестік уақыттың менталдылық белгілері де, туған мемлекетке құрметпен қарау секілді патернализм белгілері де, этникалық сана-сезімнің өсуі, барлық қазақстандық халқының этникалық өзін-өзі тануға деген ұмтылысы (көп этникалық әлеуметте), өзге мәдениеттердің құндылықтарын түсіну, әлемді сүюшілік және Еуразия аумағындағы өмір сүріп жатқан халықтардың ортақ мәдениеті ретінде орыс мәдениетімен жақындасу. Алайда, ұлттық сананың түрлендіру барысына қарамастан, қазақ ұлтының менталдылық белгілері халықтың рухани ерекшелігі ретінде сақталып келеді» — дегенді айтады [11].

Әр ұрпақ өзінен бұрын қалыптасқан дүниетанымды бойына жинаған ана тілін үйреніп, сол арқылы дүние-болмысты игеріп өседі, бірақ ол танушы субъектінің шындық болмысты ары қарай тануын шектемейді, ойлау үдерісі өз заңдылықтарымен әрі қарай дами береді, оның нақты көрінісі болатын тіл де өзіндік заңдылықтарымен болмыстың тілдік суретін қалыптастыра береді. Ойлау мен тіл диалектикалық бірлікте бола отырып, біріне-бірі әсер етіп, үнемі даму үстінде болады. Дүние-болмыс — объективтік шындық ретінде адамзатқа ортақ, оның адам санасындағы тану үрдісі де ерекше. Таным нәтижесінде қалыптасқан жалпы ұғымдық категориялар әр тілде өз жүйелік-құрылымдық сипаттарына, заңдылықтарына сай тұлғаланады. Адам болмысы мен таным әлемін тұтастай қамтитын адам рухының әрекеті тіл арқылы көрінеді, сол әрекет нәтижесінде дүниенің тілдік бейнесі түзіледі.

Сөйтіп, біріншіден, жеке адам, ең алдымен, әлем қауымдастығының, адамзаттың бір бөлшегі (оны осы тұрғыдан қарап, ділі мен тілін тексергенде, Абайдың ақыл, қайрат, ғылым, жүректің адам өміріндегі қызметі туралы, жоғарыда келтірілген басқа тұжырымдарына сүйенген жөн деп санаймыз); екіншіден, ол қалай болса да белгілі бір ұлттың өкілі болып саналады (ділдік лексиконды саралағанда ұлттық болмыс зерттеушінің өз бойында болу керек, сонда тілдік инсанмен бірлесе алады); сонымен қатар, үшіншіден, оның өзіне тән психикалық, ойлау ерекшеліктері болады (мұны іс-тәжірибе, білім-білік, орта факторлары шешеді, зерттеуде ділдік лексиконның мұндай ерекшеліктері тәжірибені талдау арқылы анықталады, жинақтау (синтез) арқылы топтастырылады).

Сонда, ділдік лексикон (ментальный лексикон) деген ұғым жоғарыда көрсетілген үш тұғыр (бұлар жалпы ділге (менталитетке) байланысты) нәтижесінде инсанның сөйлеу, сөзді қолдануындағы психикалық әрекеттермен тікелей де тығыз байланысты ұғым болып шығады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Колесов В.В. Язык и ментальность / В.В. Колесов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. — 240 с.
- 2 Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең / Д. Кішібеков. — Алматы: Ғылым, 1999. — 200 б.
- 3 Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы / А. Құнанбаев. — Алматы: Ғылым, 1977. — II т. — 312 б.
- 4 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.

- 5 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы / А.Байтұрсынов. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 264 б.
- 6 Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. — М.: Наука, 1990. — 107 с.
- 7 Тұрғынбаев Ә. Тілаларлық байланыстар мен қатынастар диалектикасы / Ә. Тұрғынбаев, Л. Нұсқабаева. — Алматы: Білім, 2005. — 216 б.
- 8 Комаров А.П. Актуальные проблемы общего языкознания / А.П. Комаров. — Алматы: Изд. КазУМОиМЯ, 1995. — 82 с.
- 9 Комаров А.П. О внутренних противоречиях языка / А.П. Комаров. — Алма-Ата: Мектеп, 1988. — 152 с.
- 10 Рысалды К.Т. Дүние-болмыстың тілдік бейнесі туралы / К.Т. Рысалды // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2005. — № 8 (90). — Б. 89–93.
- 11 Исина Г.И. Тіл этникалық менталитеттің туындысы ретінде / Г.И. Исина, Ху Синь Хуа, Д.Е. Аманбекова // Bulletin of Karaganda Universit. Philology series. 2019. — № 2 (94). — Б. 15–20.

С.А. Кенжеғалиев, К.К. Нуржанова

Идеи Абая о менталитете

В статье изучен вопрос менталитете в разных гуманитарных науках. Изначально менталитет рассматривался в сфере социологии и культурологии. Если лингвист, изучая ментальный лексикон, ограничивается исследованием самого менталитета, то отклоняется от лингвистического объекта, так как менталитет и язык не являются одним целым, несмотря на то, что являются взаимозависимыми. Кроме того, язык не прямое фотографическое изображение менталитета. Поэтому ментальный лексикон следует рассматривать лишь как небольшую часть большой гуманитарной проблемы под названием «менталитет». На материале «Слов назиданий» Абая авторами статьи проанализированы идеи поэта о менталитете. Доказано, что впервые в казахстанской культуре вопросы менталитета, его связи с языком и языковым сознанием были поставлены в публицистике Абая.

Ключевые слова: Абай, языковая личность, лексика, менталитет, имплицит, «Слова назидания».

S.A. Kenzhagalyev, K.K. Nurzhanova

Abay's Ideas on Mentality

Despite the fact that the mentality has a strong influence on the language, linguistic vocabulary deviates from the linguistic object if the linguist tracks the language. In addition, language is not a direct photographic depiction of the mentality. Therefore, the vocabulary of mentality should be considered only as a small part of the big humanitarian problem as a whole. However, this time in our article we restrict ourselves to an analysis of Abay's arguments regarding the psyche. We are well aware of the views of the West and Russians on the relationship of mentality and language. It's no secret that we are following in their footsteps. However, since the inventory of what is on our earth has a great influence on the natural development of science, its authenticity, we tried to interpret the language and mentality in this way. From this point of view, the origins of the question of the relationship between reason and language in Kazakh linguistics can be seen in Abay.

Keywords: Abay, linguistic personality, lexicon, mentality, mental, implicit, qara soz.

References

- 1 Kolesov, V.V. (2004). *Yazyk i mentalnost [Language and mentality]*. Saint Petersburg: Peterburhskoe vostokovedenie [in Russian].
- 2 Kishibekov, D. (1999). *Qazaq mentaliteti: keshe, bugin, erten [Kazakh's mentality: yesterday, today, tomorrow]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 3 Qunanbaev, A. (1977). *Shygarmalarynyg eki tomdyq tolyq zhinagy [Full collection of works in two volumes]*. (Vol. II). Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Baitursynov, A. (2003). *Adebiat tanytqysh. Zertteu men olender [Literary reference book. Research and poetry]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 5 Baitursynov, A. (1992). *Til tagylymy [Language tutorial]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 6 Kolshanskii, G.V. (1990). *Obektivnaia kartina mira v poznanii i yazyke [Objective picture of the world in knowledge and language]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Turginbaev, A. & Nusqabaeva, L. (2005). *Tilaralyq bailanystar men qatynastar dialektikasy [The dialectic of interlanguage relations]*. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 8 Komarov, A.P. (1995). *Aktualnye problemy obshcheho yazykoznaniiia [Actual problems of general linguistics]*. Almaty: Izdanie Kazakhskoho universiteta mezhdunarodnykh otnoshenii i mirovykh yazykov [in Russian].

- 9 Komarov, A.P. (1988). *O vnutrennikh protivorechiakh yazyka* [About the internal contradictions of language]. Alma-Ata: Mektep [in Russian].
- 10 Rysaldy, K.T. (2005). Dunie-bolmystyn tildik beinesi turaly [About the linguistic picture of the world]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Filolohiia seriiasy — KazNU Bulletin. Philology Series*, 8 (90), 89–93 [in Kazakh].
- 11 Isina, G.I., Hu Sin Hua, & Amanbekova, D.E. (2019). Til etnikalyq mentalitettin tuyndysy retinde [Language as a product of ethnic mentality]. *Qarahandy universiteti khabarshysy. Filolohiia seriiasy. Bulletin of Karaganda University. Philology series*, No. 2 (94), 15–20 [in Kazakh].

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

DOI 10.31489/2020Ph3/14-19

УДК 81:34

М.Г. Вазанова¹, З.Н. Якушкина²

¹ Университет им. Я.А. Коменского, Братислава, Словакия;

² Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я. Яковлева, Чебоксары, Россия
(E-mail: zinaalevtinina@mail.ru, vazanovamg@gmail.com)

Использование корпуса текстов при лингвистической экспертизе

В статье рассмотрены особенности современного периода развития языковой ситуации, характеризующегося большой общественной потребностью в правовом регулировании отношений людей в сфере использования языка в политике и средствах массовой информации, а также некоторые возможности применения корпуса текстов при проведении лингвистической экспертизы. Приведены примеры газетных публикаций и высказываний известных людей с использованием оскорбительных выражений в адрес конкретных людей и сообществ. Авторами проанализированы классические случаи экспертизы слов, проведенной основоположником создания английской базы корпусов текстов Джоном Синклером и другими лингвистами. Тем самым показаны, с одной стороны, простота в использовании корпусов текстов, с другой — доказательность сделанных авторами выводов. Кроме того, даны примеры, когда привычные и часто употребительные в обыденной речи слова понимаются не всегда однозначно, что может привести к недопониманию и судебным разбирательствам.

Ключевые слова: корпус текстов, значение слова, контекст, судебные разбирательства.

В последние десятилетия при принятии решений суды всё чаще обращаются за консультацией к специалистам в области лингвистики. Связано это, прежде всего, с тем, что язык, как живая система, претерпевает изменения и точное определение содержания сказанного, написанного или услышанного не всегда удается узнать по словарю. Появились издания из практики лингвистических экспертиз в судебных процессах. Весьма выразительно название одного из таких изданий — «Цена слова» [1].

Суды, как известно, вынося свои решения, пользуются в основном толковыми словарями. Но современных толковых словарей нет. А потому судьи сплошь и рядом, вынося свои решения, используют Википедию. О том, что существуют проблемы с языком, которые срочно надо решать, говорилось на заседании президентского Совета по русскому языку, состоявшемся 5 ноября 2019 года в Кремле. Члены этого Совета, куда входят не только представители образования и науки, но и юристы и деятели культуры, говорили о тотальном нарушении литературных норм как на бытовом, так и на государственном уровне, о вынесении судами решений, спорных с точки зрения норм русского языка. А это является поводом для их оспаривания. Похоже, языковые проблемы достигли таких пределов, что членами Совета под руководством президента предполагается разработать «коррективы к закону о языках народов России и о государственном языке России. Там не должно быть революционных изменений, но они должны способствовать упорядочению норм русского языка. Кроме того, необходимо подготовить единые словари и грамматику, которые будут обязательными для использования всеми государственными органами власти, включая суды, школы и СМИ» [2; 2].

Задача СМИ, как известно, привлечь внимание читающей публики и для этого годятся любые средства, они, как говорится, ради красного словца не пожалеют и отца. Им нужно произвести впечатление

чатление, и они производят, что можно подтвердить следующим примером: *«При Сталине такую публику называли «врагами народа». Они никуда не делись. Это всё те же — Греф и Кудрин, Набиуллина, Голикова и Чубайс, осквернитель РАН Фурсенко и отец глубочайшей экономической задницы, в которую мы проваливаемся уже много лет, — ректор Высшей школы экономики Кузьминов. Это они пудрили мозг Путину, что с 2008 по 2012 год увеличат доходы населения на 50 %»* [3; 7].

Здесь, конечно, выделенное нами слово является эвфемизмом и, вероятно, не относится к оскорбительным словам в том понимании, в каком говорится в интересной статье Татьяны Мироновой: *«Оскорбление по-русски включало в себя три вида слов, вызывавших своего рода паралич души, сильнейший шок, оторопь и обиду, — это богохульство, матерщина и сквернословие. Нельзя сказать, что люди сегодня этого совсем не понимают. Но сквернословцы и матерщинники настолько приросли душой к грязной речи, что и в приличном окружении находят им эквиваленты, прямо отсылающие окружающих к нечистому смыслу — многочисленные ёлки-палки, ёшкины коты, японские городовые, блины, помянуть которые ныне не стесняются культурные с виду дамы и джентльмены, и даже дети не чураются их, — никого из окружающих не вводят в заблуждение. Они являются отвратительным явлением не только грязной речи, но и свидетельствуют о грязном образе мысли произносящих подобные эвфемизмы»* [4; 195]. Однако упомянутые персоны вполне могли бы оскорбиться и потребовать извинений за нанесение моральных страданий.

Мы согласимся с Т. Мироновой, что «богохульство, мат и сквернословие еще сто лет назад считались недопустимыми не только в образованной среде, но и в простом народе. Слова эти несли открытое зло, были опасны для общества и человека, их избегали, за них жестко наказывали» [4; 199]. Вероятно, члены президентского Совета по русскому языку разработают понятные критерии, как наказывать и за что. Хотя на этот счет уже было высказано мнение руководителем Гильдии лингвистов-экспертов ответственным редактором нескольких изданий книг «Цена слова» профессором Михаилом Горбаневским, что ничего нового создавать не нужно: «Более конструктивным было бы дополнить уже существующий «Закон о государственном языке Российской Федерации», который, безусловно, хорош по идее, но имеет и ряд недостатков — в частности, там не прописано ведомство, которое следит за его исполнением» [5; 6]. Работа такого ведомства будет сопряжена с большими трудностями, поскольку до сих пор не решен вопрос о том, что же следует считать матом. Учитывая законы развития языка, составить полный список всех бранных слов не удастся: при ограниченном списке лексем вариаций на них может быть неограниченное количество и в сложных случаях требуется независимая лингвистическая экспертиза. А пока разрабатываются коррективы к закону о языках, одни лингвисты пытаются объяснить, что такое мат, сквернословие и брань, как это делает Т. Миронова [4], другие для толкования спорных случаев употребления в речи слов и выражений, возможной интерпретации их значений часто используют знания из области корпусной лингвистики.

Рассмотрим несколько случаев примеров проведения лингвистической экспертизы в разных корпусах на разных языках. Начнем с известного конфуза, случившегося с президентом США Джорджем Бушем [1; 35], которому пришлось извиняться за некорректные высказывания в адрес Пакистана. Говоря о напряженной ситуации между Индией и Пакистаном, он сказал, что США пытаются разрядить обстановку без применения военной силы и убедить в этом индийцев и «паков». Он использовал разговорное название пакистанцев, носящее в англоязычных странах, прежде всего в Великобритании, уничижительный и оскорбительный характер. Американские журналисты поспешили заявить, что президенту США как американцу не был известен оскорбительный «британский» оттенок этого слова. Пресс-секретарю президента пришлось высказаться в прессе, что Джордж Буш «очень уважает Пакистан, пакистанский народ и пакистанскую культуру» и тем самым принести извинения от лица администрации США за некорректные слова в адрес пакистанцев. Но не всегда дело кончается публичными извинениями. «Цену слова» иногда приходится выяснять в суде.

В судебной практике встречались случаи, когда экспертиза одного лишь слова решала судьбу человека. Так, ученый Diana Eades в своих работах по судебной экспертизе рассматривает случай, когда эксперт-лингвист помог внести ясность в дело об убийстве во время драки [6; 125]. Ему пришлось лишь засвидетельствовать в суде, что глагол «killem», использующийся в речи жителями Островов Торресова пролива, шире по значению, чем более распространенное слово «kill», и потому не может восприниматься как его полный эквивалент. Дело в том, что в структуре лексического значения слова «killem» имеется смысловой компонент 'удар', следовательно, использование этого слова обвиняемым при описании драки с человеком, который впоследствии умер, не может быть истолковано однозначно как признание в непредумышленном убийстве.

Причиной необоснованных обвинений и судебных разбирательств может стать и неправильное толкование значения слова людьми разных национальностей. Так, Malcolm Coulthard и Alison Johnson рассказывают о случае, произошедшем в 2004 г. в США [6; 125, 126]. В ходе проведения спецоперации ФБР был арестован иракский курдский беженец, которому в дальнейшем инкриминировали отмывание денег и попытку организации убийства посла Пакистана в ООН. В деле говорилось о том, что обвиняемый имеет связи с Исламистской террористической группировкой, так как его имя упоминалось в адресной книге рядом с арабским словом, означающим *командир*. Однако, проведя тщательный анализ всех возможных случаев употребления этого слова с привлечением корпусов текстов, переводчики пришли к выводу, что слово, хотя оно и было написано на арабском языке, на самом деле было курдским и могло переводиться как *мистер* или *брат*.

Информация, содержащаяся в корпусах текстов, позволяет расширить информацию о слове и показать причины недопонимания не только между людьми разных национальностей, но и профессий или социальных групп. Примером тому может служить дело, когда Джона Синклера, основоположника корпусной лингвистики, попросили высказать мнение о том, какой смысл может вкладывать обычный человек в слово *виза* [6; 126, 127]. Как оказалось, согласно таможенному законодательству Великобритании, виза — это не просто *разрешение на въезд*, как считает большинство людей, а *позволение получить разрешение на въезд*. Другими словами, человеку, имеющему визу, может быть отказано во въезде в страну, причем на законных основаниях. При рассмотрении этого дела Джона Синклера попросили предоставить доказательства того, что значение слова *виза* как *разрешение/позволение на получение разрешения на въезд* не является общепринятым.

Для рассмотрения подобного рода вопросов судьи, как правило, обращаются к толковым словарям. Но Джон Синклер, создавший в 80-е годы обширные базы корпусов текстов, в качестве доказательства того, в каком значении обычно употребляется слово *виза*, использовал тексты. Свое исследование он провел на основе материалов корпуса Bank of English, анализируя большей частью статьи из газеты «The Times». Как оказалось, в более чем 70 процентах случаев слово *виза* использовалось в сочетании с такими глаголами, как *давать*, *отказывать*, *подавать*, *выдавать*, *нуждаться*, *требовать*, *въезжать*, т.е. в контекстуальном окружении, актуализирующим в структуре его значения именно семантический компонент *въезд*. Поэтому можно с уверенностью утверждать, что даже для англичанина, получающего информацию из источников, близких к текстам, записанным в корпусе Bank of English, *виза* и есть не что иное, как *разрешение на въезд в страну*.

В своем заключении Джон Синклер также отметил, что в рассмотренных им фрагментах текстов (например, *you cannot enter an Arab country with an Israeli visa stamped in your passport...* или *British passport holders do not require visas...* или *non-Commonwealth students who require an entry visa will need a re-entry visa, even if you only leave the country for a couple of days...*) нет ни одного случая употребления слова *виза*, дающего основание предположить, что человеку, имеющему действующую визу, может быть отказано во въезде, т.е. виза либо обеспечивает въезд, либо она не требуется вовсе. Тексты, в которых бы речь шла о требовании на получение *разрешения на въезд*, в дополнение к имеющейся визе, в корпусе не встречались.

В Национальном корпусе русского языка [7] мы рассмотрели употребление слова *мочить* и пришли к выводу, что до конца XX века употребляли это слово в большинстве случаев в прямом значении (*мочить волосы, белье, грибы, сапоги, семена, яблоки, простынку, розги*). *Мочить* как *идти на мокрое дело* употреблялось в основном в литературных произведениях:

— и он, призвав на помощь старого товарища, по Вьетнаму, допустим, начинает мочить их всех: рядовых бандитов, их босса — изысканно-пошло экипированную сволочь, продажных полицейских... [Александр Кабаков. «Последний герой» (1994–1995)].

Значит, кого тогда на внутренней Лубянке шлангом по почкам будут мочить? [Виктор Пелевин. «Чапаев и пустота» (1996)].

Следом вошел еще один «член» — тот, что походил на лимон; посмотрел на всех ясными, хорошо выпавшими глазами и бодро осведомился: — Ну что — будем «мочить»? Вот только кого? — Крепыш с яростью уставился на Лысого. [Валерий Попов. «Будни гарема» (1994)].

В Предисловии на учение катехизическое (1757) архиепископа Платона (Левшина), вероятно, начало рождаться переносное значение: *Как некогда Савл распахившись ехал, руки свои мочить в Христианской крови: глагол Иисусов его остановил; зделал кротчае агнца*.

Начиная со знаменитой фразы В. Путина, корпус пестрит примерами употребления этого слова в сленговом значении. Если вначале люди задавались вопросом: *Их все чаще и чаще можно услышать*

как выразительное средство с самых высоких трибун: «Хорошо, Лебедь в данном случае уязвим, но Путин?... Его «мочить в туалетах» — это что? Неумение говорить? Или этот человек не знает, как он должен говорить?» [Александр Климович. «Границы без замка. Александр Лебедь — законодатель языковой моды» // Известия. — 2002. — 10 нояб.], то позднее пришли к выводу: *Использование в речи Главы государства выражений типа «мочить в сортире», оказывается, абсолютно нормально*. [Мона Платонова. «Если жизнь без мата» // Вечерняя Москва. — 2002. — 12 сент.]. Некоторые примеры показывают, что у слова появляются дополнительные коннотации, как в следующем примере: *Чтобы «мочить» западную политкорректность, иногда действительно принимающую совершенно уродливые формы*. [Семен Новопрудский. «Бен Ладенами не рождаются. Победить терроризм одной грубой силой — значит истребить человечество» // Известия. — 2002. — 9 дек.].

Вероятно, в таком, почти шутовском, значении употребил это слово Глава Чувашской Республики М. Игнатьев, призвав мочить журналистов, пишущих заказные тенденциозные статьи, не разобравшись в сути дела. Освобождение его от должности как потерявшего доверие президента государства стало для него ударом, который он не смог пережить. Такова цена слова!

Бывают случаи, когда привычные и часто употребительные в обыденной речи слова понимаются не всегда однозначно, что может привести к недопониманию и даже судебным тяжбам. Так, предметом лингвистической экспертизы стал вопрос о том, распространяется ли понимание реквизита «подпись», принятое в нотариальном делопроизводстве, на подпись заявителя.

Дело в том, что, согласно Правилам нотариального делопроизводства, «в состав реквизита «подпись» входят не только личная подпись, но и ее расшифровка и даже наименование должности лица, подписавшего документ» [8], в то время как в «Толковом словаре русского языка» [9] под *подписью* понимается лишь «собственноручно написанная фамилия». При рассмотрении таких дел лингвисты, как правило, прибегают к анализу корпусов текстов. Для определения привычных для каждого человека случаев употребления слова *подпись* обратимся к материалам Национального корпуса русского языка [7].

Заявление составлено «___» _____ 200__ г. Должность (подпись) [Заявление на страхование гражданской ответственности (2004)].

С инструкцией ознакомлен: _____ (подпись) (Ф.И.О.) [Должностная инструкция заместителя руководителя структурного подразделения (2003)].

*В обоснование требований истец указала, что, получив копию протокола об итогах голосования избирательного участка № 814, она обнаружила, что **подпись** напротив ее фамилии принадлежит не ей*. [Татьяна Ширманова. «Россиянам разрешат бесплатно судиться из-за выборов и референдумов» // Известия. — 2014. — 14 мая].

*...протянули мне пачку документов из 20-ти листов на турецком языке, предложив подписать. Я отказался. Сказал, что мне нужен переводчик из посольства и документы я буду подписывать только на русском языке. Это ввело его в бешенство... он схватил непонятные документы и начал подписывать их сам, пытаясь копировать мою **подпись** [...Хроники сибирского путешественника: В тюрьме я вскрыл себе гланды и позвал жандарма» // Комсомольская правда. — 2014. — 1 мая].*

Как видим, в приведенных выше примерах авторы текстов четко разграничивают понятия *должность*, *подпись*, *Ф.И.О.* Таким образом, можно предположить, что реквизит «подпись» среднестатистический россиянин никак не соотносит с понятиями *должность* и *Ф.И.О.* и для простого человека, далекого от понимания этого слова в его узкопрофессиональном значении, подпись есть не что иное, как роспись перед ее расшифровкой.

Чтобы избежать смешения обыденного и юридического понятий *подпись*, возможно, при составлении инструкций по делопроизводству стоит ориентироваться на его толкование, данное в Национальном стандарте по делопроизводству [10]. Здесь под *подписью* понимается «реквизит, содержащий собственноручную *роспись* должностного или физического лица». Такое определение реквизита «подпись» не противоречит и его обыденному пониманию [7].

Ср.: *Затем рука вывела обычную **роспись** Андрея в денежной ведомости, под авансами и получками, что показалось ему примитивным и даже кощунственным. И тогда, здраво рассудив, он дополнил огрызок фамилии уточнением, прибегнув к печатным буквам: СПАСИТЕЛЬ РАЗУМА во ВСЕЛЕННОЙ*. [Анатолий Азольский. «Лопушок» // Новый Мир. — 1998].

*Когда эти документы привезли Горбачеву в Кремль и он увидел на них нетерпеливую пружинистую **роспись** Ельцина, Михаил Сергеевич с сухим злорадством заметил генштабовскому генералу, что не намерен «бежать поперек батьки в пекло», а свой автограф поставит лишь тогда, когда*

официально объявит народу о сложении с себя полномочий Президента Союза. [Виктор БАРАНЕЦ. Ельцин и ядерный чемоданчик // Комсомольская правда. — 2014. — 6 июня.].

Напротив их фамилий стоит только роспись медика. Она потом объясняла это так: — Диспетчер мне сказала, что у Ратко рейс будет только в 13 часов, и попросила меня остаться и подождать. Но я ответила, что не могу. [Андрей АРТЕМКИН. Пьяного капитана теплохода выпустили в рейс по просьбе диспетчера порта // Комсомольская правда. — 2013. — 5 сент.].

Таким образом, можно сделать вывод, что современный период развития общественно-языковой ситуации характеризуется особой актуальностью вопросов, находящихся на стыке лингвистики, журналистики и юриспруденции, и назрела необходимость на государственном уровне заняться вопросами регулирования языковой политики. Вероятно, не останутся без работы специалисты по лингвистической экспертизе, пока жив «человек ругающийся» и пока существуют трудности понимания и недопонимания информации, заключенной в слове.

Список литературы

- 1 Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / под ред. проф. М.В. Горбаневского. — 3-е изд. — М.: Галерея, 2002. — 424 с.
- 2 Лемуткина М. Язык приравняли к штыку / М.Лемуткина // Московский комсомолец. — 2019. — № 28118. — 6 ноябр. — 8 с.
- 3 Угланов А. Паника в Изборском клубе / А. Угланов // Аргументы недели. — 2020. — № 20 (714). — 27 мая – 2 июня.
- 4 Миронова Т. На поле брани / Т.Миронова // Наш современник. — 2020. — № 4. — С. 192–199.
- 5 Корнацкий Н. Материться в фильмах разрешат только на кинофестивалях / Н. Корнацкий // Известия. — 2014. — 10 апреля. — 8 с.
- 6 Coulthard M. An Introduction to Forensic Linguistics / M. Coulthard, A. Johnson. — New York: Routledge, 2007. — 236 p.
- 7 Сайт «Национальный корпус русского языка» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/new/>
- 8 Правила нотариального делопроизводства (утв. приказом Министерства юстиции РФ от 16 апреля 2014 г. № 78) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://base.garant.ru/70644572/>
- 9 Толковый словарь Ожегова онлайн [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://slovarozhegova.ru/>
- 10 Национальный стандарт по делопроизводу: ГОСТ Р 7.0.8–2013 СИБИД. [Введен в действие от 2014–03–01] [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/1200108447>

М.Г. Вазанова, З.Н. Якушкина

Лингвистикалық сараптама кезінде мәтін корпусын пайдалану

Мақалада саясатта және бұқаралық ақпарат құралдарында тілді қолдану саласындағы адамдардың қатынастарын құқықтық реттеудің үлкен әлеуметтік қажеттілігімен сипатталатын тілдік жағдайдың қазіргі даму кезеңінің ерекшеліктері, сондай-ақ лингвистикалық сараптама жүргізу кезінде мәтіндер корпусын қолданудың кейбір мүмкіндіктері қарастырылған. Нақты адамдар мен қауымдастықтарға қатысты бағытталған газет басылымдарындағы және танымал адамдардың қорлау сөздері қолданылған мәлімдемелерінен мысалдар келтірілген. Авторлар мәтіндер корпусының ағылшын базасын құрудың негізін қалаушысы Джон Синклердің және басқа лингвистердің жүргізген сөз сараптамасын қолданудың классикалық жағдайларын қарастырған, осылайша, бір жағынан, мәтін корпусының қолданудың қарапайымдылығын, екінші жағынан, автор жасаған тұжырымдардың дәлелділігін көрсетеді. Сондай-ақ, күнделікті сөйлеуде, әдеттегі және жиі қолданылатын сөздердің әрдайым біркелкі түсінікті еместігіне мысалдар келтірілген, бұндай жағдай екі жақты түсінбеушілікке және сот арқылы талқылануына дейін әкелуі мүмкін.

Кілт сөздер: мәтін корпусы, сөздің мағынасы, контекст, сот талқылаулары.

M. G. Vazanova, Z. N. Yakushkina

Using the corpus of texts in forensic linguistic analysis

This paper discusses the specificity of the modern period of language development, which is characterized by a pressing social need to legitimize the rules of using a language in politics and in the media. It also shows some examples of how to use a corpus of text in linguistic analysis. There are given examples of newspaper

publications and statements by famous people where they are using offensive language, which is addressed to specific people and societies. We apply linguistic analysis of words to these publications and statements using corpus of texts in a similar way to John Sinclair, the creator of the first English database of the corpus texts, and other linguists. We thereby attempt to demonstrate, both the ease of use of corpus texts in linguistic analysis, and that the conclusions we made are fully substantiated. We also present examples of cases where words that are familiar and often used in everyday speech are not always understood clearly, which can lead to misunderstanding and litigation.

Keywords: Corpus of texts, context, textual meaning of the word, context, judicial proceedings (litigation).

References

- 1 Horbanevskii, M.V. (Eds.). (2002). *Tsena slova: Iz praktiki lingvisticheskikh ekspertiz tekstov SMI v sudebnykh protsessakh po zashchite chesti, dostoinstva i delovoi reputatsii* [From the practice of linguistic expertise of media texts in lawsuits to protect honor, dignity and business reputation]. (3d ed.). Moscow: Haleriia [in Russian].
- 2 Lemutkina, M. (2019). Yazyk priravniali k shtyku [Language equated to bayonet]. *Moskovskii komsomolets* — Moscow's comsomolets, 28118, 6 noiabria [in Russian].
- 3 Uglanov, A. (2020). Panika v Izborskom klube [Panic at Izborsk Club]. *Arhumenty nedeli* — Arguments of the week, 20 (714), 27 maia–2 iyunia [in Russian].
- 4 Mironova, T. (2020). Na pole brani [On the field of arguing]. *Nash sovremennik* — Our contemporary, 4, 192–199 [in Russian].
- 5 Kornatskii, N. (2014). Materitsia v filmakh razreshat tolko na kinofestivaliakh [Swearing is allowed only at film festivals]. *Izvestiia* — News, 10 apreliia, 8 [in Russian].
- 6 Coulthard, M., & Johnson, A. (2007). *An Introduction to Forensic Linguistics*. New York: Routledge [in Russian].
- 7 Sait «Natsionalnyi korpus russkogo yazyka» [National Corps of the Russian Language]. *ruscorpora.ru*. Retrieved from <http://www.ruscorpora.ru/new/> [in Russian].
- 8 Pravila notarialnogo deloproizvodstva [The Rules of Notarial Clerical Work]. *base.garant.ru*. Retrieved from <http://base.garant.ru/70644572/> [in Russian].
- 9 Tolkovy slovar Ozhegova onlain [Online Ozhegov Dictionary]. *slovarozhegova.ru*. Retrieved from <https://slovarozhegova.ru/> [in Russian].
- 10 Natsionalnyi standart po deloproizvodstvu [National Standard for Office Work]. *docs.cntd.ru*. Retrieved from <http://docs.cntd.ru/document/1200108447> [in Russian].

S.A. Baimamyrov, B.K. Tungushbaeva

*Karaganda technical university, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: baymamyrov.serikkazy@mail.ru, b.tungushbaeva@gmail.com)***Objectification of the superconcept «ideology»
in the publicistic discours: diachronic aspect**

The authors considers the phraseological — periphrastic combination in the conceptosphere of the superconcept «ideology» that exist in the minds of members of social groups in the form of linguistic representations, define group identity and are included in the body of political lexicon, as one of the highlights of the Russian language will the Soviet / post-Soviet period. Our research is devoted to an actual problem of the modern linguistic science — cognitive theory, particularly to structure and semantic study of the superconcept «ideology». In the article described over phrase combinations OPHC of the Russian language, verbalizing this concept in publicistic discourse of the Soviet and beginning of the Post Soviet periods. Theoretical importance of the offered research is defined by the development of the Russian language conceptosphere theory, author's attempt to work out OPhC theory, ordering principles, underlining and describing them in pragma linguistic aspectpractical. The authors of the article also present various schemes and tables, illustrating the theoretical provisions of the work.

Keywords: language, ideology, linguistic representations, political lexicon, conceptosphere, social groups, publicism.

One of the most serious problems of the modern linguistic science is the problem of the historical judgment of the Russian language development in the twentieth century.

Many peculiar features of the Russian language of the twentieth century, especially its lexicology, formed under the powerful influence of the communist ideology, functioning of the language depended on the Soviet language picture of the world, which wasn't always adequate reflection of the real world picture. Each language reflects certain, specific to it, way of perception and organization (conceptualization) of the world, direction and character of the conceptualization itself are culturally determined. Given statement related to the number of more essential in linguistics dates back to V. fon Humboldt, A.A. Postebni, Sh.Balli, E.Sepir, B.L. Uorph and others work. Process (and result) of the language conceptualization is understood in modern linguistics as a verbal registration of «accumulated» by human sense meanings and structurization of the knowledge about the world on the data basis of the language. Language provides the most natural access to consciousness and thought processes, not only for many results of the mental process turned out to be verbalized, but for «we know about consciousness structured only owing to the language, which lets to report about these structures and describe them in any natural language» [1; 21].

In cognitive linguistics scientists study a large number of problems, connected with solving of the main goal of the given synthetic discipline, studying, in particular, «mental» basis of understanding and producing (generation) of speech, «language knowledge» in the process of transference and processing information about the world, processes of conceptualization and categorization.

Knowledge about the world is accumulated in mental formations-concepts. So in cognitive science affirmed the opinion to consider concept as multidimensional formation, having certain structure, including not only notion and definition but connotative, figurative, estimative, associative characteristics, as one of the actual problems of the modern linguistic science is language study of the Soviet period, defining it's place in historical development of the Russian language, research of structure and semantic space of superconcept IDEOLOGY seems perspective, so this construct is a main in the Russian conceptual picture of the world of the Soviet period.

Our research is devoted to an actual problem of the modern linguistic science — cognitive theory, particularly to structure and semantic study of the superconcept IDEOLOGY. In the article described over phrase combinations OPHC of the Russian language, verbalizing this concept in publicistic discourse of the Soviet and beginning of the Post Soviet periods.

Exclusive ideologizing of publicistics, forcing to only possible interpretation of facts, phenomena, events is a characteristic feature of the Soviet period of time. Only in discourse formed communication be-

tween language and ideology, to the later submitted realization of the language means choice, influencing to pragmatical information OPhC appeared in party leaders and activists speech, spread through newspapers, reports at the meetings, decisions and and orders became speech samples for wide strata of population. It is possible to consider OPhC as microconcepts' language realization defining base concepts volume on different conceptual lines in the structure of the superconcept IDEOLOGY, acting as an integration meaning centre connected by general semantics of the lexical elements. Object of research: phraseologized and overphrased combinations (OPhC), objecting superconcept IDEOLOGY in Soviet publicistic discourse, subject of study OPhC conceptual-semantic, structural peculiarities.

Scientific novelty is the description of specific lexical units of the Soviet time, publicistic discourse phraseologized overphrased combinations as organizing semantic space of super concept IDEOLOGY in the Russian language of the Soviet and PostSoviet periods. Analyzed cognitive — semantic paradigm of the initial superconcept and in it base concepts structure, carried out research of OPhC verbalizing given paradigm in pragma linguistic aspect.

Theoretical importance of the offered research is defined by the development of the Russian language conceptsphere theory, author's attempt to work out OPhC theory, ordering principles, underlining and describing them in pragma linguistic aspectpractical-is in: data of conducted research can be used in the practice of teaching course «History of the Russian literary language» and special courses on actual problems of the modern linguistics (cognitive linguistics, intercultural communications, linguaculturology, pragma linguistics), in training the Russian language as a foreign, for compiling educational phraseologized overphrased combinations dictionary of Soviet and Post-Soviet periods Research material is taken at the result of choice out from the numbers of the newspaper «Pravda», volume — 733 phraseologized overphrased combinations (390 OPhC dated to 1985, 343 OPhC to 1993). Material source — numbers of the newspaper «Pravda», dated to 1985, which was the beginning of the radical state transformations in the history of the USSR and 1993 noted by transformation of the existed political system. Urgency, interest to publicistic discourse (newspaper language) are determined, as B.Zh. Raimbekova writes, by that: First newspaper language is most mobile Stylistic subsystem of the literary language, dynamically reflects all new formations, appeared in the language due to various reasons.

At first innovations appear in newspaper language, then they fixed or disappear. Secondly, during cardinal historical changes; lexical and phraseological language, fund updated, old destructed, formed new neutral background new semantic oppositions appear [2; 4].

Lexical units of the Soviet period OPhC are non-uniform in their structure, lets to speak about their structural classification. Hidden, veiled forms of authoritative influence entirely depend on strategy and tactics of the authoritative person. If orders, instructions are strategy and tactics result of direct pressure and pressing, hidden forms of pressure and pressing realized more often through instructions on status, inequality of communicated according to existed classification in linguistics, integratures concepts are divided into: micro-base, macro and superconcepts, consisting conceptsphere.

Structure of the concept can be introduced as a circle in a wide meanings in the centre — basic concept nucleus of the concept, on periphery there is all introduced by culture, traditions, own and nation experience. Graphically hierarchy of the signed concepts can be presented as follows:

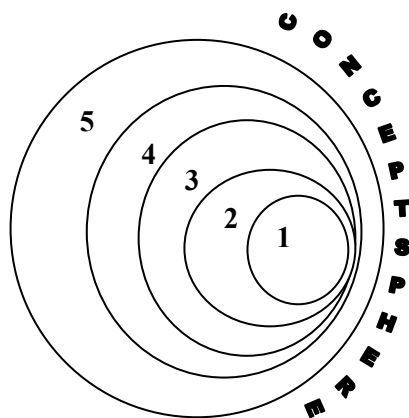

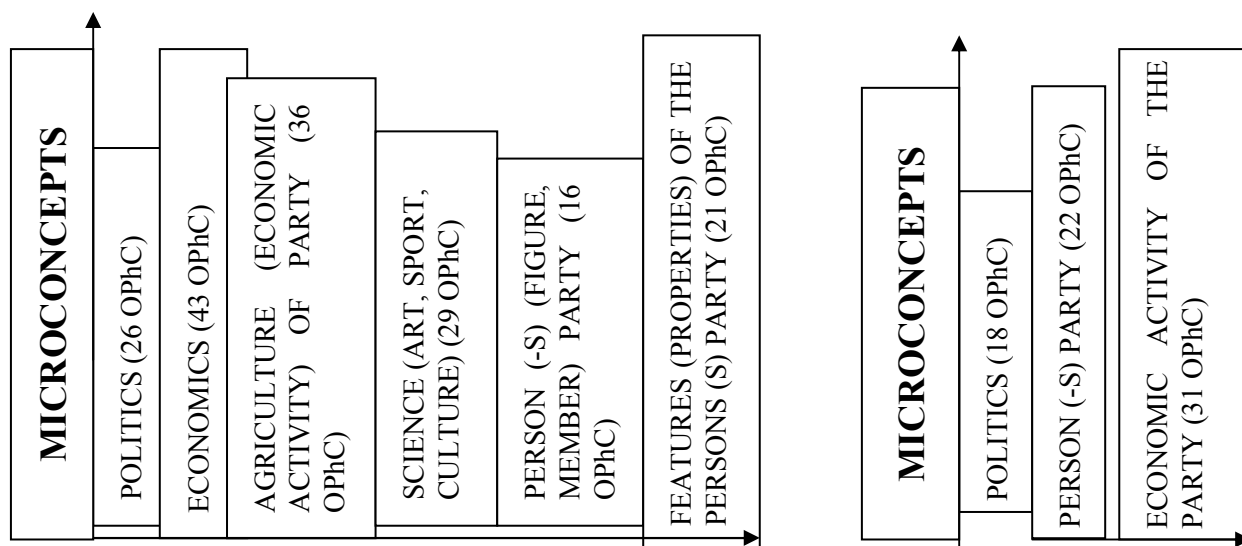
Figure 1. Concept classification on degree of semantic structures integration

From nucleus to periphery noted by numbers

1. **Superconcept:** IDEOLOGY (set of ideas)
2. **Macroconcept:** Society ideas into reality
3. **Base concept:** Party (Communist) State, the USSR (Russia)
4. **Microconcept:** policy, economy, agriculture, science (art, sport, culture), person(-a) parties, social processes, needs, document(s) of state, state construction etc.
5. **OPhC** (in our case) tasted avant-garde: each communist's main business, reflection of work, fertility vitamins, gold fund of party, growth reserve, life style, leader of the proletariat and many others.

Base concepts of the cognitive linguistics make notional structure of the given research up, as conceptsphere, superconcept, macroconcept, base concept and microconcept we realize as: superconcept is a notion centre, possesses big order force and represents itself as an integration base, connected by lexical elements of general semantic (words, compound names, phrases, communicative blocks); macroconcept — concept possessing more extended semantic links in frameworks formed by it and other microconcepts of conceptsphere; basic characterizing component of the superconcept, concept semantic structure of which integrates semantics of microconcepts and structure, its verbalizing lexems on various conceptual lines in the framework of the formed by it and other microconcepts of the conceptsphere, base component of the superconcept; concept, semantic structure of which integrates base concept semantics and composing microconcepts. Base concept is a concept, semantic structure of which integrates structures, it verbalizing lexems on various conceptual lines; sign of language signs, culture, law, philosophy, psychology; microconcept is a concept (a part of conceptsphere) which semantics included into the maintenance of the base concept; conceptsphere — all set of verbalized concepts, all potentialities in the whole, shown in the vocabulary of the separate person, as all language in the whole [3; 282].

Remarkable existing difference in a set of microconcepts in this or that base concept in the language material of the tested periods. For instance in language material of 1985 in the first base concept. Party underlined such microconcepts as economy, science (art, sports, culture) and properties of persons parties, which are absent in similar base concept in 1993. In base concepts of 1993, in its turn, appear microconcepts religion, person of friendly/hostile countries (Look at figures 2–4).

Basic concept PARTY (1985 year — only 175 OPhC) — 3 OPhC *.

(1993 year — only 71 OPhC).

* — number OPhC, synonymous basic concepts

Figure 2. Base concept Party (1985, 1993 years)

As it seen from the 3rd figure in base concept state (1993) high frequency is turned out in microconcept economy (47 OPhC) which is explained by materials devoted to economy problems, in connection with special careful attention to economic, political sphere of the rebuilt state, in the beginning of the post soviet time.

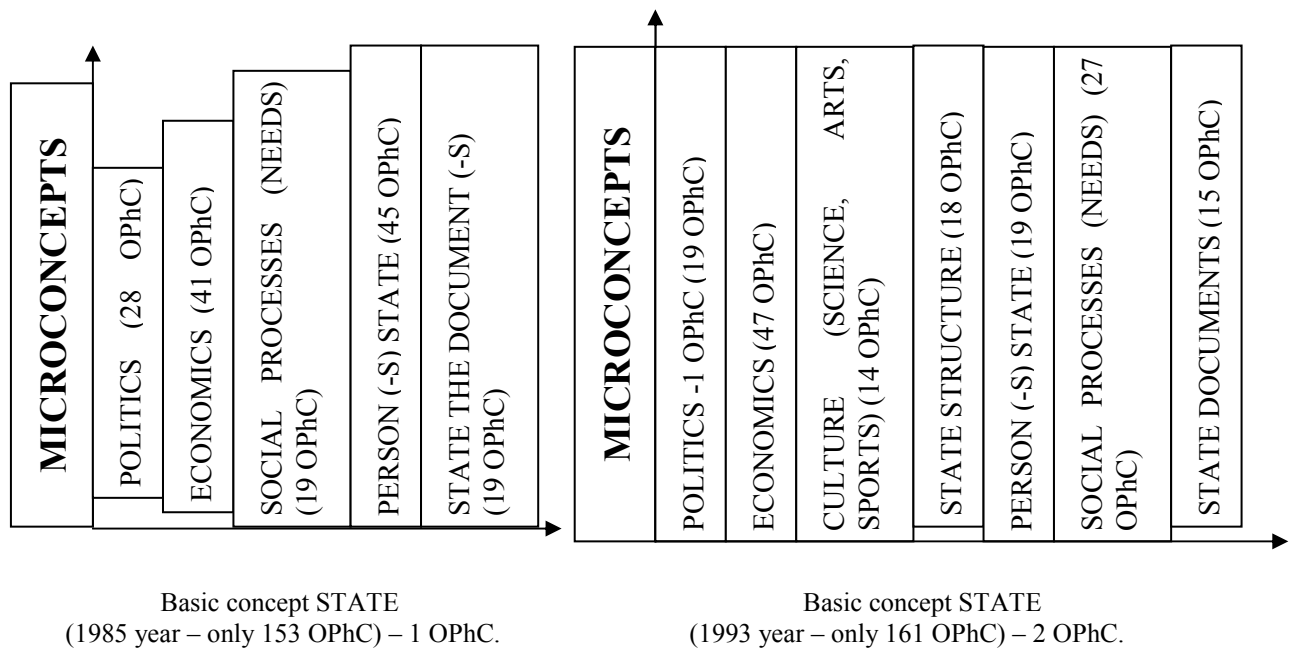

Figure 3. Presentation of the base concept State (1985, 1993 years)

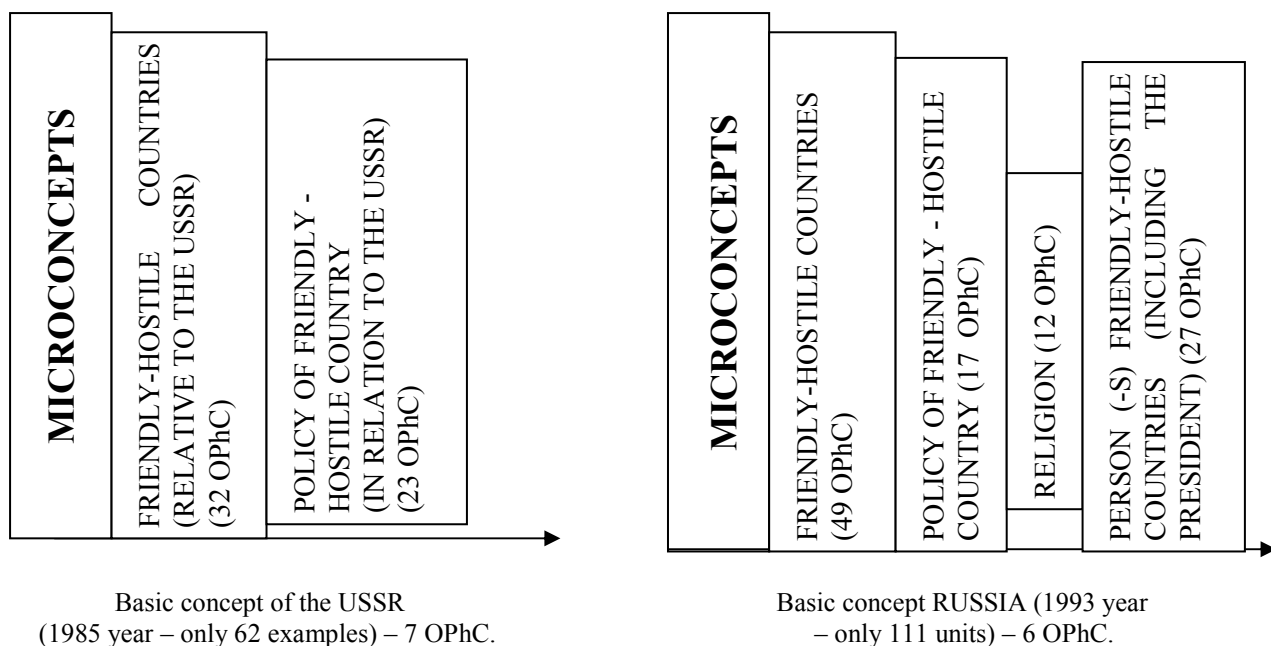

Figure 4. Base concept USSR (Russia) (1985, 1993 years)

Appearance of this or that microconcepts in conceptsphere of the superconcept is explained by necessity of accenting and paying special attention to this or that historical state development and society. Absence of one and other microconcepts in its turn is determined by taboo for usage the Russian language development, to the whole or to some fields, on words and word combinations, no necessity — they are replaced by new others, synonymous shade and cipher objective reality resulted numerous examples taken, from the most readable, with multimillion newspapers circulations of the tested period. It is necessary to note categorical value of OPhC is predicted by grammatical dominating component in the result of which on the character of categorical meaning can be underlined OPhC of several types: substantive, verbal, adjective. In defining OPhC hidden value, in establishing transfer, lexical and grammatical status of the root component is of the great value.

In a quantalitive sense numerous was a substantive OPhC group, represented by 48 units (1985) and 107 OPhC examples (1993). For example, hell things, gold grains, slavish factories, big seven, green gold,

steel horses, white poison, red Saturday, a solar stone, unnecessary people, elder brother, blue screens, wood athletes, blue fuel, invisible export, alive silver, orange, death etc Great amount of OPhC of the given model is known in the initial form of the nominative case. Ability/inability to form case forms depends from value and syntactic OPhC properties.

Among substantive OPhC is not less product(tive) group substantively substantive (genetive) OPhC (57 OPhC-1985, 49 OPhC-1993) Units of presented groups are regular and productive in language for example: order, observes, atlantists' creature, Neptune's reign, fertility vitamins, works' reflection, century's construction, arm-twisting, five years brakes, mankind cradle, revolution cradle, fertility powder, apartheid weapon, country of new buildings, press eyepieces, harvest law, peace keepers, innovators' party, an evil empire, a society cell and others.

Among OPhC substantive group special place is occupied by the group of overphrase appendices — substance (single words, mainly nouns) and spread substant appendices (32 OPhC — 1985, 49 OPhC — 1993) (for example atlantists, health resorts, pioneer, wolves, pockets, a shirt, Gullivers, crumb, cream, patrol, short meetings, tormozoc (food), a dope, flyers, Cheburashka, an umbrella, a gain, shabashers, green mixture, sheep, a cribe).

In structural relation is not large OPhC group phaseologized overphrase combinations of the expanded design, meaning of which developed from the sum of lexical value of all expanding OPhC components (33 OPhC — 1985; 310 OPhC — 1993). For example: a show window of capitalism achievements, majour source of people well-being, a cradle of world revolution, avant-guard of struggle against militarism etc.

Verbal and adjective OPhC on frequency use are of low frequency, which is explained by unwillingness to use given constructions, they try to be exact, concreteness, that's was undesirable for writer in Soviet period.

This superconcept IDEOLOGY is root of world outlook component of a nation, around which is formed mankind's world outlook. Superconcepts of a conceptsphere IDEOLOGY one of the most important society subsystem. Thus permits us to speak of conceptsphere of superconcept IDEOLOGY as of a field of functioning of more private microconcepts: «Power (political)», «state political leaders», «party» etc. Hierarchy of given concepts is dynamical and organized by versatile movement of senses, crossing them in conceptsphere limits and publicistic discourse in the whole is created under general cultural macroconcepts «own», «alien» based on opposition in different kinds, penetrating the whole culture, being one of the main concepts of the whole collective, mass, national attitude and attitude.

For analyzing specific lexical language units of the Soviet period OPhC — was taken for comparison language material of the newspaper «Pravda» (1993). Choice of the given period is determined by search and determining difference or similarity in structure contents of OPhC and of the early period (1985) in comparison with the material of the more recent times (1993).

Using latent phrases OPhC authors try to hide true state of affairs and things, using metaphors, euphemisms, periphrases etc. Attempt to shade, cipher and veil some moments, dictated by ideology demands formation of such layered to one another combinations. Perception of the text, containing OPhC can be in complete, caused by barrier of misunderstanding and vagueness for reader of such specific language, lexical units of the Soviet period as overphrase combinations. Owing to OPhC explanation in context and for «wandering» as a formed sample in each text, a removal of this barrier took place.

The synonymic palette in tested material introduced in publicistic discourse let native speaks to express sense of subtle shades, to enrich author's speech by expressive emotional meaning, to create lexical background of the determined speech style party, for example, force capable to follow interests and social groups, of all nationalities and country peoples to unit them, to mobilize people's energy for common cause of communist creation (= party) fighting avant-guard (Laos national revolutionary party), tested avant — guard, inspirer and organizer of all Soviet people victories (= Communist party of the Soviet Union), party of innovators, party of future (Communist party), state (the main reformer, peoples life root «attribute» standing under society etc.).

In underlined OPhC tests observed such contain ironical colouring, characteristic censorship removal and in general democratization of lexics (for example, grandmother Petersburg democracy M. Salye –party political figure), great powerist (Russian chauvinist, antisemist, nationalist, demagogue) (= V.V. Zhirinovski), Clinton's left foot (= Kozyrev), a puppet, sets European capital out (the US President B. Clinton), stingy knight (= Lloyd Bentsen, the US Finance Minister), a mousetacheld top of a boot (= A. Rutskoi) etc.

We focus attention: ideology and power in native language consciousness associated with personnel management, political leaders at the top of state system. In management there is own accurate hierarchy occupation system determines a choice of this or that nomination mean. That's why opposition «own» — «strange» more brightly realized in microconcept «political leaders», «own» are those, close to the top of authorities, the centre, «strange» in turn occupies peripheral position. Antimony «own» — «stranger's» is a cognitive universal in nuclear part of social –political conceptsphere, introducing chrono ethnouniversal oppositional primitive. Using semantic record it is possible to present his opposition by the formulae: «Own» I estimate as good, mine (ours) won't make me (us) any harm. Other's are bad, not mine (ours) can harm me (us). Given antinomy dated back to prehistoric past and connected with the physiological instinct of self safety peculiar to living beings. Differentiation of «own», «other's» is lying on the background of cognitive and verbal levels serve mental and communicative needs of «the public person» and in this life sphere, as in any other, often take place changes of different kind (social reorientation) (rule) markers are polarized simultaneously with public events.

Differentiation connected with the USSR other's — foreign countries of non-socialist camp and their ideological supporters. At the result of existence of subjective expression of the real world picture (language and conceptual) in Soviet time erased object concept's semantics took place in the language of the Soviet epoch: concepts were exposed to subjective understanding and judgement of validity reality which dominated in the language of the Soviet period.

So the base mean of estimated connotations creation in ideologized OPhC of the Soviet publicistic discourse is metathor; cognitive paradigm of the base concepts change in connection with the world outlook change, defines the general development dynamics of the tested superconcept IDEOLOGY at different stages of history.

OPhC revealed by us is one of the brightest signs of the Russian language of the Soviet period, defining structural peculiarities and conceptual office content.

References

- 1 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. — М.: Ин-т языкознания РАН, 1997.
- 2 Раимбекова Б.Ж. Газетный текст на русском и казахском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.Ж. Раимбекова. — Алматы, 1999. — 24 с.
- 3 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Русская лексикология. От теории к структуре текста. Антология. — М.: Академия, 1997. — С. 280–288.

С.А. Баймамыров, Б.Қ. Тұңғышбаева

«Идеология» суперконцепциясының публицистикалық дискурста белгіленуі: диахрондық аспект

Мақалада кеңестік/посткеңестік дәуірдегі орыс тілінің жарқын белгілерінің бірі болып табылатын, әлеуметтік топтардың мүшелерінің санасында лингвистикалық өкілдік түрінде кездесетін, топтық жеке басын анықтайтын және қоғамдық-саяси лексиканың құрамына енетін «идеология» идеялық концепциясының фразеологиялық және периферикалық үйлесімдері қарастырылған. Жұмыс қазіргі лингвистикалық ғылымның өзекті мәселесіне — когнитивтік теорияға, атап айтқанда «идеология» суперконцептің құрылымдық-семантикалық зерттеуге арналған. Авторлар кеңестік және посткеңестік кезеңнің басындағы журналистік дискурста осы тұжырымдаманы вербализациялайтын орыс тіліндегі ОПХК сөз тіркестерін сипаттаған. Ұсынылған зерттеудің теориялық маңыздылығы орыс тілінің концептосфера теориясының дамуымен, авторлардың OFC теориясын, оларды ПРАГМА-лингвистикалық аспектіде реттеу, оқшаулау және сипаттау принциптерін жасауға тырысуымен анықталады. Сонымен қатар авторлар әртүрлі схемалар мен кестелерді ұсынған.

Кілт сөздер: тіл, идеология, тілдің жарқын белгілері, қоғамдық-саяси лексика, концептосфера, әлеуметтік топтар, публицистика.

С.А. Баймамыров, Б.К. Тунгушбаева

Объективация суперконцепта «идеология» в публицистическом дискурсе: диахронический аспект

В статье рассмотрены фразео-перифрастические сочетания в концептосфере суперконцепта «идеология», которые существуют в сознании членов социальных групп в виде языковых репрезентаций, определяют групповую идентичность и входят в корпус общественно-политической лексики, являясь одной из ярких примет русского языка советского / постсоветского времени. Работа посвящена актуальной проблеме современной лингвистической науки — когнитивной теории, в частности, структурно-семантическому исследованию суперконцепта «идеология». Авторами описаны словосочетания ОПХК русского языка, вербализующие данное понятие в публицистическом дискурсе советского и начала постсоветского периодов. Теоретическая значимость предлагаемого исследования определяется развитием теории концептосферы русского языка, попыткой авторов разработать теорию ОФК, принципы упорядочения, выделения и описания их в прагма-лингвистическом аспекте. Авторами также представлены различные схемы и таблицы, иллюстрирующие теоретические положения работы.

Ключевые слова: язык, идеология, языковые репрезентации, политическая лексика, концептосфера, социальные группы, публицистика.

References

- 1 Kubryakova, E.S. (1997). *Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniia [Parts of speech from the cognitive point of view]*. Moscow [in Russian].
- 2 Raimbekova, B.Zh. (1999). *Hazetniy tekst na russkom i kazakhskom yazykakh [Newspaper text in Russian and Kazakh languages]. Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 3 Likhachev, D.S. (1997). *Kontseptosfera russkogo yazyka [Conceptsphere of the Russian language]. Russkaia leksikologiya. Ot teorii k strukture teksta. Antologiya — Russian lexicology. From theory to text structure. The anthology.* (p. 280–288). Moscow: Akademiia [in Russian].

Zh.Zh. Sherizatova

*Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: zh.sher@mail.ru)*

Lexical phrases with anthroponymic components in medical terminology

This article analyzes anthroponymic component language chunks in medical terminology. The research focuses on a large group of medical fixed phrases containing anthroponyms in their component composition. The main attention is paid to structural, semantic and etymological analysis. The basic lexical sets of anthroponymic component language chunks have been distinguished. The main sources and models of lexical phrases used in the formation of medical terms have been defined. The collected material allows us to state that the words syndrome, symptom and disease, being the structural core of medical phraseological units, are often distinguished in the phraseological units analyzed. The dependent component in a noun phrase is represented by an anthroponym. As a rule, this is the name of the scientist who made important discoveries in the medical field. Much attention is paid to the proper name semantics as part of a phraseological unit. Based on the etymological analysis of the material under study, the classification of medical phraseological units with a proper name component has been developed. The analysis showed that the origin of phraseological units with a proper name is based on real personalities, scientists, ancient and biblical mythology, literary works associated with the names of characters. Phraseological combinations associated with national and cultural specifics are of outstanding interest for linguistic analysis. The study showed that a proper name is a special linguistic sign that involves ethnic culture. The article discusses lexical chunks formed by metaphorical transfer in detail. The metaphorical transfer of names in the terminological system is noticed regularly, which is due to the constant development of medical terms' new names and meanings formation through the scientific rethinking of common words.

Keywords: anthroponym, phraseological unit, component, syndrome, symptom, medical terminology.

In linguistic studies, special attention is paid to medical phraseology, which has a long history of formation, but at the same time is relevant and continues to develop rapidly. In the context of the modern scientific anthropocentric paradigm, the problem of linguocultural analysis of medical phraseology is of great scientific interest. The relevance of the topic is determined by its importance for linguistic and cultural studies based on modern achievements of linguistic science.

The source of the language material was the Dictionary of Medical Terms, edited B.V. Petrovsky. 6047 phraseological units were selected by the method of continuous sampling from the indicated medical terminological source, the basis of the catalogue is made up of numerous phraseological units with anthroponyms [1; 464].

As it is known, research in the field of phraseological systems are of great theoretical and practical importance, far beyond the scope of modern linguistics. The most famous fundamental works of scientists on questions of phraseological units are connected with the names of V.V. Vinogradov, N.M. Shansky, V.N. Telia, A.V. Kunin and many others etc. In the works of modern linguists, questions of phraseological units in the linguoculturological aspect are examined on the basis of various language systems (V.M. Mokienko, A.I. Fedorov, M.K. Pak and others). In linguistic science, there is an increasing interest in the problem of terminological phraseology in the context of linguoculturology (E.V. Smirnova, E.M. Kakzanova, M.V. Ozingin, and many others).

Medical lexical phrases are one of the most striking manifestations of the national-cultural specificity of the language, they reflected numerous linguistic cultures, they contain a different cultural and ethnic component in their meaning.

Medical phraseological units with anthroponymic components are a special linguistic sign that represents national-cultural specificity, since it is these units that largely reflect the history, culture, traditions and mentality of the people. The national-cultural specificity of medical phraseological units with an anthroponym component is an important linguistic sign with special cultural potential.

The phraseological composition of medical terminology is very extensive and diverse, it is dynamically replenished, constantly enriched due to the development of medical science. Famous linguist A.V. Kunin accurately noted that «the most important source of phraseological units is professional speech» [2; 112].

Medical terminological phraseological units are an indivisible combination of two or more independent words. The most productive components in the formation of medical lexical phrases are anthroponyms, which is a common way of forming terminological nominations. Anthroponymic lexical phrases are most interesting in terms of education and structural and semantic identity. Our analysis of phraseological units with anthroponyms from the point of view of structure showed that nominal combinations are the most frequent. For example, *Wilson's lichen*, *Ivanov's muscle*, *Ludwig's angina*, etc. As a rule, the surname is given, more rarely, the name of the scientist. Among the structural models by which medical lexical phrases are built, the noun is an integral component of all phrases, where it can be the main or dependent word.

Such activity of a noun testifies to its semantic capacity. Most medical lexical phrases are considered to be substantive phrases, the core component of substantive phraseological units is a noun.

It should be noted that the main and most common structural model is the combination of a noun in Nominative Case with a noun in Genitive Case. For example, *Litre's hernia*, *Todd's paralysis*, *Friedreich's foot*, etc. In this model of collocations, the anthroponym acts as a dependent component that reflects the basic concept of terminological phraseology, i.e. it is its semantic core, and at the same time indicates the medical origin of this phraseological unit, and also is its structural core. Our observations showed that the phrases of this model are frequency and widely used.

A significant part of lexical phrases of terminological origin in its structure consists of two components: *Baker's cyst*, *Delbe bandage*, *Corrigan's pulse*, etc. We also noted phraseological units that consist of three components, for example, *Abramov-Fiedler myocarditis*, *Brave-Jackson epilepsy*, *a symptom of Obukhov hospital* and etc.; and four components: *Adams-Morgagni-Stokes syndrome*, *Abta Letterera-Siwe disease*, *Alice in Wonderland syndrome*, etc. In this case, combinations of anthroponyms are widely represented – the names of two and three scientists who are the discoverers who described the medical phenomenon.

The collected material allows us to state that the words *syndrome*, *symptom*, *disease*, which are both the semantic and the structural core of medical phraseological units, are often noted in the analyzed phraseological units. The dependent component in the phrase is represented by an anthroponym, as a rule, this is the name of the scientist who made important discoveries in the field of medicine. The analyzed material can be classified into the following groups:

- 1) phraseological units with a component of the syndrome;
- 2) phraseological units with a symptom component;
- 3) phraseological units with a component of the disease.

The most common are lexical phrases with the component- *syndrome*. In medical terminology the statistical counting (583 phraseological units) shows the quantity and wide functioning of phraseological units with a noun *syndrome*. For example, *Avellis syndrome*, *Balzer syndrome*, *Weber syndrome*, *Glaser syndrome*, *Jacques syndrome*, *Oppel syndrome*, *Charlin syndrome*, etc.

The presence of a large number of examples with a noun *syndrome* is not accidental, since in the medical professional field it is the main and most common word. The lexeme *syndrome* has firmly entered the medical phraseology from the Greek language (*syndrome* – confluence) and means «a set of symptoms combined by a single pathogenesis; sometimes this term refers to independent nosological units or stages of a disease». For example, *Balzer syndrome* means «pancreatic fatty necrosis in acute hemorrhagic pancreatitis», first described in the nineteenth century by German physician V. Balzer.

In modern medical speech, the sphere of use of lexical phrases with a component of the syndrome is constantly expanding. It should be noted that many lexical phrases with the components of the syndrome and symptom are used not only in the direct sense, but also in the figurative meaning, such lexical phrases are quite common in modern Russian language. It is important to note that such figurative expressions created on the basis of biblical and mythical characters, names of literary heroes, great creative personalities, and surnames of patients were included in medical phraseology. In phraseological units, various associative concepts related to medicine are reflected. This can be seen in such expressions as, for example: *Alice in Wonderland syndrome* (by the name of a character in a famous fairy tale), *Harlequin's syndrome* (by the character of the Italian «comedy of masks» who wore a costume of colorful patches), *Van Gogh's syndrome* (by the name of a Dutch patient artist of the nineteenth century Van Gogh), *Munchausen syndrome* (by the name of a character in a literary work) – «mental disorder, expressed in a continuous stream of implausible complaints about health, painful, tearing the whole body pain, often with infusion good demands to perform abdominal surgery to eliminate them». These anthroponyms are formed by metaphorization, by analogy. To create imagery, characters that are well-known to the people who have their own specific features in terms of content and expression are usually used, they reflect the estimated state of a person.

For example, a lexical phrase of *Alice in Wonderland syndrome* is formed by association with the name of the famous novel by the English writer Lewis Carroll, where the main character Alice experienced conditions similar to the symptoms of this syndrome - hallucinations, inadequate estimation of the shape and size of objects. Most lexical phrases refer to mental and neurological disorders, symptoms and syndromes similar to the sensations, phobias and disorders experienced by literary characters. This phraseologism is formed by a method of metaphorization, by analogy with the heroine of world classical literature. The analyzed material allows us to state that metaphorical transfer is characteristic and typical of a number of groups of medical lexical phrases with anthroponymic components. The productivity of metaphorical transformation in medical terminology is explained, in our opinion, in the desire to express thoughts in other understandable, vivid forms, to find appropriate linguistic means.

The next in frequency of functioning is the *symptom* component in the composition of nominal phrases. So, in our catalogue there are 503 phraseological units. For example, *a symptom of Buddha*, *a symptom of Strauss*, *a symptom of de Musset* etc. The word symptom means "a specific symptom of a disease, a manifestation of a disease," it entered into medical terminology from the Greek language. A feature of the semantics of the word symptom is that it can only be used as a part of medical phraseological units. For example, a symptom of de Musset (after the sick French poet and playwright of the nineteenth century. Alfred de Musset) is «head-to-back swaying synchronized with the rhythm of the heart; a sign of aortic valve insufficiency due to a sharp change in the blood supply to the arteries of the head», Phraseological expression of Green's symptom is named after an American doctor who described the signs of heart failure, etc.

The third group of terminological phraseological units is represented by nominations with a disease token. Our catalogue has 222 lexical phrases. For example, *Alzheimer's disease*, *Becker's disease*, *Downey's disease*, etc.

The word disease means «violation of the normal functioning of the body» as a part of phraseology, has a special function, since one of the most important signs of this token is associated with various clinical pathologies. The main specialists in the disease are doctors who, based on the symptoms of the disease, make a diagnosis. The component of the disease, which is part of phraseological combinations, gives the general name of specific nosological units. For example, the phraseological expression *Addison's disease* is named after the English doctor Thomas Addison, thanks to whom the pathological state of endocrine disease was first described in medicine. A lexical phrase *Bekhterev's disease* is named after a Russian scientist, a doctor who described inflammation of the intervertebral joints.

Medical phraseologisms were formed in the process of centuries of human study of the world around them, they have their own specific features in terms of origin and content, as they are international. As it is known, in various forms of folk culture – in rituals, beliefs, traditions, in folk medicine – medical phraseologisms are reflected. Their development is closely connected with the history and culture of the people, which are manifested in its phraseological composition, since phraseology has always been and remains a reliable source of information about the mentality and culture of the people. According to V.A. Maslova, «phraseological units, reflecting in their semantics the long process of development of the culture of the people, fix and pass on cultural settings and stereotypes, standards and archetypes from generation to generation» [3; 43].

In our opinion, the classification of phraseological units with a proper name by their origin seems to be interesting. We distinguish four groups:

- 1) phraseological units associated with the names of Western European and Russian scientists;
- 2) phraseological units associated with ancient Greek scholars;
- 3) phraseological units associated with mythology;
- 4) biblical phraseological units.

The first group consists of phraseological units of terminological origin, borrowed from Western European languages. As a rule, anthroponyms are associated with English, French, American, German scientists who have made a tremendous contribution to the development of medical science. Medical lexical phrases with anthroponymic components are certainly international, for example, *Koch's wand*, *Quincke's edema*, *Parkinson's disease*, *Stokes collar*, *Todd's paralysis*, *Azelli's vessels*, *Burkitt's lymphoma*, *Vergi's cyst*, *Herbazi anemia*, etc.

The lexical phrase *Corvisart's facial* is named after the French therapist J.N. Corvisar, who first described and characterized the symptoms of severe chronic heart disease; the phraseologism *Parkinson's disease* owes its origin to the English physician and author of Essay on tremor palsy, James Parkinson. The phraseological combination of the *Stokes collar* arose as a result of the description of the symptoms of

neck edema by the Irish doctor William Stokes «swelling of the neck, and sometimes of the face and hands, upper chest and shoulder blades, accompanied by swelling of the skin veins; sign of compression of the superior vena cava»; the emergence of a lexical phrase of *Quincke edema* is associated with the name of the famous German doctor Heinrich Quincke, who first described an allergic disease. The phrase *Green's symptom* is named after an American doctor who described the signs of heart failure.

The first group also includes medical phraseological units associated with the names of Russian scientists: *Alferov's operation*, *Botkin's disease*, *Sklifosovsky's Russian castle*, and others. The real names of the doctors who became famous for inventing the means for treating certain diseases are reflected in lexical phrases. For example, a lexical phrase of *epidemic hepatitis* is better known as *Botkin's disease*, named after a Russian doctor and scientist who first suggested that hepatitis results from some kind of infection. In honor of this discovery, epidemic hepatitis began to be called Botkin's disease, despite a large synonymous series. The operation that later became known as *the Russian castle or Sklifosovsky's castle*, named after the Russian surgeon, who proposed a method for joining the length of tubular bones, which made it possible to firmly fix the bones with a false joint of the thigh and shoulder, is known worldwide. The lexical phrase of ankylosing spondylitis is named after a Russian scientist, a doctor Bekhterev who described inflammation of the intervertebral joints: «a disease from the group of collagenoses, characterized by a primary lesion of the articular-ligamentous apparatus of the spine (often limbs), as well as involvement of internal organs (heart, aorta, kidneys)); is prone to a chronic progressive course with the development of ankylosis». The lexical phrase Vishnevsky ointment is widely known. The origin of phraseology is associated with the name of the Russian scientist A.A. Vishnevsky, who first showed the healing effect of dressings with oil-balsamic emulsion in the treatment of suppurating gunshot wounds. The people name this emulsion was fixed as Vishnevsky ointment.

The second group of phraseological units is associated with Ancient Greece, which played a huge role in the development of medical terminology and left an indelible mark on science. A significant contribution to the development of terminology was made by the reformer of ancient medicine Hippocrates. The source of enrichment of medical phraseology is the discoveries of Hippocrates, which are fixed in lexical phrases and are included in the language fund of scientific vocabulary. Many medical expressions are associated with the name of Hippocrates: *the Hippocratic oath*, *the face of Hippocrates*, *the mask of Hippocrates*, *the fingers of Hippocrates*, *the nail of Hippocrates*, *the bench of Hippocrates*, *the cap of Hippocrates*, *the black disease of Hippocrates*, *the noise of the splashing of Hippocrates*.

Consider them. The primary basis for the origin of the lexical phrase of Hippocrates is the oath «the ethical obligation that a doctor made in ancient Greece after graduation», was the «Asclepiades' oath», first recorded by Hippocrates, whose name is associated with an idea of the doctor's ethical behavior, and this tradition has been preserved to this day in student medical community, widely used in modern Russian language. Phraseologisms the face of Hippocrates or the mask of Hippocrates «facial expression of a person in a state of clinical death», «indifferent expression, inverted cheeks, sunken eyes, pale gray skin covered with drops of sweat» appeared on behalf of an ancient Greek doctor who described the clinical signs of death in his famous work «The Book of Foreknowledge». The lexical phrase of the fingers of Hippocrates, in medical terminology, is synonymous with drum fingers and is used in the meaning «deformation of the fingers in the form of a bulbous thickening of the terminal phalanges; observed in chronic diseases of the heart, lungs, liver».

The emergence of a lexical phrase of Hippocratic fingernail was the description by Hippocrates of the signs of nail deformation «deformation of the nails, in which the nail plates become in the middle part wider and convex, and the lateral and posterior ridges are raised; observed in the early stages of finger deformity as drum sticks». Phraseologism black disease Hippocrates or melena is named for Hippocrates, as he described the signs of a gastrointestinal disease: «(melaena; Greek melainanosos black disease, from melas, melanos dark, black; synonym.; Hippocrates black disease, tarry stool) - usually a sign gastrointestinal bleeding».

The history of the origin of the lexical phrase of the Hippocrates bench can be found in the Hippocrates work «On Joints», which describes the bench that was used in the treatment of various fractures and dislocations «a wooden bench with an inclined plane was used in the treatment of fractures; prototype of modern orthopedic tables». Hippocrates first described the methods of applying various dressings, in connection with this the expression Hippocrates hat appeared: «a bandage on the head, applied by a two-headed bandage; one part of the bandage is carried out from the forehead to the back of the head and back with radial rounds, grabbing each of them in a circular round of the second part of the bandage - through the forehead, back of the head and temporal fossa».

The third group is significantly small in number, but in the medical terminological system plays a rather prominent role, as it is represented by commonly used expressions. These phraseologisms are borrowed from ancient Greek and Roman mythology, which are firmly incorporated into the medical terminological system. The peculiarity of the origin of mythical phraseological units in medicine is that they arose on the basis of similarity and association. Among metaphorical expressions, there are names of characters of ancient mythology, which are characterized by semantic transformation, convey other associative connections in medical terminology, which are based on mythological ideas about parts of human body. For example, in the *Achilles tendon* phraseology, reference is made to the legendary Greek hero Achilles. In the medical terminological system, the lexical phrase *Achilles tendon* is synonymous with the calcaneus tendon and means «the tendon of the triceps muscle of the leg attached to the tubercle of the calcaneus», in medicine it is considered a powerful tendon in the human body, but despite this it is the most commonly injured, therefore, a comparison is made with the mythical character Achilles, whose heel was vulnerable.

As it is known, phraseological combinations are able to undergo semantic changes, acquire new stylistic features, while their component composition and structure do not change. Basically, semantic changes occur in lexical phrases of a terminological nature, borrowed from mythical phraseological units. For example, the origin of phraseology *Medusa's head* is associated with the mythical monster «whose head is covered with wriggling snakes instead of hair», and in medicine, the lexical phrase *Medusa's head* is characterized by clear associative connections with the human organ «expansion of the saphenous veins of the anterior abdominal wall with serpentine branching around the navel; observed with portal hypertension». The name is given because in such cases, the veins around the navel, expanding, resemble the image of the head of the mythological Medusa – the most famous of the three Gorgon sisters, a monster with a female face, in which wriggling snakes instead of hair grew from the head.

Hercules disease, epilepsy, a chronic neurological disease of a person, manifested in the predisposition of the body to the sudden onset of convulsive attacks. The disease was named after Hercules – the hero of ancient Greek mythology, the son of the god Zeus and Alcmene. The Greeks believed that the mythical hero Hercules suffered from epilepsy. They believed that epilepsy was a form of obsession with spirits, but at the same time associated epileptic seizures with divine intervention.

The fourth small group is represented by biblical phraseological units. Biblical subjects and images that have become lexical phrases in medical phraseology cannot be understood unless their origin is known. The origin of the phraseology *Adam's apple* is associated with the legend of Adam, in whose throat the forbidden fruit was stuck. Phraseologism *Adam's apple*, which has become a medical term, has synonyms for the protrusion of the larynx, Adam's apple and is associated with a part of the human organ, in particular the larynx, and is recorded in the dictionary as follows: «protrusion of the larynx (prominent larynx); synonym: Adam's apple, Adam's apple) the upper part of the thyroid cartilage, forming an elevation on the front of the neck; in men is more developed».

In the medical phraseological fund, for example, phraseologism for the designation of chorea syndrome is noted: *St. Witt's dance*, a nervous disease, the same as chorea (a type of hyperkinesia), which manifests itself in rapid twitching of limbs, in winks, and smacking. Phraseologism of St. Witt's dance was associated with the legend of the cure of patients suffering from hysterical convulsions at the chapel of St. Witt of Zaberne in France.

Thus, on the basis of linguistic analysis, we have found that lexical phrases with anthroponyms are the most productive ways to replenish medical terminology. Anthroponyms as active components that make up lexical phrases reflect the history of medical science, which represents the heroes of ancient medicine, the names of scientists, doctors, who first described the phenomenon.

References

- 1 Энциклопедический словарь медицинских терминов: [В 3-х т.]. Около 60000 терминов / гл. ред. Б.В. Петровский. — М.: Сов. энцикл., 1982–1984.
- 2 Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. пос. / А.В. Кунин. — М.: Изд. центр «Феникс», 1996. — 381 с.
- 3 Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пос. для студ. высш. учеб. завед. / В.А. Маслова. — М.: Изд. центр «Академия», 2001. — 208 с.

Ж.Ж. Шеризатова

Медициналық терминдердегі тұрақты тіркестердің антропонимикалық компоненттермен берілуі

Мақала медициналық терминологиядағы тұрақты сөз тіркестерінің антропонимдік құрамдас бөліктерін талдауға арналған. Зерттеу пәні құрамдас бөлігінде антропонимдері бар медициналық фразеологиялық бірліктердің үлкен тобы. Негізгі назар құрылымдық, семантикалық және этимологиялық талдауға аударылды, антропонимдік компоненттері бар тұрақты тіркестердің негізгі тақырыптық топтары анықталды. Медициналық терминдерді қалыптастыруда қолданылатын тұрақты тіркестердің негізгі көздері мен модельдері анықталды. Жинақталған материал талданып отырған фразеологиялық бірліктердің құрамында синдром, симптом, ауру сөздері жиі кездеседі, олар медициналық фразеологизмдердің өзегі болып табылады деп айтуға мүмкіндік береді. Зат есімдегі тәуелді компонент антропониммен берілген, әдетте бұл медицина саласында маңызды жаңалық ашқан ғалымның есімі. Фразеологизмдердің бір бөлігі ретінде тиісті есімнің семантикасы мәселесіне көп көңіл бөлінеді. Зерттеліп жатқан материалды этимологиялық талдау негізінде тиісті компоненті бар медициналық фразеологиялық бірліктердің жіктелуі жасалды. Талдау көрсеткендей, тиісті атаумен фразеологиялық бірліктердің пайда болуы нақты тұлғаларға, ғалымдарға, ежелгі және библиялық мифологияға, кейіпкерлердің аттарымен байланысты әдеби шығармаларға негізделген. Лингвистикалық талдау үшін үлкен қызығушылықты ұлттық-мәдени ерекшеліктермен байланысты фразеологиялық комбинациялар үлкен қызығушылық тудырады. Зерттелген материалды дұрыс атау мәдени-ұлттық ақпаратты жеткізетін арнайы лингвистикалық белгі екенін көрсетті. Мақалада метафоралық түрде берілетін тұрақты тіркестер толығымен қарастырылған, терминологиялық жүйеде атаулардың метафоралық түрде ауысуы үнемі атап өтіледі, бұл белгілі сөздерді ғылыми қайта ойластыру арқылы жаңа атаулар мен медициналық терминдердің қалыптасуының тұрақты дамуымен байланысты.

Кілт сөздер: антропоним, фразеологиялық бірлік, компонент, синдром, белгі, медициналық терминология.

Ж.Ж. Шеризатова

Устойчивые словосочетания с антропонимическими компонентами в медицинской терминологии

Статья посвящена анализу устойчивых словосочетаний с антропонимическими компонентами в медицинской терминологии. Предметом исследования стала многочисленная группа медицинских фразеологизмов, содержащих в своем компонентном составе антропонимы. Основное внимание сосредоточено на структурном, семантическом и этимологическом анализе, выделены основные тематические группы устойчивых словосочетаний с антропонимическими компонентами. Выявлены основные источники и модели устойчивых словосочетаний, используемые при формировании медицинских терминов. Собранный материал позволяет утверждать, что в составе анализируемых фразеологических единиц часто отмечаются слова «синдром», «симптом», «болезнь», которые являются структурным стержнем медицинских фразеологизмов. Зависимый компонент в именном словосочетании представлен антропонимом, как правило, это фамилия ученого, который сделал важные открытия в сфере медицины. Большое внимание уделено проблеме семантики имени собственного в составе фразеологической единицы. На основе этимологического анализа исследуемого материала разработана классификация медицинских фразеологических единиц с компонентом — именем собственным. Проведенный анализ показал, что в основе происхождения фразеологических единиц с именем собственным лежат реальные личности, ученые, античная и библейская мифология, литературные произведения, связанные с именами персонажей. Наибольший интерес для лингвистического анализа представляют фразеологические сочетания, связанные с национально-культурной спецификой. Исследованный материал показал, что имя собственное является особым языковым знаком, который несет в себе культурно-национальную информацию. В статье подробно рассмотрены устойчивые словосочетания, образованные путем метафорического переноса. Метафорический перенос наименований в терминологической системе отмечается регулярно, что обусловлено постоянным развитием образования новых наименований и значений медицинских терминов путем научного переосмысления общеизвестных слов.

Ключевые слова: антропоним, фразеологическая единица, компонент, синдром, симптом, медицинская терминология.

References

- 1 Petrovsky, B.V. (Ed.). (1982–1984). *Entsiklopedicheskii slovar meditsinskikh terminov. Okolo 60000 terminov* [Encyclopedic dictionary of medical terms. About 60000 terms]. (Vols. 1–3). Moscow: Sovetskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 2 Kunin, A.V. (1996). *Kurs frazeologii sovremennoho anhliiskoho yazyka* [Modern English Phraseology Course]. Moscow: Izdatelskii tsentr «Feniks» [in Russian].
- 3 Maslova, V.I. (2001). *Linhvokulturolohiia* [Linguoculturology]. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademiia» [in Russian].

А.Б. Нұртаева¹, Сүйер Әкер²¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;²Баикент университеті, Анкара, Түркия

(E-mail: aikosh_72@mail.ru)

Тілдік оппозиция: антонимдер мен қарама-қарсы мәндес сөздердің пайда болу диалектикасы

Мақалада соңғы жылдардағы қазақ тіл білімінің даму бағыттарының, оның ішінде антропоэзектілік бағыттың рөлі мәселесі қамтылған. Антропоэзектілік бағыттың өзіндік ерекшеліктері адамның ойымен, танымымен, іс-әрекетімен тікелей байланыста талданған. Жүргізілген зерттеулердің негізінде авторлар тарапынан тілдік дамудың ішкі қайшылықтар мен қарама-қарсылықтар күресіне негізделетіндігі және ол қайшылықтар мен қарама-қарсылықтардың табиғат, қоғам, адам санасындағы бірін-бірі жоққа шығаратын және сонымен қатар бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтын заттар, құбылыстар, тенденциялар арасындағы қатынастар екендігі тұжырымдалған. Мақалада қарама-қарсылықтар заңының, яғни тақырып аясына қажетті тілдік оппозициялардың ежелгі философ-ойшылдардың еңбектерінен бастау алатындығы және қарама-қарсылық мәселесінің антикалық философия мен логикадан басталатындығы дәлелденген. Сонымен қатар қарама-қарсы құбылыстардың міндетті түрде бір текке немесе бір-біріне қарама-қарсы түрге жататыны және сондай-ақ, олардың өздері мағыналық жағынан туыстас, сыбайлас тектерді білдіретіні айқындалған.

Кілт сөздер: тілдік оппозиция, антонимдер, қарама-қарсы мәндес сөздер, энантиосемия.

Kipicne

Антропоэзектілік бағыт — тіл білімі дамуының соңғы кезеңдерінде басым бағыт алған зерттеу арналарының бірі. Бұл деген тілді зерттеуде адамның ойымен, танымымен, іс-әрекетімен, жалпылай алғанда өзімен тікелей байланыстыра отырып зерттеу деген сөз. Тіл — адам ойының, іс-әрекетінің, көп жылдық тәжірибесінің жемісі. Тәжірибемен бірге образды ойлау, салыстырмалы ойлау, ұқсастыру, баламалау, астастыру, теңестіру секілді ойлаудың формалары арқылы тіл пайда болады. Демек, әлемдегі тілдердің даму үдерісі — адамзат тәжірибесінің құрылымдық жағынан ұйымдастырылған жіктелісі деуге негіз бар.

XX ғасыр қазақ тілінің құрылымдық жағынан толық зерттелген дәуірі десек те болғандай. Себебі бұл кезеңде тіліміздің фонетика, лексикологиясы, сөзжасамы, морфологиясы, синтаксисі толығымен зерттеу нысаны, мақсаты, міндеттері айқындалған, терминдері сараланған, пәндермен байланысы анықталған, тіл білімінің жеке саласы ретіндегі критерийлерге жауап беретін бір-бір арна болып қалыптасты. Соңғы жарты жылға жуық кезеңде тілді антропоэзектіліктік бағытта зерттеу жалғасып келеді. Бұл бағыттағы зерттеулерді көптеп атауға болар еді. Әлі күнге бұл бағыттың өзектілігін жоғалтпағанын адам танымымен, санасымен, тәжірибесімен пайда болатын тілдің мүмкіндіктерінің шектеусіз екендігін көрсетеді. Мұның бәрі тілдік қарым-қатынас жасау әрекетінде пайда болатын тілдің қызметімен тікелей байланысты.

Ал тіл арқылы қарым-қатынас жасау әрекетінің мазмұны тәжірибеге негізделеді. Соңғы уақытта зерттеу бағыттарының жаңа мазмұн алуы тілді адам санасында әлем туралы түсінік құрушы, ақиқат әлем туралы таным мен білім жиынтығы, сана қызметінің нәтижесі ретінде тіл мен сананы тұтастықта қарайтын когнитивтік көзқарастың пайда болуына әкелді.

Адам өзін қоршаған әлемді тани отырып, заттар мен құбылыстарға атау береді. Осылайша, сөз тіл иесінің мәдени және адамгершілік құндылықтары тоғысатын нысанға айналады. Соның нәтижесінде кез-келген тіл белгілі бір ұлттың менталитетін бейнелейді, тілде сол халықтың мыңдаған жылдар бойы жинақталған тәжірибесі негізінде қалыптасқан аялық білімі болады. Әлемдегі зат пен құбылысқа атау бере отырып, әрбір ұлт өкілі оларды ұлттық ойдың нысанына айналдырады. Осыған байланысты сөздің лексикалық мағынасын зерттеу барысында оған дәстүрлік таным, мәдени норма мен салт-дәстүрді сақтаушы, жеткізуші ретінде қарау орынды. Осы бағытта «ақ» — «қара» тілдік бірліктерін әлем негізін құрайтын қарама-қарсы концептілердің иерархиясы ретінде қарастырамыз. Әлем қарама-қарсылықтардың күресі мен бірлігінен тұрады. Қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі

— дамудың негізгі өзегі. Олар даму құбылысының ішкі қайнар көздерін ашады, ескінің жойылып, жаңаның пайда болу себептерін анықтайды. Даму ішкі қайшылықтар мен қарама-қарсылықтар күресіне негізделеді. Ал қарама-қарсылықтар тілде антонимдер арқылы бейнеленеді. Бұл мақалада, ең алдымен, зерттеуге негіз болатын теориялық білімді айқындап алу мақсатында когнитивтік тіл білімінің жаңа бағыт ретінде қалыптасудағы ерекшеліктері мен негізгі ұғымдарына талдау жасап, қарама-қарсылықтың философия, логика, психоллингвистика, тіл білімі салаларында көрінуін қарастырамыз. Халықтың ойлау жүйесі мен әлемге қарым-қатынасы үлгілері негізінде негізгі ұғымдардың оппозициясы анықталып, концептуалдық талдау жасалу арқылы анықталады.

Өмірдегі қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі — тек қана тілдік емес, кез келген дамудың негізгі өзегі. Олар даму әрекетінің ішкі қайнар көздерін ашып, айқындайды, ескінің жойылып, жаңаның пайда болу себептерін түсіндіреді. Осыған қарап, дамудың ішкі қайшылықтар мен қарама-қарсылықтар күресіне негізделетіндігін көруге болады.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Философия ғылымында қарама-қарсылықты «табиғат, қоғам, адам санасындағы бірін-бірі жокқа шығаратын және сонымен қатар бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтын заттар, құбылыстар, тенденциялар арасындағы қатынастар» деп түсіндіреді [1; 113]. Әлемдегі заттар мен құбылыстар үнемі қарама-қарсылықта болады. Ал қарама-қарсы құбылыстар, заттар бірінсіз бірі өмір сүре алмайды. Кез келген қарама-қарсылықтың екі шегі өзара қалай қарама-қарсы болса, солай бір-бірінен ажырамас бірлікте болады. Қарама-қарсы құбылыстардың бір мүшесі мен екінші мүшесі болғандықтан ғана қарама-қарсылық мәнге ие болады. Бұл философияда қарама-қарсылықтың бірлігі деп аталады. Егер қарама-қарсы жақтардың бірлігі жойылса, онда қарама-қарсылықтың өзі де мән-мағынасын жояды. Мысалы, Ж.М. Жампейсова өз диссертациясында *ақ-қара* қарама-қарсы мағыналы лексикалық бірліктерін зерттейді. «*Ақ* пен *қара* — қарама-қарсы түстерді, әлеуметтік қарым-қатынастарды, жақсылық мен жамандықты, адам мінез-құлқының қарама-қарсы жақтарын анықтайтын лексикалық бірліктер. Қарама-қарсылықтың бірлігі заңына сүйенсек, *ақ* болмаса *қараны* немесе *қара* болмаса *ақты* түсіну мүмкін болмас еді. Сондай-ақ, *ұзын* мен *қысқа*, *жақсы* мен *жаман*, *жарық* пен *қараңғы*, *күн* мен *түннің* қарама-қарсы жақтарын алып тастаса, онда олардың мәні жойылады. *Ақ* болмаса *қараны*, *ұзын* болмаса *қысқаны*, *жақсы* болмаса *жаманды*, *жарық* болмаса *қараңғыны*, *күн* болмаса *түнді* түсіну мүмкін емес. Сол себепті, диалектика қарама-қарсы жақтардың екеуін бірдей алып қарауды талап етеді. Егер олардың біреуін сақтап, екіншісін жойса, онда диалектикалық қозғалыс тоқтайды, өзі де мағынасынан айырылады» дейді [2]. Демек, қарама-қарсылықтардың бірлігі — заңды құбылыс. Қарама-қарсылықтардың бірге өмір сүруі, олардың күресі дамудың мәнін құрастырады. Кез-келген зат, құбылыс қарама-қарсылықсыз, олардың бірлігі мен күресінсіз өмір сүре алмайды. Бұл әлемдегі құбылыстардың бәріне, табиғаттың, қоғамның, ойлаудың кез келген құбылыстарына тән сипат. Сондықтан да өмір жақсы мен жаманның, ақ пен қараның, байлық пен кедейліктің, өмір мен өлімнің, қуныш пен қайғының, адал мен арамның, аспан мен жердің, биіктік пен төмендіктің т.б. бірліктерінен тұрады.

Ендеше, қарама-қарсылықтар заңы, немесе тақырып аясына қажетті тілдік оппозициялар тек бүгінгі күннің ғана зерттеуі болған жоқ. Оның бастауы ежелгі философ-ойшылдардың еңбектерінен өз арнасын тапты. Қарама-қарсылық мәселесі антикалық философия мен логикадан басталады. Ежелгі грек дәуірінің данышпаны Аристотель қарама-қарсы құбылыстар міндетті түрде бір текке немесе бір-біріне қарама-қарсы түрге жататынын немесе өздері мағыналық жағынан туыстас, сыбайлас тектерді білдіретінін айтады. Ол өзінің «Категориялар» атты еңбегінде: «Барлық қарама-қарсылықтар не бір текке, не қарама-қарсы текке жатуы немесе өздері тектерді білдіруі қажет. Ақ пен қара бір текке (олардың тегі, бұл — түс) жатады, әділдік пен әділетсіздік қарама-қарсы тектерге (бірінші жағдайда тек, бұл — жақсылық, екіншісінде — жамандық); ал жамандық пен жақсылық қандай да бір текке жатпайды, бірақ өздері басқа ұғымдар үшін тектерді құрайды», — деп тұжырымдайды [3; 42].

Антонимдердің логикалық табиғаты туралы маңызды деректерді Платон шығармаларынан да кездестіруге болады. Қарама-қарсылықтардың симметриясы олардың теңдігімен байланысты. «Егер қарама-қарсылықтар бір-бірін үнемі теңгермесе, егер олар тік сызықта, тек бір бағытта ғана пайда болып, қарама-қарсы жаққа бұрылмаса, — онда бәрі, әйтеуір ақырында тек бір бейне, тек бір қасиетке ие болатын еді де, пайда болу тоқтап қалар еді», — дейді Платон [4; 33]. Сонымен қатар, Платон еңбегінде қарама-қарсылықтардың сызықтық және циклдік деп аталатын түрлерін көрсетеді.

Сызықтыққа тек бір сызық бойындағы қарама-қарсылықтар жатса, циклдікке шеңбер бойымен бір-біріне өтіп отыратын қарама-қарсы ұғымдар жатады. Философ сызықтыққа *әдемі — көріксіз*, циклдікке *түс — ояну — сергу — ұйықтау* мысалдарын келтіреді, «... түстен сергу, сергуден түс пайда болады, ал біреуінен біреуіне өту ұйықтау және ояну деп аталады», — дейді [3; 32].

Әлем қарама-қарсылықтар мен олардың күресінен тұратыны туралы пікірді Гегель пікірлерінен де көруге болады. «Қарама-қайшылық — әлемді қозғаушы... кез-келген қозғалыстың, өмірдің түптамасы; қандай да бір нәрседе қарама-қайшылық болғанда ғана ол қозғалады, импульсқа, іс-әрекетке ие болады... әр нәрсе өзінде қарама-қайшылық болғандықтан ғана өмір сүреді», — дейді ойшыл [3; 520].

Қарама-қарсылық туралы ой-пікірлерді шығыс ғұлама ғалымдарының еңбектерінен де молынан кездестіруге болады. Тарихымыздағы ұлы тұлғалардың бірі, аты әлемге жайылған ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби Аристотель іліміндегі диалектика элементтеріне, мәселені қарама-қарсы қоюына белгілі дәрежеде көңіл бөлген. Ол өзінің «Әлеуметтік этикалық трактаттарында» этиканы жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қарайды. Ғалым ұстамдылықты жақсы құлық деп есептейді, ал ұстамды болу үшін, шамадан тыс молшылық болса, одан жетіспеушілікке қарай ауытқып, ондай молшылықтан арылу керек және керісінше жетіспеушілік болса, онда молшылық жағына қарай ауытқу керек, сөйтіп мінез-құлықты ұстамдылықты қалыптастырғанша осылай ете беру керектігін айтады. Ойшыл мінез-құлықты қалыптастыруда адам бойындағы қарама-қарсы жақтардың күресі маңызды рөл атқаратындығына баса назар аударады [4].

Өмір мен өлім, адам мен ажал арасындағы күрес философиясын Қорқыт туралы аңыздардан кездестіреміз. Ж.К. Каракузова мен М.Ш. Хасанов еңбектерінде қазақ халқының алғашқы жаратылысы туралы мифтер Қорқыт есімімен байланыстырылған. Бүкіл әлем мәдениетінде алғашқы жаратылыс өмірдің бастауы ретінде түнектен үйлесімділіктің пайда болуымен сипатталады. Қорқыт жерге ақ түйемен (немесе құспен) ұшып келген екен. Ол Сыр бойына келіп, өз қобызын өзеннің ортасына қойыпты. Зерттеушілер Қорқытты қазақ халқының бірінші ата-бабасы деп көрсетіп, оның есімі «қор» және «құт» қарама-қарсы сөздерінен құралғандығын айтады. «Қор» — «жамандық», «бақытсыздық», «құт» — «жақсылық», «бақыт» деген мағыналарды білдіреді. Қазақ халқы жамандықтан құтылу үшін «қор болма» десе, біреуге бақыт, жақсылық тілегенде «құтты бол» дейді. Осылайша «Қорқыт» есімі екі бастаудың жақсылық пен жамандықтың бірігуінен жасалған.

Бірінші ата-баба есіміне жақсылық пен жамандық адамзат санасында әлі бөлінбей тұрғанда біріккен. Жамандық пен жақсылықтың бөлінуі қоршаған ортаға деген қарым-қатынасты анықтауға мүмкіндік береді. Осыдан қорқыныш пен қуаныш пайда болды. Қорқыныш жердегі әлі белгісіз, тылсым дүниелерден, қуаныш саналы өмір сүруден болады [5; 7].

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Философияда болмыстың бастамасы бір-біріне тең және тәуелсіз екі — материалдық және идеалдық субстанциялар деп танытын монизмге қарама-қарсы ілім дуализм (лат. Dualis — екі жақты) деп аталады. Дуализм ұғымы ежелгі ерте шығыстың діни-моральдық және ертедегі Грецияның діни-космологиялық ілімдерінде кездеседі: дүние процесі өзара үнемі күресетін екі бастамадан тұрады: жақсылық пен жамандықтан құралады [6; 38]. Философиялық әдебиеттерде қарама-қарсылық пен қарама-қайшылықтың өмір сүруі мен сипаты дамудың қозғаушы күші мен қайнар бұлағы ретінде дәлелденеді. Қарама-қарсылық ұғымы салыстырудың логикалық әрекетіне жатады. Бұл — ажырату мен сәйкестік ажырамас бірлікте болатын әлемді тану процесінің негізгі логикалық әдістерінің бірі.

Қарама-қарсы қатынастың логика-философиялық категориямен белгілі бір байланыстылығы болады десек, онда қарама-қарсы қатынастағы тілдік бірліктердің мағыналары белгілі бір жағдайда ойлаудың қисындық заңдарына бағынады. Логикадағы қатынас ұғымдар арасындағы қатынас ретінде қарастырылады. Салыстырылып отырған ұғымдар ғана логикалық қатынаста болады. Қарама-қарсылықты салыстырудың соңғы нәтижесі ретінде қарастыруға болатындықтан, оның логикалық негізін қарама-қарсы ұғымдардың салыстырылуы құрайды деуге болады. Қарама-қарсы мүшелердің логикалық сәйкестігі қарама-қарсы мағынадағы тілдік бірліктердің негізі болып саналады.

Тілдік антонимияны түсіндіру үшін қолданылатын қарама-қарсылық категориясы логикалық категорияға жатады. Логикада ұғым мазмұнындағы әртүрлі дерексіз белгілермен байланысты қарама-қарсылықтың әртүрлі түрлері (контрарлы, контрадикторлы, конверсивті) айқындалған. Тілдік антонимдерді зерттеуде тілшілер осы логикалық ұғымдарды пайдалана отырып, оларға жіктеу жасайды. Сөйлеуде бір-біріне қарама-қарсы қойылатын сөздердің әртүрлілігі нақты логикалық

модельдерге сүйенбейді. Мағына қарама-қарсылығын антонимдердің негізгі белгісі деп танығанмен, ол субъективті болады. Себебі тек дерексіз ұғымдар ғана қисындық тұрғыдан талданады. Сондықтан қарама-қарсылық терминінің нақты психологиялық мазмұны жоқ. С.Л. Рубинштейннің пікірі бойынша, салыстыру қоршаған әлемді танудың алғашқы кезеңдерінде, яғни танудың эмпирикалық деңгейінде көріністенеді: «Сравнение — это конкретная форма взаимосвязи синтеза и анализа, осуществляющая эмпирическое обобщение и классификацию явлений» [7; 137]. Қазіргі психологиядағы психикалық бейнелеудің әртүрлі деңгейлері мен олардың жеке тұлға өміріндегі өзара үздіксіз байланысы туралы мәліметтерді ескере отырып, салыстыруды болмыстағы нысандар арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты анықтайтын әмбебап әрекет деп тұжырымдауға болады.

Екі нысанды салыстыру үшін ортақ негіз болуы керек. Салыстыру нысандарды талдау негізінде анықталатын бір немесе бірнеше белгілер арқылы өтеді. Салыстыру барысында нысандар арасында сәйкестік, айырмашылық, қарама-қарсылық, қайшылық, бірлік болуы мүмкін. Сәйкестік дегеніміз — белгілі бір нысанның өзіне-өзі немесе басқа заттарға тендігі, үйлесімділігі. Алайда ұқсас заттар арасында да айырмашылық болады. Айырмашылық — заттардың арақатынасы бірдей емес, тепе-тең болмайтындығын көрсететін ұғым. Сәйкестік пен айырмашылық арасында белгілі бір диалектика болады. Олар елеулі немесе елеусіз болуы мүмкін. Шын мәнінде, айырмашылық — заттардың қарама-қарсылығының не бастапқы, не соңғы кезеңі, яғни айырмашылықтың ең тереңдеген шегі — қарама-қарсылық. Гегельдің көрсетуінше, «сәйкестік айырмашылыққа, ал айырмашылық қарама-қарсылыққа өтеді» [8; 63].

Диалектикалық қарама-қайшылық — бүтіннің бір-бірін жоққа шығаратын қарама-қарсылыққа бөлінуі және олардың өзара қарым-қатынасы. Өзара бір-бірін жоққа шығаратын қарама-қарсылықтар — ажырамас бірлікте әрі күресте болатын қарама-қайшылықтың екі шегі, яғни олар өзара бір-бірін еске түсіреді, бірін айтқанда екіншісі еріксіз ойыңа келеді. Қарама-қайшылықтың екі шегі деп түсіну қарама-қарсылықтардың сипаты мен өткірлік деңгейіне, іске асу саласына тәуелсіз кез-келген диалектикалық қарама-қарсылықтың бәріне ортақ белгісі болып табылады. Бірігу, ажырату қатынастары қарама-қарсылықтың қатынасқа жатады.

М.М. Розенталь «Диалектикалық логика принциптері» атты зерттеуінде логикалық қарама-қайшылық пен диалектикалық қарама-қайшылықты ажыратады: «Так как термин «логическое противоречие» в истории философии, а также современной литературе приобрел именно тот оттенок мысли, о котором шла речь выше, т.е. так как под ним подразумевают логическую непоследовательность и путаницу мысли, то приходится оперировать им именно в этом смысле» [9; 97].

Зерттеушінің пікірінше, қисындық қарама-қайшылыққа қисынға сыйымсыздық, ойдың шатысуы жатады. Ал диалектикалық қарама-қайшылыққа қарама-қарсылықтардың бірлігі мен күрес қатынастары енеді. Мұнда қарама-қарсылықтар қайшылықтардың екі шегін, яғни заттардағы, құбылыстардағы бір-бірін еске түсіретін және жоққа шығаратын элементтер, күштер, ерекшеліктерді білдіреді. Мұндай элементтерге, мысалы сутегінің неондалған атомындағы оң және теріс зарядты электрондар, қарама-қарсылықтарға тартылыс — тебіліс күштері, жаңа мен ескінің, жағымдылық пен жағымсыздықтың, шектілік пен шексіздіктің ерекшеліктері енеді.

Қарама-қарсылықтың психолингвистикалық тұрғыдан зерттелуін А.А. Брудный, Э.И. Родичева, И.Л. Медведева сияқты ғалымдар еңбектерінен кездестіруге болады. Қарама-қарсылықтың психолингвистикалық негізі ассоциативтік экспериментке, яғни адамның ойлау жүйесі мен тәжірибесінің ұштасуына негізделеді. Психолингвистикалық тұрғыдан кез-келген сөздің қарама-қарсылық өрісі болады, алайда олардың белсенділік деңгейі әртүрлі. Бұл зерттеу қатысушының тәжірибесіне тәуелді. Адам өзінің тәжірибесінде ұғымның белгілі бір жұптарын салыстыру, қарама-қарсы қою қажеттілігін жиі кездестірсе, онда бұл дағды жылдам қалыптасады да, бір сөзді айтқанда екінші сөз еш ойланбастан еске түседі. Біздің санамызда бір-бірі арқылы анықталатын, жұптасып сақталған ұғымның белгілі жүйесі болады. Бұл ұғымдарға біріне-бірін қарсы қоюға, салыстыруға, ажыратуға болатын заттар, белгілер, іс-әрекеттер сияқты тағы да басқа құбылыстар арасындағы қатынасты жатқызамыз. Қарама-қарсы ұғымдардың психолингвистикалық негізі сөйлеумен тығыз байланысты. Себебі біз әртүрлі заттарды қарама-қарсы қойғанда дерексіз антонимдерге емес, нәтижелері санамызда бекітілген өзіміздің тәжірибемізге жүгінеміз. Соның салдарынан психолингвистикалық экспериментке жауап берушілер тілдік заңдылықтарды ескере бермейді. Сонымен қарама-қарсылықтардың психолингвистикада көріністенуі туралы мынандай қорытынды шығаруға болады: тілде сөздерді қарама-қарсы қою адам тәжірибесіне, ақиқат әлемді тану

зандылықтарына сүйенеді. Ал олар ақиқат әлем туралы көріністердің синтезі мен анализі, заттарды ажырату, олардың арасындағы ұқсастықтарды табу, нысандарды қарама-қарсы қою, оларды салыстыру процестерімен тығыз байланысты. И.Л. Медведева тіл білімінде мойындалған лексикалық антонимдерді адам санасында жүретін айырмашылықтар мен салыстырулардың ауқымды жүйесінің бір бөлігі, көрінісі ғана деп тұжырымдайды [10; 80].

Қорытынды

Сонымен, қарама-қарсы мағыналы сөздердің пайда болуы сыртқы ортамен байланысты. Қоршаған әлем тек заттардан, құбылыстардан ғана тұрмайды, сонымен қатар қасиеттер мен қатынастардан құралады. Бұл кешеннің құрамдары — заттар, құбылыстар, қасиеттер мен қатынастар — бір-бірімен байланысты, өзара тәуелді және бір мезгілде өмір сүреді. Сондықтан адам заттарды тану барысында оларды бір-бірімен салыстыра отырып, олардың арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды табады. Ол санада заттардың қасиеттері мен олардың арасындағы қатынас түрінде көрінеді. Осыдан мағына қарама-қарсылығы мен қарама-қарсы мағына ұғымдары шығады. Қарама-қарсы мағына санада қарама-қарсы мағыналы сөзді тудыратын қасиетке ие, ал мағына қарама-қарсылығы — осындай қасиеттер арасындағы қатынас. Қарама-қарсы мағына өзі сияқты басқа семантикалық бірліктермен антонимдік қатынасқа түсу қабілетін анықтайды, ал мағына қарама-қарсылығы антонимдер арасындағы қатынасты білдіреді.

Логикалық-философиялық мазмұн бойынша, тілдік антонимия қарама-қарсылықтың тілдегі көрінісі. Мағыналары бойынша бір-бірін жоққа шығаратын немесе бір-біріне қарама-қарсы сөздер логикада сыйымсыз ұғымдарға, яғни бір-бірін толығымен жоққа шығаратын топқа жатады.

Осындай пікірді қазақ тіл білімінде антонимдерді алғаш рет арнайы зерттеген Ж. Мусин мен А.Жүсіпов еңбектерінен де кездестіреміз. Ж. Мусин «қарама-қарсылық» пен «қайшылық» ұғымдарының айырмашылығы мен мәнін ашып бере отырып, қайшылықты ұғымдардың тілдегі болымсыздық категориясына, қарама-қарсы ұғымдардың тілдегі антонимияға сәйкес келетіндігін дәлелдейді [11; 5].

Ұғымдардың қарама-қарсылығы заттардың, құбылыстардың сапасын, белгісін, қасиетін, қарым-қатынасын ашатын кең ұғымдардың шектерінде жүзеге асады. Яғни белгілі бір сапаның, белгінің, қасиеттің немесе қатынастың қарама-қарсы көріністерінің шегі антонимия деп аталса, ал сол шектің мазмұны антонимдерді білдіреді. Тілдік антонимияда қарама-қарсылық ұғымы негізгі маңызды орынға ие.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Философиялық сөздік / Құраст. Н. Нұрғалиев, Ғ. Ақманбетов, Ж. Әбділдин. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. — 224 б.
- 2 Жампейсова Ж.М. «Ақ» — «Қара» концепті: оппозициясы мен қызметі: филол. ғыл. канд. ... дис. / Ж.М. Жампейсова. — Алматы, 2007. — 131 б.
- 3 Аристотель / Аристотель. Категории. — М.: Директ-Медиа, 2002. — 115 с.
- 4 Платон. Греческая философия: Собр. соч.: [В 3-х т.]. — Т. 2 / Платон. — М.: Мысль, 1968. — 623 с.
- 5 Каракузова Ж.К. Космос казахской культуры / Ж.К. Каракузова, М.Ш. Хасанов. — Алматы: Евразия, 1993. — 80 с.
- 6 Қазақ Совет Энциклопедиясы: [14 т.]. — 4 т. / Бас ред. М.Қ. Қаратаев. — Алматы: Қазақ совет энциклопедиясы, 1974. — 672 б.
- 7 Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды: основы онтологии, логики и психологии / С.Л. Рубинштейн. — М.: Госполитиздат, 1997. — 463 с.
- 8 Гегель Г. Наука логики / Г. Гегель. — М.: Мысль, 1972. — 374 с.
- 9 Розенталь М.М. Принципы диалектической логики / М.М. Розенталь. — М.: Соцэкгиз, 1960. — 478 с.
- 10 Медведева И.Л. Опыт психолингвистического исследования антонимии / И.Л. Медведева // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики / И.Л. Медведева; под ред. А.А. Залевской. — Калинин: КГУ, 1981. — С. 68–81.
- 11 Жүсіпов А. Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторлары: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02 — «Қазақ тілі» / А. Жүсіпов. — Астана, 2004. — 29 б.

А.Б. Нуртаева, Сүйер Экер

Языковая оппозиция: диалектика возникновения антонимов и слов противоположного значения

В статье рассмотрена сущность различных направлений казахского языкознания за последние годы, особое внимание уделено антропоцентрическому направлению. Языковая антропоцентрическая парадигма проанализирована в прямой связи с человеческим мышлением, познанием, действием. По результатам проведенного исследования авторы утверждают, что развитие языка основано на борьбе внутренних противоречий и что данные противоречия представляют собой отношения между объектами, явлениями, тенденциями в природе, обществе, сознании человека, которые противоречат друг другу и не могут существовать друг без друга. Закон противоречий, то есть языковая оппозиция субъекту, установлен еще в работах древних философов и мыслителей, а проблема противоречия начинается с древней философии и логики. При этом определяется, что встречающиеся явления в обязательном порядке относятся к одному и тому же или к противоположному виду, а также представляют собой родственные, схожие корни по смыслу.

Ключевые слова: казахский язык, языковые оппозиции, антонимы, противоположные слова, энантиосемия.

A.B. Nurtayeva, Eker Süer

Linguistic opposition: the dialectics of emergence antonyms and opposite enantiosemy

This article discusses the role of areas of development of Kazakh linguistics in recent years, including anthropocentric areas. Features of anthropocentric directions are analyzed in direct connection with human thinking, cognition, and action. Based on the study, the author claims that the development of language is based on the struggle of internal contradictions and that these contradictions are relations between objects, phenomena, trends in nature, society, human consciousness, which contradict each other and cannot exist without each other. The article states that the law of contradictions, that is, linguistic opposition to the subject, comes from the work of ancient philosophers and thinkers, and that the problem of contradiction begins with ancient philosophy and logic. In this case, it is determined that the counter phenomena necessarily belong to the same or to the opposite type, and also represent related, similar roots in meaning.

Keywords: the Kazakh language, the language of the opposition, antonyms, opposite words, enantiosemy.

References

- 1 Nurgalyev, N., Akmanbetov, G., & Abdildin Zh. (1996). *Filosofialyq sozdik [Philosophical dictionary]*. Almaty: Qazaq entsiklopedyasy [in Kazakh].
- 2 Zhampeisova, Zh.M. (2007). «Aq» — «Qara» kontsepti: oppozitsiiasy men qyzmeti [The concept of «white» — «black»: opposition and activity]. *Abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Aristotel. (2002). *Katehorii [Categories]*. Moscow: Direkt-Media [in Russian].
- 4 Platon. (1968). *Hrechekaia filosofia: Sobranie sochinenii [Greek philosophy]*. (Vo. 1-3; Vol. 2). Moscow: Mysl [in Russian].
- 5 Karakuzova, Zh.K., & Hasanov, M.Sh. (1993). *Kosmos kazakhskoi kultury [Space of Kazakh culture]*. Almaty: Evraziia [in Russian].
- 6 Qarataev, M.K. (1974). *Qazaq sovet entsiklopediasy [Kazakh Soviet Encyclopedia]*. Almaty: Qazaq sovet entsiklopedyasy [in Kazakh].
- 7 Rubinshtein, S.L. (1997). *Izbrannye filosofsko-psihologicheskie trudy: osnovy ontologii, lohiki i psihologii [Selected philosophical and psychological works: fundamentals of ontology, logic and psychology]*. Moscow: Hopolitizdat [in Russian].
- 8 Gegel, G. (1972). *Nauka lohiki [Science of logic]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 9 Rosenthal, M.M. (1960). *Printsipy dialekticheskoi lohiki [Principles of dialectical logic]*. Moscow: Sotsekhiz [in Russian].
- 10 Medvedeva, I.L. (1981). *Opyt psikhoinvesticheskoho issledovaniia antonimii [Experience of psycholinguistic research of antonymy]*. Kalinin: KHU [in Russian].
- 11 Zhusipov, A. (2004). *Qazirgi qazaq tilindegi qarama-qarsylyq konnektorlary [Connectors of confrontation in the modern Kazakh language]*. *Abstract of candidate's thesis*. Astana [in Kazakh].

A. Bainiazov¹, M.A. Maretbayeva², Sh.Sh. Zhalmakhanov², M. Dzhusupov³¹*Ardachan university, Turkey;*²*Medical university Karaganda, Kazakhstan;*³*Academy of Sciences, Uzbekistan**(E-mail: aiabek-1967@mail.ru)*

Phono-morpho-lexical similarity of auxiliary morphemes of the dictionary «Mukaddimat al-adab» (XIII century) Az-Zamakhshari with the Kazakh language

The article provides a linguistic and historical overview of the problem of integration and differentiation of kinship and affinity of languages, including the features of unions. Based on the conducted linguistic analysis, the authors come to the conclusion that if adverbs in languages of different genders and tribes of Turkic origin are the result of integration of Turkic languages, then the division in the middle ages of Turkic languages (modern national languages, such as Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, etc. languages) is the result of the division of Turkic languages into branches, groups and subgroups. In the course of the work, the authors identify integration and differentiation processes, the kinship and affinity of languages and their integration into one language union, which was influenced by extralinguistic factors. Analysis and comparison of homonymous and polysemantic auxiliary morphemes, namely: case endings, plural endings, possessiveness and declension, suffixes of the noun, adjective, pronouns and verbs of the az-Zamakhshari dictionary [1] and the Kazakh language once again proves the historical uniformity of the vocabulary of the XII century and the modern Kazakh language. At the end of the article, the authors conclude that the differences between auxiliary morphemes in the «Dictionary» and the Kazakh language are expressed in phonetic composition, and semantic and grammatical functions of morphemes state the similarity and homogeneity of languages that belong to the Kipchak, Oguz and Karluk groups.

Keywords: integration and differentiation of languages, internal and external factors, main criteria for determining language affinity, auxiliary morphemes, Kipchak, Karluk, Oguz and Bulgar groups of Turkic languages.

Problems of integration and differentiation of languages, internal and external factors affecting their formation and development, issues of kinship and affinity of languages in the history of linguistics have been studied in depth. Linguistic studies on the problems we have been considering at the end of the 19th and early 20th centuries were conducted on the basis of French, German, Spanish, Icelandic, Italian and Russian languages (R. Rask, V. Pizani, G. Shukhardt, I. Shtidt, I. Buslaev, N.Ya.Marr) [2; 3]. As a result of the studies, it was found that geographically closely located languages can be similar based on two types of proximity: kinship of languages and affinity of languages. Thus, kindred languages are those in which the sound composition, ancient roots and affixes, grammatical forms and their changes, which are the means of communication of related tribes and peoples, are common. About forty Turkic dialects and languages that exist in the world are proof of this. In turn, the kinship of languages is facilitated by the neighboring and mixed location of several peoples, as a result of which common features appear at different levels of the language, which is confirmed by the existence of several language unions in the modern world. At the dawn of the history of linguistics as a science, there was a statement about the formation of the Balkan languages Union (Greek, Albanian, Bulgarian, Romanian, Macedonian languages). Over the past three decades, theories of the existence of several language unions have appeared in the science of language — about ten, among them: the European language Union, the Volga language Union, the Iranian-Iraqi language Union (this includes the South Caucasian languages, the languages of Eastern Turkey, Northern Iraq, and Northern Iran).

The authors believe that the ideas expressed in the presented scientific and theoretical researches are primarily associated with the medieval language related to the Turkic languages. In this regard, the statement that only unrelated languages belong to the language Union loses its relevance. The medieval languages of the Turkic tribes are the result of integration, while the modern individual Turkic languages are the result of differentiation. Consistently analyzed by the authors of the article materials of the dictionary

«Mukaddimat al-adab» Zamakhshari allow us to assert that its content is an indicator of the integration era, and modern Turkic languages — of the differentiation era.

The main purpose of comparisons and contrasts of a particular language with other languages and materials of written monuments makes it possible to determine the reason for the relationship and correlation of kindred or not kindred languages or written monuments, which can become the basis of evidence-based characteristics of languages from the point of view of their kinship or affinity.

To determine the genological relationship of one language with other languages, one written monument with other monuments, or the relationship of a particular language with a written monument, we mainly use descriptive, diachronic, and typological methods that allow us to compare and contrast the phonetic, lexical, and grammatical units of languages (monuments).

Determining the genetic and kinship affinity of languages (monuments), Rasmus Rask in his work «the Origin of the Icelandic language» noted that «in the knowledge of the origin of peoples and their kinship with other peoples, there is no better tool than language. And in comparative research, grammar is a reliable part of the language, because words can be borrowed, and the affixes of declension and case endings do not change or borrow even between related languages»[2; 3; 4; 5]. Based on the statement of one of the founders of comparative historical linguistics, we use auxiliary morphemes of the Zamakhshari dictionary and the modern Kazakh language to determine historical proximity. This is primarily due to the fact that the sound and lexical composition of languages can change and be borrowed under the influence of extralinguistic factors, while endings and suffixes remain unchanged. In this regard, as a material for analysis, we select the general auxiliary affixes of words presented in the dictionary and words of the modern Kazakh language, and by comparing and contrasting them, we determine the similarities and features. We believe that the similarity of auxiliary morphemes can be explained by the fact that the languages of the Turkic tribes still did not reach the level of full differentiation in the XIII-XIV centuries. We will try to prove this assumption by analyzing the actual material of our study, i.e. auxiliary affixes.

As it's known comparatively, the historical analysis of language units is carried out as a result of the use of such methods as external reconstruction, typological modification and language universals. Accordingly, for the purpose of research, the tools of the above methods are used when parsing words from the position of phono-morpho-lexical aspects. So, using the traditional classification, we ungrouped auxiliary morphemes into endings and suffixes, the endings in turn were classified into plural endings, case endings, personal endings and endings of possessiveness, suffixes — into word-forming and form-forming ones, and equally sounding affixes — into polysemy and homonymy.

The Zamakhshari dictionary «Muqaddimat al-adab» has only 224 suffixes, of which only 111 are active in the modern Kazakh language. The preservation of almost half of the auxiliary grammatical forms in the modern Kazakh language is, in our opinion, a proof of the historical homogeneity of the research objects.

As a result of phono-morpho-lexical comparison and juxtaposition of auxiliary morphemes of the Zamakhshari dictionary and the modern Kazakh language, the number of auxiliary morphemes (grammatical forms) and the quality (grammatical meanings) of auxiliary morphemes are determined. So, on the one hand, there are more grammatical meanings of morphemes in modern Turkic languages, including the Kazakh language, than when the dictionary was compiled, which is explained by the enrichment of the vocabulary and the composition of the language in a meaningful way, due to the development of socio-economic, cultural and political life of native speakers. On the other hand, compared with the dictionary data in modern Turkic languages, including the Kazakh language, there are less grammatical forms of morphemes. In our opinion, this is due to factors such as the development of a written culture, the «grinding» of auxiliary morphemes duplicating each other, etc.

In addition, it is interesting, in our opinion, that auxiliary morphemes of the dictionary (monuments of writing of the middle ages in general) were divided by the phonological nature of joining the root of the word in modern Turkic languages, which is due to lingual and labial synharmonism and soft-hard assimilation.

An analysis of the features of auxiliary morphemes of the Zamakhshari dictionary and the modern Kazakh language allows us to consider them in such aspects: 1) personal endings, case endings, endings of possessiveness and plurality, 2) form-forming and word-forming suffixes.

From case endings in the dictionary there are endings:

- of genitive case: -dyń, -nyń, -niń;
- of outgoing case: -da, -de.

The endings of the original case -dan, — men, as well as the endings of the prepositional case of the modern Kazakh language are not found in the dictionary at all.

The plural endings -lar, — ler are available in both comparable materials.

The dictionary also contains personal endings of the I person -m, -ym, -im, of the II person -yn, -in, of the III person -dy, -di, -ty, -ti, plural form of the III person -imiz of the Kazakh language.

In the endings of possessiveness to persons and numbers, features are not observed.

As it's known, suffixes are divided into suffixes, with the help of which nouns are also produced from the noun, and suffixes, with the help of which other parts of speech are produced. We found that of the suffixes that produce a noun from a noun, only the suffix -kek is found in the dictionary and in the Kazakh language. In the dictionary of suffixes that produce a noun from other parts of speech, there are only 42 (with different sound variations), 16 of which in the modern Kazakh language (-gish, -ek, -q, -lyq, -lik, -ma, -maq, -raq, -ik, -siz, -tyq, -shy+lylyk, -yq, -im, -ish, -khana) perform grammatical functions.

Of the 25 suffixes (-gach, -dyr, -di, -ek, -er, -qa+ra, -qach, -lú, -lúk, -lyq, -raq, -ry, -suz, -tyr, -ti, -uq, -um, -chaq, -chy, -shy, -y, -yq, -ym, -i), of adjectives, found in the dictionary, only 11 function in the Kazakh language (-dy, -ek, -er, -lyq, -raq, -syz, -shy, -y, -yq, -ym, -i). Most adjective suffixes that are not found in the modern Kazakh language are sound variations (-lúk, -suz, -um, -chy), and the comparative suffix of the adjective -raq is noted in the dictionary and in the modern Kazakh language.

There are 9 suffixes of derivative numerals (-mysh, -inchi, -nchi, -lúk, -lyq, -lik, -chi, -ik, -ish). Among them in the modern Kazakh language there are such as -lyq, -lik. Such a relatively small number of suffixes, of course, can be connected with the fact that during the compilation of the dictionary there were also errors of scribes and specific rules of spelling and orthoepy, which also introduced their own peculiarities. Nevertheless, we can say with a certain degree of confidence that all suffixes of the numeral with phonetic changes that occur in the dictionary are not alien to our modern Kazakh language.

As we know, in all languages of the world the richest and most complex part of speech in terms of grammatical categories is the verb. So, analyzing auxiliary morphemes of this part of speech, we divide them into suffixes that produce a verb from a verb, and suffixes that produce a verb from other parts of speech. Auxiliary, i.e. formative morphemes producing verb forms from the verb form the participles, indefinite form of the verb, pledge of the verb, type of the verb, negative form of the verb. For example, in the Zamakhshari dictionary, the number of morphemes of this kind that produce morphemes from other parts of speech is 26 (-a+sh, -gar, -ge, -da, -de, -dy, -di, -ki+t, -la, -le, -ma, -ne, -pú, -pi, -r, -pa, -re, -se, -t, -ta, -ugh, -uq, -i, -ik, -ir, -it), half of which, namely 11 (-da, -de, -dy, -di, -la, -le, -ma, -i, -iq, -ir, -it) to this day, have a grammatical meaning and is actively functioning. All participle affixes — and there are 6 of them (-gan, -gen, -qan, -ken, -kun, -mek), fixed in the dictionary, except for the affix -kú n are used in the Kazakh language. Auxiliary suffixes of participles (-a, -e, -i, -ei, -p, -un, -yp, -ip — 8 suffixes), except for -ei, -un we can find in the modern Kazakh language. The indefinite form of the verb, which is expressed through the suffix -u(-ú), in the language units represented in the medieval material, is attached to the root in the form -gú, -gu, -ki, -ku, -qu, i.e. through the infixes g, g, k, q, applied depending on the last sound or syllable of the root. This feature is mainly characteristic of the Karluk and Oghuz groups of languages. Forms expressing the negative form of the verb, -ma, -me, -s — are the same in the dictionary and in the modern Kazakh language.

In the Kazakh language, verbs are divided into verbs in the form of a reflexive, causative, passive and reciprocal voice. In the dictionary, as in the Kazakh language, the only suffix -n of the reflexive voice is fixed. There are 15 suffixes of causative voice in the dictionary (-gúz, -dúr, -ker, -kúr, -qýz, -qýr, -n, -t, -týr, -túr, -ýr, -úr, -yn, -yt), of which in the Kazakh language with phonetic changes occur -gúz, -dúr, -qýz, -týr, -túr, and with a complete sound match suffix -t. Suffixes of the passive voice -yl, -il of the Kazakh language in the dictionary found in such variations as -ar, -al, -ýl, -úl, -yl, -il, and the suffix -s of the reciprocal voice of the Kazakh language in the dictionary occurs in the following pronunciation forms: — sh, -esh, -ýsh, -úsh, -ysh, -ish, -ch.

It is worth noting that the attachment of suffixes of the passive voice to the root of the word occurs through infixes -a, -ý, -ú, selected depending on the sound composition of the last sound or syllable of the word, and the suffixes of the reciprocal voice through infixes — e, -ý, -ú.

Thus, summing up the analysis of auxiliary forms of formation of the verb voices, we can say that the number of such forms in the dictionary is 29, and in the Kazakh language-4. Quite a large number of auxiliary forms that are present in the Zamakhshari dictionary, and causes our research interest. As we understand,

such a high quantitative index of auxiliary forms is due primarily to the fact that the dictionary is a collection that includes a number of dialects and dialects of Turkic tribes.

Moving on to the analysis of the verb mood category, we note that it is divided into the imperative mood, the subjunctive mood, and the indicative mood. Suffixes of the imperative mood that occur in the dictionary are — -gil, -gin, -sýn, -sún, -syn, -t, they are partly reflected in the Kazakh language — -gin, -syn, -t; of the suffixes of the subjunctive mood that we have isolated in the dictionary (-ǵai, -z), only one occurs in the Kazakh language -ǵai; suffixes of conditional mood in the dictionary and in Kazakh are unchanged — -sa.

Past tense suffixes of the verb that we found in the dictionary, — -d, -i, — mysh, -mish, -ýn, they are also found in the Kazakh language — -di, -mysh, -mish, and the suffixes of the future tense — -er, -z, -maq, -mek, -r, -ýr, -er, we have marked in the dictionary in the Kazakh language the same — -r, -er, -maq, -mek.

Thus, the Zamakhshari dictionary «Muqaddimat al-adab» recorded 99 suffixes of the verb, of which 42 suffixes still retain their functions in the Kazakh language and serve to form grammatical forms and grammatical meanings. This once again proves the historical one-root relationship between groups of Turkic language groups, such as Kipchak, Oghuz, and Karluk, and the features and differences of each of them are both the result of this dynamic change and an argument in favor of it. Zamakhshari's work is very rich in adverb suffixes: -ge, -ǵy, -da, -de, -dýz, -dúz, -e+lı, -ki, -le, -lyq, -ik, -ch, -cha, -che, -chýq. The total number of them in the dictionary is 15, of which 7 have been preserved in the modern Kazakh language: -ǵy, -da, -de, -dúz, -ki, -le, -lyq.

The results of research by scientists suggest that the appearance of homonymy and polysemy in the language, first, is due to the limited number of sounds, and secondly, to the homogeneity of the affix or root of the word. This is why homonyms are the result of phonetic and graphic phenomena, and polysemy is the result of lexical and semantic phenomena. In order to determine the homogeneity or heterogeneity of the root of a word or affix, it is necessary to identify the time of creation of the monument of writing, determine its source language, the author and the originality of the text. The search for an answer to these questions still presents special difficulties and is often almost fruitless, since the monuments of writing are a legacy and were written several tens of centuries ago. These circumstances, as well as the fact that the spelling and orthoepic principles of the time do not coincide with modern requirements, make it difficult to draw conclusions about the sound and syllabic compositions of words. For example, spelling and pronunciation in a dictionary of words «kónúl», «iügúr», «iýmýr», «iolýǵ» does not match the spelling of the modern Kazakh language. The same applies to the entire lexicology, morphology, and syntax of the dictionary material. az-Zamakhshari wrote almost the same thing about the dictionary «Mukaddimat al-adab» in his eponymous article by the famous Turkologist Najip E. N., who, based on the analysis of lexical and grammatical notes by Poppe N. N., managed to list and point out some shortcomings of the work of the first researcher of the Zamakhshari dictionary in 1938 [6:125–127].

Consideration of homonymous and polysemantic affixes makes it possible to determine the following: first, it is not always possible to distinguish them in the etymological aspect, and secondly, to investigate in comparative historical terms the homogeneous and heterogeneous affixes of modern Turkic languages, including the Kazakh language. We can only observe the dynamics of their changes, i.e. the expansion or contraction of their grammatical functions.

We will verify this by analyzing several affixes as an example:

1) the affix -a performs the functions of both word-forming and form-forming suffixes. The affix-a has 3 grammatical meanings and can act as: an adverbial suffix (as-a-dar, ait-a-dur), a word-forming adverb suffix from a verb (yash-ur-a-zhasyryn), a word-forming verb suffix from a noun (yash-a, yashyn-a-nayzagaidyn zharkyldauy). All 3 grammatical meanings of the suffix -a are used both actively and passively in modern Kazakh;

2) the affix -ar in the dictionary functions as a formative suffix, has 2 grammatical meanings and acts as: the suffix of the passive voice (ag-ar, at-ar, yyg-ar) and the suffix of the future participle (ach-ar, bar-ar). The suffix -ar is active in the modern Kazakh language;

3) the affix -ge, being both the ending and the suffix, has 3 grammatical meanings. For example: the ending of the dative case -ge (belg-ge, egin-ge-iyqqa — to the shoulder) is found in the dictionary, and although etymologically the end of the dative case, it can also act as a suffix of the adverb producing them from the nominal parts of speech (bir-ge) and from the verb. In the modern Kazakh language, this affix has turned into either a passive or a dead suffix (el-ge-di-eledi, esirge-gen);

4) the suffix *-gen* has the following grammatical meanings: the participle suffix (*egil-gen*, *esir-gen*); suffix of a noun that produces it from a numeral (*yeti-gen* — *jeti qaraqshy zhuldyzy* — Star Big Dipper; *yeti-gen* — *jetinin biri* — one seventh part). In the modern Kazakh language, the suffix *-gene* in the last indicated grammatical function exists only as a de-etymologized suffix.

5) the affix *-da* was used as a single form in 4 grammatical meanings. They are: ending of the local case (*aqsham-da*, *iapan-da*) from a historical point of view, suffix that forms an adverb (*iol-da*), suffix that forms a verb from a noun (*abad-da*, *an-da-ońda*, *baiqa*), a suffix that forms an adverb from an adverb (*astyda-ki*), that is, it performs the functions of a suffix and affix. In addition, an affix *-da* is used to form words, such as complex affixes, an adjective with a suffix that makes an addition to the dative case (*ier-da-ǵy*), the suffix of the verb and the suffix of participle (*an-da + i* — *ańdaǵyn*, *baiqaǵyn*), suffix that forms a prefix from a noun and is combined with a common verb suffix (*iol-da-sh*);

6) the affix *-de* as the suffix of the local case (*beshik-de*, *edish-de* — *ydysta*), although historically it's a suffix of the local case, as the suffix that produce an adverb (*erte-de*), used as the suffix that produce a verb from a noun (*belgú-de-di* — *belgiledi*, *tańbalady*). its difference from the affix *-da* is that derived verbs create an adverb (*kel-úr-de*), performs the function of the dative case (*iúru-mek-de* — *júrmekke asyqty*). A complex addition contains only the functions of an adjective connecting a noun with a local case (*kól-de-ki*, *iúzin-de-ki*);

7) the suffix *-dur* gives grammatical meaning of III person of personal ending (*ait-a-dýr*, *ion-a-dýr*), causative suffix (*az-dýr*, *as-dýr*);

8) the addition *-dy* performs the function of accusative (*aq-dy*), personal endings (*ayıb-la-dy*, *být-ra-dy*) and the function of the suffix that produces a verb (*ar-dy*);

9) the suffix *-dyn* performs the function of 2 cases: first used with the suffix of possessive case form *-dyn* (*adab-dyn*, *ıai-dyn*), the second is ending of the outgoing case (*bihýsh-lyq-dyn* — *sezbestikten*, *aǵryq-lyq-dyn* — *aýrýlyqtan*, *telbe-lik-din* — *esýastyqtan*).

10) grammatical function of *-di* was used widely than of *-dy*. For example, *-di* performs the function of personal ending (*ev-le-n-di*, *en-di* — *tústi*), ending of accusative case (*er-di*), suffix that produces a verb from an adjective (*berke-di*), also grammatical meanings of the past simple suffix (*eg-di* — *idi*, *eg-il-di*), and the suffix that produces an adjective from a noun (*es-di* — *esti*);

11) the suffix *-ek* has characteristics of the suffixes that produce a noun from a verb (*ból-ek*), and produce an adjective from an adjective (*ek(g)i-z-ek*). As we know, researchers of historical grammar of the Turkic languages have proved that there were plural forms such as *-t* and *-z*, except *-lar* (*-ler*), — *dar* (*-der*), and *tar* (*-ter*). We can speculate some thoughts about the affix *-Z* in the composition of the derivative morpheme *egizek*. It is clear that the root of the word is *-eki*, affix *-z* added to it gives the pairing value, and that this form (*egiz*) is actively used in Turkish languages. The word *egizek*, which is used though rarely, (*Toǵyzaq*, that is used in the name of man), that suffixes such as *-ek* (*-aq*) produce an adjective from an adjective, that the plural meaning of *-z* is old and it has turned into a suffix that creates an adjective, and since the meaning of the adjective was substantivized, suffix *-ek* is added to the word *egiz* and an adjective is obtained (to the word *toyz* suffix *-aq*). In Turkic languages, including Kazakh, the word from the sound *-z* does not begin or end. The sonorous consonant sound *-z* from the plural ending function was subjected to contraction with the roots of words. For example, name words such as *we*, *you*, *eye*, *jalǵy-z*, *ek(g)i-z*, *toǵy-z*, *oty-z*, *alpy-s(z)*, *jetpi-s(z)*, *jú-z* words in numeral meaning and numerals;

12) the suffix *-er* adds to the word the grammatical meaning of the suffix of the participle of the future tense (*kel-er*) and the suffix that creates an adjective from a noun (*es-er*);

13) the suffix *-ki* has 2 grammatical meanings in a simple form: suffix of the indefinite form of the verb (*kúr-ki-re+ki* — *kúrkireýi*), suffix that produces an adverb from an adverb (*astyda-ki*, *erte-ki* — *ertegi*), in the compound form also has 2 grammatical meanings: a suffix that makes a verb from an interjection (*kúr+ki+re-ki* — *kúnniń kúrkireýi*), as part of a compound suffix that makes a verb from a noun (*bir+ki+t-ken* — *bailanǵan*);

14) the suffix *-qır* performs functions of a causative (*az-qır-dy*), of suffix that produces a noun from a verb (*ıam-qur* — *jańbyr*: *ıam* — *jamyly*, *jaby*);

15) the affix *-la* performs only suffix functions, i.e. word-forming, in the category of simple suffix: makes a verb from a neutral word (*ıoq-la*), a verb from an adjective (*aǵyr-la*, *ıah-shy+la-dy*, *ıaldýz+la-ǵan*), a verb from a noun (*ıaǵ+la-dy* — *mailady*, *ıashyn+la-dy* — *naızaǵai oınady*). As part of a complex suffix (*-la+sh*), it comes and performs the functions of a reciprocal voice, creating a verb with a noun.

16) the suffix *-le* performs 4 functions as a simple suffix, 4 as a compound suffix, that is, an active and a rich addition to the meaning that form the basis of 8 grammatical meanings. This suffix in a simple form: makes a verb from a noun (eier-le-di — erttedi, iún-le-di — júndedi, qaýyrsynyn juldy), a verb from a derived noun (ber-im+le-di-ler), an adverb from a numeral, a verb from an adjective (erke+le-di), in a compound form: to the suffix that produces a verb from a noun adding the suffix of the reflexive voice (-men, -pen: bir-le+n), to the suffix that produces a verb from a noun adding the suffix of the reflexive voice (iúk-le+n-mish — úimelegen, kónúl-le+n-di), to the suffix that creates a verb from a number we add the ending of possessiveness, then to its ending of accusative (ek-e-le+si-ni — ekeyin) and to the suffix that makes a verb from a noun add the suffix of reciprocal voice (beg-le+sh-ti);

17) the suffix *-lúk*: affix that produces an adjective from a noun (belgú-lúk, iún-lúk — tústes), a noun from a noun (iegú-lúk — tamaq, aýqat);

18) hard non-labialized version *-lyq* of labialized suffix *-lúk* gives 5 grammatical meanings: an adjective from a noun (iaǵ-lyq, at+lyq-lar — attylar), a noun from a verb (aǵry-lyq, bil-me-s-lyq), a noun from a noun (dost-lyq, dýshman-lyq), an adverb from a noun (elchi-lyq, dýzah+lyq-lar-nyń), a noun from an adjective (iaqshy-lyq);

19) soft non-labialized version *-lik* of the labialized suffix *-lúk* makes a noun from an adjective (biiklik), a noun from a verb (bil-mek+lik), a noun from a noun (djebe+lik-ler — naizashylar, em-lik, es-lik), derived numeral (el-lik — elý);

20) the affix *-ma*: makes a noun from a verb (iar-ma — jarma dán, jem), a verb from a noun (ia+ma-dy), and the negative form of the verb (ait+ma-dy);

21) — *maq*: produces a noun from a verb (iar-maq), and participle of the future attainment time (aǵry-la+maq, ait-maq);

22) One feature of the suffix *-mek* from its hard version — *maq* is that it does not have the function of making a verb from a noun. This suffix is actually a suffix of participle (iúǵur+mek — júgirgen), future achievement tense (ber-mek, bútker+mek).

23) The suffix *(-)men* refers to complex categories because in Turkish languages their historical functions are very different. For example the unit *-men*: personal pronoun, copulative and the case ending. Forms other than classification pronouns are subject to sound changes in context (copulative: men, pen, ben, case ending: -men, -pen, -ben). The presence of a category of main morpheme, auxiliary morpheme, and additional morpheme within a single language unit makes it difficult to identify the causes and consequences of these single-content and formal relationships and similarities. For example, the change of the classification pronoun (men bara-myn) was not considered in the grammar of Akhmet Baitursynov as a case form, but the question of what cause-and-effect relations have in etymological, diachronic relation with the first two conjunctions.

24) the suffixes *-mysh*, *-mysh* have the services of making cardinal numbers (alt-mysh, -iet-mish), and past participles (ach-yl-mysh chechek — ashylǵan gúl, iesz-il+mish — sheshilgen);

25) — *ny*, *-ni* performs the function of accusative case endings (aǵryq-ny, bash-ny, aých-ni, ev-ni, bergen-ni), (baha-shy-ny, iahshy-lyǵ-y+ny). These are characteristic of Karluk languages;

26) Affixes *-nyń*, *-niń* are used only in the function of the genitive case (aiaq-nyń, být-nyń, ev-niń, eki-niń);

27) The suffix *-r* makes a verb from a noun (belgú-r-t-mek), a verb from an adjective (eski-r-di), participle of future tense (iasa-r — túzetý);

28) — *raq*: suffix of the comparative degree of the adjective of the modern Kazakh language (asty-n-raq, iaman-raq) and historically dead suffix (iap-raq, top-raq);

29) *-re* is the suffix that made a verb from an interjection (kúk-re-di — kúrkiredi), a verb from a noun;

30) *-sún* — suffix of the verb of imperative mood (ber-sún), suffix that produces a noun from a verb (búrke-sún);

31) *-syz* performs the functions of creating an adjective from a noun (iamǵyr-syz, aǵryq-syz), and an adjective from a neutral word (ioq-syz);

32) *-sy*, *-si* can be attached to a word ending in both a vowel and a consonant, any case endings that join this ending can begin with any sound (ata-sy-ǵa, dýa-sy-qa, dýǵa-sy-na, iaq-sy-ny).

33) *-t* as a simple affix performs three, as a compound affix two functions. A simple affix: suffix of the causative voice (iada+t-ty-júdeti, eri+t-ti), the short form of personal ending of the III person (bar-a+t), suffix that makes a verb from a noun (el-t: el-qol, elt — qolǵa alý; el+t-ti — qolǵa alyp apary). Compound affix: *-t+qa* makes a verb from an adjective (iým-ýr+t+qa), *-t+(t)i* (berk-it+i — bekitti, berik etti);

- 34) — *ty*, *-ti* personal ending (ait-ty, ek-ti), and suffix that produce an adjective from a noun (es-ti);
- 35) *-ýr* can be the suffix of participle of the future tense (ait-yl+ýr), or the suffix causative voice (as+ýr-dy);
- 36) *-ýq* makes an adjective from a verb (ash-ýq, iez-ýq, iar-ýq), a noun from a verb (iap-ýq — jabý, kórpe, ıyt-ýq — kiik jataǵy), a verb from a noun (ıol-ýq), and the last word formation in the modern language is not classified into the main, auxiliary morpheme;
- 37) *-úk* in a simple form makes a noun from a verb (ból-úk), in a compound form produces a noun (kóm-úl-dúr+úk);
- 38) *-úl* in both simple and compound form the suffix of the passive voice (bók+úl-di), (kóm+úldúr-úk);
- 39) The originality of the suffix *-úm* that it's firstly suffix that makes a noun from a verb (kór+úm-lúk — kórikti, kórim eken, kúl+úm-sún-di — myrs etti, mıǵynan kúldi, kúl+úm-si-di — kúlimsiredi), then forming the basis of the word (kór-úm, kúl-úm), then makes an adjective (kórúm-lúk — kórikti), or verb anew (kúlúmsún — myrs etý, kúlúm-si — kúlimsiredi);
- 40) Although the suffix *-úr* is the sound variation of — yr, -ir, -ýr, and its functions are similar with the suffixes of future tense participle (kel-úr, kóch-úr), and causative voice (bit-it+úr-di), there is a feature in the function of making a noun from a verb (kóm-úr);
- 41) The main feature of the *-che* suffix is that it performs the function of generating the word, not converting: it does the addition (de-gín-che — deın), the addition of the noun (ǵadjem-che — parsysha), the component of the common suffix and the suffix (eg-ch + e — ıyqtasyp). — evaluate the general semantics of the *-che* suffix 3rd function — describing the state of the substance, that is, giving it a superscript value;
- 42) Although the meanings of the *-chýq* suffix are similar to the *-shak*, *-shek* suffixes in the modern Kazakh language, they are a synonym for the Karluk languages in this phonetic form. For example, it has two meanings: makes an adverb from an adjective (iar-ým+chýq — jartylai, shala), a verb from an adjective (býl-ǵan+chýq — bylǵanysh);
- 43) Although the *-chy* and — *chi* suffixes are soft-hard sound variants, the hard *-chy* suffix has a wide range of functions. This is evidenced by the *-chy* suffix being used in the dictionary material in 5 meanings. They are: suffixes that make a verb from a noun (ait-ý+chy, al-ǵý+chy), ordinals (alty-n+chy), a noun from an adjective (ialǵan-chy), a noun from a noun (iaǵ-chy — mai jasaýshy, iai-chy-sadaqshy), an adjective from a verb (iah-chy — jaqsy). And in the dictionary materials there are 3 meanings of soft *-chi* suffix: makes a noun from a noun (bóz+chi, bit-ik+chi, el-chi), a noun from a verb (ebedek-chi, eshik-chi, keme-chi), suffix of subjective evaluation (kesh-chi — keshirshi);
- 44) Auxiliary morpheme *-shy* is used as a phonetic complex, as a third person form of possessiveness in the Kazakh language (baha + shy-ny), as a suffix creating an adjective from the verb (iah-shy);
- 45) Affix *-y* is used as the suffix making an adjective from a noun (arab-y), ending of III person possessiveness (aǵyz-y, ıazýq-y). It is noticeable that after the end of possessiveness, the direct connection of case endings expands (bash-y+da, boǵaz-y+qa, bas-y+qa, iarýq-y-dyn) ;
- 46) Multifunctional affix *-yq* actually makes name words: a noun from a verb (ayır-yl+yq-y), an adjective from a verb (ach-yq, ıyr-yq);
- 47) *-ym* is the suffix that makes an adjective from a verb (iar-ym — jarty, ortasy), has III person of the personal endings (iarmaq-ym);
- 48) Affix *-yn* appears in 4 variants: suffix of the causative voice (al-yn) and — yn in other 3 variants case endings added to the III form of possessiveness (ian-yn+da, dost-yn+dyn, ıazýq+yn-y);
- 49) Although the first meaning of the suffix *-ysh* is reciprocal voice (air-yl+ysh-ty-lar), second meaning is the suffix making a verb from a verb, and the story, at least, consists in combining, merging two actions, that is, turning into a common cause;
- 50) 3 meaning of the affix *-i* making an adjective from a noun (arab-i), a verb from a noun (bit+i-di: bit — hat, biti — jazý, bitidi — jazdy, jazyp bitirdi), other 3 forms are give only one meaning (elik-i+di — qolyn; bel-i+ge; elik-i+ge; bir-i+din);
- 51) The affix *-ik* performs the only suffixal function: makes a noun from a verb (ból-ik), a noun from a noun (bit-ik — jazý), a verb from an adverb (kech+ik-di);
- 52) *-il* performs the function of a passive voice (eg+il-gen — ilgen), and of a suffix that creates a verb from a noun (kún+il-e-di — kúndedi, qyzǵandy);

53) This ending *-i* has its own characteristics in comparison with the ending *-i* mentioned in the 50th position. The peculiarity is manifested in the declination of nominative words after the ending of possessiveness. For example, to a substantive numeral case endings are added already with the possessiveness of III person (bir-i-n, bir-i-n-i, bir-i-n-ge, bir-i-si-ge). In the modern Kazakh language, either the initial form or the possessive form of case endings are added to the nominal or substantive word. The initial and possessive forms are not added at the same time, and the addition of two possessive or two case forms contradicts both the law of logic and language rules. The reason is clear;

54) affix *-in* used as part of a compound: ordinal suffix (besh-in+chi, ek-in+chi), the endings of the possessive form and the dative case are consecutive (ev-in+ge);

55) *-ish* as a simple suffix has three meanings: reciprocal voice (bit+ish-ti-ler), producing a noun from a verb, (kel-ish — barys-kelis), and a noun from a noun (jem-ish), as a compound suffix produces reciprocal voice from a verb, then participle (kón-ish+ken).

56) *-ar* used as form-forming suffix. This suffix has 2 grammatical meaning: passive voice suffix (ağ-ar, at-ar, ıyğ-ar) and participle of the future tense (ach-ar, bar-ar). These suffixes are now used as active suffixes in the Kazakh language;

57) the affix *-ge*, being both the ending and the suffix, has 3 grammatical meanings. For example: the ending of the dative case *-ge* (belg-ge, egin-ge-ıyqqa — to the shoulder) is found in the dictionary, and although etymologically the end of the dative case, it can also act as a suffix of the adverb producing them from the nominal parts of speech (bir-ge) and from the verb. In the modern Kazakh language, this affix has turned into either a passive or a dead suffix (el-ge-di-eledi, esirge-gen);

58) the suffix *-gen* has the following grammatical meanings: the participle suffix (egil-gen, esir-gen); suffix of a noun that produces it from a numeral (yeti-gen — jeti qaraqshy zhuldyzy — Star Big Dipper; yeti-gen — jetinin biri — one seventh part). In the modern Kazakh language, the suffix *-gene* in the last indicated grammatical function exists only as a de-etymologized suffix.

59) the affix *-da* was used as a single form in 4 grammatical meanings. They are: ending of the local case (aqsham-da, iapan-da) from a historical point of view, suffix that forms an adverb (iol-da), suffix that forms a verb from a noun (abad-da, an-da-ońda, baiqa), a suffix that forms an adverb from an adverb (astyda-ki), that is, it performs the functions of a suffix and affix. In addition, an affix *-da* is used to form words, such as complex affixes, an adjective with a suffix that makes an addition to the dative case (ıer-da-ğy), the suffix of the verb and the suffix of participle (an-da + i — ańdağyn, baiqağyn), suffix that forms a prefix from a noun and is combined with a common verb suffix (iol-da-sh);

60) the affix *-de* as the suffix of the local case (beshik-de, edish-de — ydysta), although historically it's a suffix of the local case, as the suffix that produce an adverb (erte-de), used as the suffix that produce a verb from a noun (belgú-de-di — belgiledi, tańbalady). its difference from the affix *-da* is that derived verbs create an adverb (kel-úr-de), performs the function of the dative case (iúru-mek-de — júrmekke asyqty). A complex addition contains only the functions of an adjective connecting a noun with a local case (kól-de-ki, iúzin-de-ki);

61) the suffix *-dyr* gives grammatical meaning of III person of personal ending (ait-a-dyr, ion-a-dyr), causative suffix (az-dyr, as-dyr);

62) the addition *-dy* performs the function of accusative (aq-dy), personal endings (ayıb-la-dy, být-ra-dy) and the function of the suffix that produces a verb (ar-dy);

63) the suffix *-dyn* performs the function of 2 cases: first used with the suffix of possessive case form *-dyn* (adab-dyn, ıai-dyn), the second is ending of the outgoing case (bihýsh-lyq-dyn — sezbestikten, ağryq-lyqdyn — aýrlyqtan, telbe-lik-din — esýastyqtan).

64) grammatical function of *-di* was used widely than of *-dy*. For example, *-di* performs the function of personal ending (ev-le-n-di, en-di — tústi), ending of accusative case (er-di), suffix that produces a verb from an adjective (berke-di), also grammatical meanings of the past simple suffix (eg-di — idi, eg-il-di), and the suffix that produces an adjective from a noun (es-di — esti);

65) the suffix *-ek* has characteristics of the suffixes that produce a noun from a verb (ból-ek), and produce an adjective from an adjective (ek(g)i-z-ek). As we know, researchers of historical grammar of the Turkic languages have proved that there were plural forms such as *-t* and *-z*, except *-lar* (*-ler*), *-dar* (*-der*), and *-tar* (*-ter*). We can speculate some thoughts about the affix *-Z* in the composition of the derivative morpheme *egizek*. It is clear that the root of the word is *-eki*, affix *-z* added to it gives the pairing value, and that this form (*egiz*) is actively used in Turkish languages. The word *egizek*, which is used though rarely, (Тоғызақ, that is used in the name of man), that suffixes such as *-ek* (*-aq*) produce an adjective from

an adjective, that the plural meaning of *-z* is old and it has turned into a suffix that creates an adjective, and since the meaning of the adjective was substantivized, suffix *-ek* is added to the word *egiz* and an adjective is obtained (to the word *togyz* suffix *-aq*). In Turkic languages, including Kazakh, the word from the sound *-z* does not begin or end. The sonorous consonant sound *-z* from the plural ending function was subjected to contraction with the roots of words. For example, name words such as *we*, *you*, *eye*, *jalǵy-z*, *ek(g)i-z*, *toǵy-z*, *oty-z*, *alpy-s(z)*, *jetpi-s(z)*, *jú-z* words in numeral meaning and numerals;

66) the suffix *-er* adds to the word the grammatical meaning of the suffix of the participle of the future tense (*kel-er*) and the suffix that creates an adjective from a noun (*es-er*);

67) the suffix *-ki* has 2 grammatical meanings in a simple form: suffix of the indefinite form of the verb (*kúr-ki-re+ki* — *kúrkireýi*), suffix that produces an adverb from an adverb (*astyda-ki*, *erte-ki* — *ertegi*), in the compound form also has 2 grammatical meanings: a suffix that makes a verb from an interjection (*kúr+ki-re+ki* — *kúnniń kúrkireýi*), as part of a compound suffix that makes a verb from a noun (*bir+ki+t-ken* — *baılanǵan*);

68) the suffix *-qır* performs functions of a causative (*az-qır-dy*), of suffix that produces a noun from a verb (*iam-qur* — *jańbyr*: *iam* — *jamylý*, *jabý*);

69) the affix *-la* performs only suffix functions, i.e. word-forming, in the category of simple suffix: makes a verb from a neutral word (*ioq-la*), a verb from an adjective (*aǵyr-la*, *iah-shy+la-dy*, *ialdýz+la-ǵan*), a verb from a noun (*iaǵ+la-dy* — *mailady*, *iasyn+la-dy* — *naizaǵai oınady*). As part of a complex suffix (*-la+sh*), it comes and performs the functions of a reciprocal voice, creating a verb with a noun.

70) the suffix *-le* performs 4 functions as a simple suffix, 4 as a compound suffix, that is, an active and a rich addition to the meaning that form the basis of 8 grammatical meanings. This suffix in a simple form: makes a verb from a noun (*eier-le-di* — *erttedi*, *iún-le-di* — *júndedi*, *qaýyrsynyn juldy*), a verb from a derived noun (*ber-im+le-di-ler*), an adverb from a numeral, a verb from an adjective (*erke+le-di*), in a compound form: to the suffix that produces a verb from a noun adding the suffix of the reflexive voice (*-men*, *-pen*: *bir-le+n*), to the suffix that produces a verb from a noun adding the suffix of the reflexive voice (*iúk-le+n-mish* — *úmelegen*, *kónúl-le+n-di*), to the suffix that creates a verb from a number we add the ending of possessiveness, then to it ending of accusative (*ek-e-le+si-ni* — *ekeyin*) and to the suffix that makes a verb from a noun add the suffix of reciprocal voice (*beg-le+sh-ti*);

71) the suffix *-lúk*: affix that produces an adjective from a noun (*belgú-lúk*, *iún-lúk* — *tústes*), a noun from a noun (*iegú-lúk* — *tamaq*, *áyqat*);

72) hard non-labialized version *-lyq* of labialized suffix *-lúk* gives 5 grammatical meanings: an adjective from a noun (*iaǵ-lyq*, *at+lyq-lar* — *attylylar*), a noun from a verb (*aǵry-lyq*, *bil-me-s-lyq*), a noun from a noun (*dost-lyq*, *dýshman-lyq*), an adverb from a noun (*elchi-lyq*, *dýzah+lyq-lar-nyń*), a noun from an adjective (*iaqshy-lyq*);

73) soft non-labialized version *-lik* of the labialized suffix *-lúk* makes a noun from an adjective (*biilik*), a noun from a verb (*bil-mek+lik*), a noun from a noun (*djebe+lik-ler* — *naizashylar*, *em-lik*, *es-lik*), derived numeral (*el-lik* — *elý*);

74) the affix *-ma*: makes a noun from a verb (*iar-ma* — *jarma dán*, *jem*), a verb from a noun (*ia+ma-dy*), and the negative form of the verb (*ait+ma-dy*);

75) — *maq*: produces a noun from a verb (*iar-maq*), and participle of the future attainment time (*aǵyr-la+maq*, *ait-maq*);

76) One feature of the suffix *-mek* from its hard version — *maq* is that it does not have the function of making a verb from a noun. This suffix is actually a suffix of participle (*iúǵur+mek* — *júgirgen*), future achievement tense (*ber-mek*, *bút-ker+mek*).

77) The suffix *(-)men* refers to complex categories because in Turkish languages their historical functions are very different. For example the unit *-men*: personal pronoun, copulative and the case ending. Forms other than classification pronouns are subject to sound changes in context (copulative: *men*, *pen*, *ben*, case ending: *-men*, *-pen*, *-ben*). The presence of a category of main morpheme, auxiliary morpheme, and additional morpheme within a single language unit makes it difficult to identify the causes and consequences of these single-content and formal relationships and similarities. For example, the change of the classification pronoun (*men bara-myn*) was not considered in the grammar of Akhmet Baitursynov as a case form, but the question of what cause-and-effect relations have in etymological, diachronic relation with the first two conjunctions.

78) the suffixes *-mysh*, *-mysh* have the services of making cardinal numbers (*alt-mysh*, *-iet-mish*), and past participles (*ach-yl-mysh chechek* — *ashylǵan gúl*, *iesh-il+mish* — *sheshilgen*);

79) — *ny*, *-ni* performs the function of accusative case endings (*ágryq-ny*, *bash-ny*, *áych-ni*, *ev-ni*, *bergen-ni*), (*baha-shy-ny*, *iahshy-lyg-y+ny*). These are characteristic of Karluk languages;

80) affixes *-nyń*, *-niń* are used only in the function of the genitive case (*araq-nyń*, *být-nyń*, *ev-niń*, *eki-niń*);

81) suffix *-r* makes a verb from a noun (*belgú-r-t-mek*), a verb from an adjective (*eski-r-di*), participle of the future tense (*iasa-r — túzetý*);

82) — *raq*: suffix of the comparative degree of the adjective of the modern Kazakh language (*asty-n-raq*, *aman-raq*) and historically dead suffix (*iap-raq*, *top-raq*);

83) *-re* is the suffix that made a verb from an interjection (*kúk-re-di — kúrkiredi*), a verb from a noun;

84) *-sún* — verb of imperative mood (*ber-sún*), suffix that produces a noun from a verb (*búrke-sún*);

85) *-syz* performs the functions of creating an adjective from a noun (*iamgýr-syz*, *ágryq-syz*), and an adjective from a neutral word (*ioq-syz*);

86) *-sy*, *-si* can be attached to a word ending in both a vowel and a consonant, any case endings that join this ending can begin with any sound (*ata-sy-ğa*, *dýa-sy-qa*, *dýga-sy-na*, *iaqa-sy-ny*).

87) *t* as a simple affix performs three, as a compound affix two functions. A simple affix: suffix of the causative voice (*iada+t-ty-júdeti*, *eri+t-ti*), the short form of personal ending of the III person (*bar-a+t*), suffix that makes a verb from a noun (*el-t: el-qol*, *elt — qolğa alý*; *el+t-ti — qolğa alyp apary*). Compound affix: *-t+qa* makes a verb from an adjective (*ým-ýr+t+qa*), *-t+(t)i* (*berk-it+i — bekitti*, *berik etti*); *-ty*, *-ti* perform the functions of personal endings (*ait-ty*, *ek-ti*), makes an adjective from a noun (*es-ti*);

88) *-ýr* can be the suffix of the participle of the future tense (*ait-yl+ýr*), or a suffix of causative (*as+ýr-dy*);

89) *-ýq* makes an adjective from a verb (*ash-ýq*, *iez-ýq*, *iar-ýq*), a noun from a verb (*iap-ýq — jabý*, *kórpe*, *ıyt-ýq — kiik jatağy*), a verb from a noun (*ıol-ýq*), and the last word formation in the modern language is not classified into the main, auxiliary morpheme;

90) *-úk* in a simple form makes a noun from a verb (*ból-úk*), in a compound form produces a noun (*kóm-úl-dúr+úk*);

91) *-úl* in both simple and compound form the suffix of the passive voice (*bók+úl-di*), (*kóm+úldúr-úk*);

92) The originality of the suffix *-úm* that it's firstly suffix that makes a noun from a verb (*kór+úm-lúk — kórikti*, *kórim eken*, *kúl+úm-sún-di — myrs etti*, *mygýnan kúldi*, *kúl+úm-si-di — kúlimsiredi*), then forming the basis of the word (*kór-úm*, *kúl-úm*), then makes an adjective (*kórum-lúk — kórikti*), or verb anew (*kúlumsún — myrs etý*, *kúlúm-si — kúlimsiredi*);

93) Although the suffix *-úr* is the sound variation of — *yr*, *-ir*, *-ýr*, and its functions are similar with the suffixes of future tense participle (*kel-úr*, *kóch-úr*), and causative voice (*bit-it+úr-di*), there is a feature in the function of making a noun from a verb (*kóm-úr*);

94) The main feature of the *-che* suffix is that it performs the function of generating the word, not converting: it does the addition (*de-gín-che — deın*), the addition of the noun (*ğadjem-che — parsysha*), the component of the common suffix and the suffix (*eg-ch + e — ıyqtasyp*). — evaluate the general semantics of the *-che* suffix 3rd function — describing the state of the substance, that is, giving it a superscript value;

95) Although the meanings of the *-chýq* suffix are similar to the *-shak*, *-shek* suffixes in the modern Kazakh language, they are a synonym for the Karluk languages in this phonetic form. For example, it has two meanings: makes an adverb from an adjective (*iar-ým+chýq — jartylai*, *shala*), a verb from an adjective (*býl-ğan+chýq — býlganysh*);

96) Although the *-chy* and — *chi* suffixes are soft-hard sound variants, the hard *-chy* suffix has a wide range of functions. This is evidenced by the *-chy* suffix being used in the dictionary material in 5 meanings. They are: suffixes that make a verb from a noun (*ait-ý+chy*, *al-ğý+chy*), ordinals (*alty-n+chy*), a noun from an adjective (*ialğan-chy*), a noun from a noun (*iağ-chy — mai jasaýshy*, *iai-chy-sadaqshy*), an adjective from a verb (*iah-chy — jaqsy*). And in the dictionary materials there are 3 meanings of soft *-chi* suffix: makes a noun from a noun (*bóz+chi*, *bit-ik+chi*, *el-chi*), a noun from a verb (*ebedek-chi*, *eshik-chi*, *keme-chi*), suffix of subjective evaluation (*kesh-chi — keshirshi*);

97) Auxiliary morpheme *-shy* is used as a phonetic complex, as a third person form of possessiveness in the Kazakh language (*baha + shy-ny*), as a suffix creating an adjective from the verb (*iah-shy*);

98) Affix *-y* is used as the suffix making an adjective from a noun (*arab-y*), ending of III person possessiveness (*ágyz-y*, *iazýq-y*). It is noticeable that after the end of possessiveness, the direct connection of case endings expands (*bash-y+da*, *boğaz-y+qa*, *bas-y+qa*, *iarýq-y-dyn*);

99) Multifunctional affix *-yq* actually makes name words: a noun from a verb (*ayr-yl+yq-y*), an adjective from a verb (*ach-yq, ыр-yq*);

100) *-ym* is the suffix that makes an adjective from a verb (*iar-ym* — *jarty, ortasy*), has III person of the personal endings (*iarmaq-ym*);

101) Affix *-yn* appears in 4 variants: suffix of the causative voice (*al-yn*) and — *yn* in other 3 variants case endings added to the III form of possessiveness (*ian-yn+da, dost-yn+dyn, ıazýq+yn-y*);

102) Although the first meaning of the suffix *-ysh* is reciprocal voice (*air-yl+ysh-ty-lar*), second meaning is the suffix making a verb from a verb, and the story, at least, consists in combining, merging two actions, that is, turning into a common cause;

103) 3 meaning of the affix *-i* making an adjective from a noun (*arab-i*), a verb from a noun (*bit+i-di: bit* — *hat, biti* — *jazý, bitidi* — *jazdy, jazyp bitirdi*), other 3 forms are give only one meaning (*elik-i+di* — *qolyn; bel-i+ge; elik-i-ge; bir-i+din*);

104) affix *-ik* serves only as a suffix: produces a noun from a verb (*ból-ik*), a noun from a noun (*bit-ik* — *jazý*), a verb from an adverb (*kech+ik-di*);

105) *-il* performs the function of a passive voice (*eg+il-gen* — *ılgen*), and of a suffix that creates a verb from a noun (*kún+il-e-di* — *kúndedi, qyzǵandy*);

106) This ending *-i* has its own characteristics in comparison with the ending *-i* mentioned in the 50th position. The peculiarity is manifested in the declination of nominative words after the ending of possessiveness. For example, to a substantive numeral case endings are added already with the possessiveness of III person (*bir-i-n, bir-i-n-i, bir-i-n-ge, bir-i-si-ge*). In the modern Kazakh language, either the initial form or the possessive form of case endings are added to the nominal or substantive word. The initial and possessive forms are not added at the same time, and the addition of two possessive or two case forms contradicts both the law of logic and language rules. The reason is clear;

107) affix *-in* used as part of a compound: ordinal suffix (*besh-in+chi, ek-in+chi*), the endings of the possessive form and the dative case are consecutive (*ev-in+ge*);

108) *-ish* as a simple suffix has three meanings: reciprocal voice (*bit+ish-ti-ler*), producing a noun from a verb, (*kel-ish* — *barys-kelis*), and a noun from a noun (*jem-ish*), as a compound suffix produces reciprocal voice from a verb, then participle (*kón-ish+ken*).

In summary: we can conclude that: 1) many suffixes that are not used in the modern Kazakh language differ only in phonetic composition, and their grammatical functions do not differ from the suffixes that we have isolated in the dictionary; 2) the Zamakhshari dictionary does not provide contextual examples in accordance with the genre of the work, so it is difficult to say whether the entire vocabulary of the Turkic dialects of that time is covered; 3) homonymous and multivalued auxiliary morphemes, i.e. multifunctional affixes, are those auxiliary morphemes that express at least two grammatical meanings; 4) most of the affixes available in the dictionary are used in modern Turkic languages, including Kazakh, some of them with phonetic changes perform functions both actively and passively; 5) in the historical aspect, the dynamics of the affixes' functioning can be observed and their changes retrospectively determined; 7) the laws of lingual and labial syngarmonism were not always observed, as a result of which there was a soft-hard assimilation of Turkic dialects. There are several reasons for phonetic disorders: a) in the Middle Ages, as it's known, the Turkic languages were integratively related to the Arabic and Persian languages, resulting in there is a influence of superstratic, interstratic and extralinguistic factors; b) this, on the one hand, once again confirms the hypothesis of the appearance of Karluk languages at the junction of Kipchak and Oghuz languages; c) an indicator of the existence of a Turkic language Union is that some affixes simultaneously have features of Kipchak, Karluk, and Oghuz languages; 8) The materials of the dictionary show that before the differentiation of Turkic languages into genetic branches, they had a common language basis.

References

- 1 Поппе Н.Н. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб». Ч. I. / Н.Н. Поппе. — М.-Л.: АН СССР, 1938. — 452 с.
- 2 Амирова Т.А. История языкознания: учеб. пос. / Т.А. Амирова. — М., 2010. — 241 с.
- 3 Шулежкова С.Г. История лингвистических учений: учеб. пос. / С.Г. Шулежкова. — М., 2008. — 217 с.
- 4 Березин Ф.М. История лингвистических учений / Ф.М. Березин. — М.: Высш. шк., 1975. — 312 с.
- 5 Жалмаханов Ш.Ш. Тіл білімінің тарихы / Ш.Ш. Жалмаханов. — Қарағанды: ҚарМУ, 1999. — 203 б.
- 6 Наджип Э.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур / Э.Н. Наджип. — Туркестан: Туран, 2007. — С. 125–127.

А. Байниязов, М.Ә. Маретбаева, Ш.Ш. Жалмаханов, М. Жүсіпов

Әз-Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» (XIII ғ.) сөздігі мен қазақ тіліне ортақ көмекші морфемалардың фоно-морфо-лексикалық ұқсастықтары

Мақалада түркі тілдерінің туыстық қатынастарының интеграциялық және дифференциациялық, тілдік одақ мәселелеріне тарихи лингвистикалық шолу жасалған. Авторлар өз ізденістерін түйіндей келіп, түркі ру-тайпаларының тілдік ұқсастықтары интеграцияның, ал олардың ерекшеліктері орта ғасырларда бөлінуінің, соның нәтижесінде қазіргі халықтар мен ұлттардың бастамасы болды деген пайымға келген. Ал тілдердің туыстығы мен туыстасуы, интеграциялық және дифференциациялық үдерістер, одан тілдік одақтардың пайда болуы — сыртқы факторлардың нәтижесі. XIII ғасырдағы Замахшари сөздігі мен қазақ тіліндегі омонимдік және полисемиялық қосымшаларды, атап айтқанда, септік, көптік, жіктік, тәуелдік жалғауларды, зат есімнің, сын есімнің, етістіктің жұрнақтарын салыстыру мен талдау олардың лексикасы мен морфемалар жүйесінің тектестігін дәлелдеген. Мақала авторлары ізденістерін тұжырымдай отырып, сөздік пен қазақ тіліндегі сөздердің дыбыстық, мағыналық және грамматикалық қызметтерінің қыпшақ, оғыз және қарлұқ тобындағы тілдерге тән екендігін анықтаған.

Кілт сөздер: тілдердің бірігуі мен бөлінуі, ішкі және сыртқы факторлар, тілдер туыстығын анықтаудың негізгі критерийлері, көмекші морфемалар, түркі тілдерінің қыпшақ, оғыз, қарлұқ және бұлғар топтары.

А. Байниязов, М.А. Маретбаева, Ш.Ш. Жалмаханов, М. Джусупов

Фоно-морфо-лексическое сходство вспомогательных морфем словаря «Мукаддимат аль-адаб» (XIII в.) аз-Замахшари с казахским языком

В статье дан лингво-исторический обзор проблемы интеграции и дифференциации родства и сродства языков, в том числе рассмотрены особенности союзов. Исходя из проведенного лингвистического анализа, авторы приходят к мнению, что если наречия в языках разных родов и племен тюркского происхождения — результат интеграции тюркских языков, то разделение в средние века тюркских языков (современных национальных языков, какими являются казахский, киргизский, узбекский и т.д.) — результат деления тюркских языков на ветви, группы и подгруппы. В ходе работы авторы выявили интеграционные и дифференциационные процессы, родство и сродства языков и их объединение в один языковой союз, на возникновение которого повлияли экстралингвистические факторы. Анализ и сравнение омонимичных и полисемантических вспомогательных морфем, а именно: падежных окончаний, окончаний множественного числа, принадлежности и склонения, суффиксов имени существительного, имени прилагательного, местоимений и глаголов словаря аз-Замахшари и казахского языка лишней раз доказывают историческую однородность лексики XIII века и современного казахского языка. В конце статьи авторами сделан вывод о том, что различия вспомогательных морфем в словаре «Мукаддимат аль-адаб» и казахском языке выражаются в фонетическом составе, а семантические и грамматические функции морфем констатируют сходство и однородность языков, которые относятся к кипчакской, огузской и карлукской группам.

Ключевые слова: интеграция и дифференциация языков, внутренние и внешние факторы, основные критерии определения родства языков, вспомогательные морфемы, кипчакская, карлукская, огузская и булгарская группы тюркских языков.

References

- 1 Poppe, N. N. (1938). *Monholskii slovar «Mukaddimat al-adab» [Mongolian dictionary «Mukaddimat al-adab»]*. (Part I). Moscow; Leningrad: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 2 Amirova, T.A. (2010). *Istoriia yazykoznaniia [History of linguistics]*. Moscow [in Russian].
- 3 Shulezhkova, S.G. (2008). *Istoria linhvisticheskikh uchenii [History of linguistic teachings]*. Moscow [in Russian].
- 4 Berezin, F. M. (1975). *Istoria linhvisticheskikh uchenii [History of linguistic teachings]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 5 Zhalmakhanov, Sh.Sh. (1999). *Til biliminin tarykhy [Linguistics history language]*. Karaganda: KSU [in Kazakh].
- 6 Naazhip, E.N. (2007). *Rehioni i etapy formirovaniia tiurkskykh pismennikh yazykov i literatur [Regions and stages of formation of Turkic written languages and literatures]*. Turkestan: Turan [in Russian].

Е.Е. Түйте¹, М.М. Марат¹, Р. Салтанмұрат¹, Л.Б. Кадырова²

¹Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан;

²Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан

(E-mail: eldos_t_e@mail.ru)

Пиджин және креол тілдері қарым-қатынас құралы ретінде

Белгілі бір қоғамдық ортада өмір сүргеннен кейін қажеттіліктен тіл арқылы қарым-қатынас жасау туындайды. Ол табиғи я болмаса жасанды тілдердің негізінде жүзеге асырылады. Табиғи тілдердің де, жасанды тілдердің де негізгі мақсаты сөйлеушінің мүддесін қанағаттандыру, кері байланыс орнату, яғни тілдік коммуникацияны жүзеге асыру. Мақалада жасанды тілдер — пиджин және креол тілдерінің пайда болу негіздері, олардың қандай мақсатта қолданылатындығы, пиджиннің креол тілдеріне айналу үдерісі сөз болады. Сонымен қатар, креол тілдерінің саны, қанша адам сөйлейтіндігі, олардың қандай аймаққа таралып жатқандығы да қарастырылған. Пиджин мен креол тілдерінің ұқсас жақтары көрсетіліп, ерекшеліктері ажыратылған. Креол тілдерінің пайда болуына негіз болған тілдер қандай, олардың сөздік құрамы мен грамматикасының қалай әсер еткендігі көрсетілген. Пиджиннің қандай мақсатта қолданылатындығы, оның өміршең емес, уақытша қарым-қатынас жасау үшін ойластырылған тіл екендігі, сонымен қатар орыс және қытай арасындағы коммуникация үшін қолданылған кейбір тілдік қолданыстар сөз етілген. Бұл тілдердің пайда болуының себептері, ары қарайғы даму жағдайлары түсіндірілген. Кейбір аймақта таралған креол тілдерінің ерекшеліктеріне қатысты мысалдар берілген.

Кілт сөздер: пиджин, креол, пиджинделу, креолдену, жасанды тілдер, тілдік қарым-қатынас, табиғи тілдер, коммуникация, кяхтин пиджині, этносаралық, социоллингвистика, ағылшын тілі, француз тілі, португал тілі, испан тілі, папьяменто тілі, әлеуметтік субстрат.

Қоғамды алға ілгерлететін, адам ойын жетілдіріп, ұжымдық сананың қалыптасуын қамтамасыз ететін құрал — ол тіл. Тілдік қарым-қатынас арқылы адамдар бір ортаға шоғырланады. Ұжым түрлі жағдайдан пайда болады. Ежелден бір географиялық өңірде ұзақ мекендеген орта болады немесе түрлі жағдайларға байланысты әртүрлі географиялық аймақтан құралған орта болады. Екінші жағдай көбіне тілдердің тоғысуына, жасанды бір тілдердің пайда болуына әсер етеді. Пиджин немесе креол тілдері көбіне бірнеше тілдік элементтердің (сөз, дыбыс, грамматикалық формалар) қосылып, ықшамдалып, бір-бірін оңай түсіну мақсатында жеңілдетілген түрде келеді. Яғни табиғи екі немесе бірнеше тілдің қосылып, жаңа бір жасанды тілдердің дүниеге келуіне әкеп соғады.

Пиджин — бұл көптілді аймақта қарым-қатынас жасау қажеттілігінен туындаған аралас тілдің бір түрі. Әртүрлі территориядан келген адамдардың түрлі тілде сөйлеуші халықтар арасында, Ямаика, Гаити аралдарында т.б. жерлерде пайда болған [1; 123]. Бастапқыда «pidgin инглиш» (ағылш. Pidgin English) «іскерлік тіл» деп аталды (pidgin from business — бизнес), оңайлатылған тіл Оңтүстік Қытайдың көптілді порттарында коммуникацияның қосалқы құралы ретінде өздігінен пайда болды. Оның сөздік қоры — ағылшын тілі, әдетте фонетикалық және семантикалық жағынан бұрмаланған: *pusi-pera* — кітап, *news-rare*-дан алынған хат — газет, *may* — әйел, *pidjon* — құс және т.б., ал грамматикасы — қытайша. Пиджиннің әлеуметтік беделі және материалдық субстраты толыққанды (туған немесе импортталған және т.б.) тілдің беделімен және байлығымен салыстыруға келмейді. Пиджинді қысқартылған көмекші тіл деп атайды, ол жағдайға байланысты шектеулі коммуникативті функцияларды орындайды және осы тілде сөйлейтіндердің ешқайсына ана тілі бола алмайды.

Сауда саласында пайда болған және қолданылған пиджинді кяхтиндік немесе кяхтин пиджині деп атайды, (Кяхта — Ресей мен Қытай шекарасында орналасқан) немесе XIX ғасырдың ортасында С.И. Черепанов сипаттаған «орыс тілінің қытай есімдігі» деп аталды. Бұл «есімдіктің» негізін орыс тілі өте жеңілдетілген (қытай тілінде) грамматикамен — септеусіз және сөз тіркестерінсіз жасайды. Кяхтиндік пиджин тілін Маймачень қаласының саудагерлері (Кяхтаға жақын) және орыстар «өзара білместіктің кесірінен» қолданатын. Мұндай орысша — «тіл» «шала» болып көрінетін және оны қолдану «қытайша сөйлеу» дегенді білдірді. Мысалмен келтіретін болсақ, былайша көрсетуге болады:

1. Қытайлықтарға қиын болатын дауыссыз дыбыстардың тіркесуінсіз келетін орыс сөздері бұрмаланбастан айтылады, бірақ буындарға бөлінеді: хорошо — хо-ро-шо, молоко — мо-ло-ко, т.б.

2. Дауыссыз дыбыстардың тіркесуі бар сөздерде (буындарда) өзара аралас дауысты дыбыс пайда болады: *прошу* — *порошу*, *два* — *дува*, *жарко* — *жареко*, *шампанское* — *шамапанесеки*.

3. *-ся* етістігі *-иза* болып өзгеріп қолданылады: *бояться* — *боиза*, *дерутся* *подериза* (*-по* сөз алдындағы қосымшасы көптеген етістіктерге қосылып айтылады: *гулять* — *погули*, *ходить* — *походи*).

4. Қалыптасуы бойынша қиын «ұзын» орыс сөздерінің орнына олар көбінесе жаңа ішкі формамен құралатын сөз тіркестеріне алмастырған: *шешендік* сөзінің орнына — *бал тілі*, *қолғап* (*перчатки*) — *қол етік*.

5. Зат есімдер, сын есімдер, сан есімдер, есімдіктер, әдетте, атау септігінде сәл өзгертіліп қолданылады: *Семена* — Семен, *дома* — дом, *лошаки хвоста* — лошадиный хвост, *вчера день* — вчерашний день, *медведи коже* — медвежья шкура.

6. Сын есімдер мен сын есімдердің салыстырмалы дәрежесі *лучше* (лучеше) сөзінің қосылуы арқылы жасалады: *лучше беленьки* — белее, ал күшейтпелі түрі *шибко үстеуінің қосындысы көмегімен жасалады (шипки): шипки беленьки* — белейший, самый белый.

7. Реттік сан есімдер есептік сан есімдер жағынан ерекшеленбейді: *одина* — 1) «один», 2) «первый»; *дува, тери, чотыре, пяти, шесети, сема, восема, девяти, десяти*.

8. Жіктеу есімдіктері тәуелдік есімдіктердің формасына *ие* (моя орн. я, твоя орн. ты, ево, он), олардың «септелуі» за сөзі (шылауы) арқылы жүзеге асады: за моя — 1) ко мне, 2) у меня, 3) мой.

9. Етістіктердің уақыты *было сөзінің көмегімен жүзеге асады: еса (есть), буду, погули было* — гулял, гуляли; *погули еса* — гуляю, гуляем; *погули буду* — буду гулять.

10. Фразалар (орыс саудагерінің әйелімен қытайдың диалогы):

Илисандера за тиби кака подумай за моя пришел еса? (*Александра, как полагаешь, зачем я пришел?*)

Погули еса, господине Далай. (В гости, господин Далай).

Осыған ұқсас пиджин басқа негізде болса да (орыс-норвегиялық) солтүстік поморлардың қолданысында болған, орыстар мен норвегиялықтар (оны «*tuska-norsk*» деп атайды), оның лексикасы орыс, норвег, неміс, ағылшын сөздерінің қосындысы [2; 58].

Этносаралық қарым-қатынастың қосалқы тілдері ретінде пиджин көбінесе Жерорта теңізінің ірі порт қалаларында, қалаларда (ескі және жаңа) және ауылдық жерлерде (әсіресе көп тілді маусымдық жұмысшылары бар плантацияларда) Африка, Америка және аралдарында (Ямайка, Гаити және т.б.) пайда болды. Пиджиннің негізгі тілдері көбіне ағылшын, француз, испан, португал және басқа да еуропалық тілдер, субстрат тілдері — жергілікті этностардың тілдері болды.

Креол тілдері пиджиннің дамуы негізінде пайда болады. Белгілі бір қоғамдық ортада уақыт өте келе пиджин отбасылық қарым-қатынас тілінен ұжымдық деңгейге дейін көтеріліп, коммуникативтік қажеттілікті толығымен өтейді де, қоғам мүшелерінің басын біріктіруші жалғыз тілге айналады. Өсіп келе жатқан жаңа буын бұл тілді ана тілі есебінде қабылдайды. Бұл үдерісті тіл білімінде пиджиннің креолденуі деп атайды.

Көмекші тіл ретінде пиджиннің шағын сөздігі мен жеңілдетілген грамматикасы бар. Сөйлеушілер арасында бірізділік жоқ, дыбыстарында, сөздерінде айырмашылықтары болады, грамматикасы тұрақталмаған, этникалық диалектілер есебінде жұмсалады. Креолдену үдерісінде сөздік қоры ұлғайып, фонетикалық және грамматикалық құрылымдары күрделене түседі, бірте-бірте қалыптана бастайды. Алайда табиғи тілдермен салыстырғанда қарапайым болып табылады. Креолдену үдерісінің бастапқы кезеңінде пиджин немесе креол бірден ажыратылмайды, ол ұзақ уақытты қажет етеді. Себебі креолдену үдерісінің өзі тұрақты емес, ол сөйлеушілердің сол тілді қаншалықты ана тілі есебінде әрі қарай пайдаланатындығына байланысты. Қазіргі уақытта креолдың 60-тан астам тілі бар. Бұл тілдерде жалпы 30 миллионнан астам сөйлеушілер бар. Креол тілдерінің көпшілігі батыс Еуропалық тілдер негізіндегі пиджиндердің дамуы нәтижесінде пайда болған. Еуропалық емес негіздегі креол тілдері де бар, мәселен, Заирдегі китуба тілінде 5 млн. сөйлеуші, Конго Халық Республикасындағы мунуктубаның 1, 5 млн. сөйлеушісі бар.

Пиджиннің креолденуі түрлі әлеуметтік жағдайларға байланысты болған. Әртүрлі ұлт өкілдерінің отбасын құруы, бір жерде (плантацияларда т.б.) жұмыс істеуі немесе африкалық құлдардың, босқындардың бір жерге жиналып ортақ тіл табысуы нәтижесінде жүзеге асқан. Олардың сөздік қоры пиджин есебінен толығып отырған. Өз жерінен зорлықпен көшіріліп алып келген адамдардың сол орта тілін үйреніп (ағылшын не болмаса француз т.б.), уақыт өте келе бейімделмеуінің бір себебі олардың жергілікті адамдарға деген (қожайындары күштеп әкелген

адамдар) жиіркеніш сезімі еді. Сондықтан олар бір-бірімен тілдік қарым-қатынас жасау үшін өз тілдік кеңістігін тудырған. Бұл олардың (құлдар мен қоныс аударушылардың) басқа тілді үйренуге деген қабілетінің болмауы дегенді білдірмейді. Креол тілінің пайда болуының бір себебі демографиялық өсімге және адамдардың санына да байланысты. Мәселен, креолденудің бастапқы кезеңінде (сөздік қоры мен грамматикасы бола тұрса да) мұны қайта меңгерген (егер де саны көп болса) адамдар өз тараптарынан грамматикасы мен лексикасына өзгерістер енгізіп, дамыта алған. Яғни, бұл тілде (креол) бастапқы сөйлеушілерден туған балалары өздерінің ата-аналары жасап берген тілдің құрылымымен ғана сөйлеп қоймаған, өз тараптарынан бірнеше өзгерістер енгізген.

Креол тілдері құл саудалаудың қызған кезінде XVII-XVIII ғасырда пайда болды. Ұзақ уақытқа XIX ғасырдың соңына дейін креол тілінде сөйлемейтіндердің бәрі оны ағылшын (немесе француз, португал және басқа тілдер) тілдерінде таза сөйлей алмау деп түсінді. Мұны жүйелі түрде зерттеу, арнайы жеке тіл ретінде қарастыру тек 1960 жылдардан бастау алды [3; 158]. Бұл мәселені арнайы зерттеген лингвистер елу-алпыс шақты креол тілі бар деп есептейді. Бұл тілдердің әрқайсысының бір еуропалық (көбіне ағылшын, француз, португал) тілге негізделген сөздік қоры, біршама грамматикасы бар.

Креол тілдерінің ішіндегі ең танымалы — гаити тілі. Гаити аралының 9 миллион адамы оны өз ана тілі есебінде қабылдап, сол тілде сөйлейді. Тағы бір үлкен топ — папьяменто тілі. Бұл тілде Кюрасао аралының бірнеше мың тұрғыны мен Венесуэла төңірегіндегі аралдардың тұрғындары сөйлейді. Тарихи жағдайларға байланысты папьяменто тілі испан, португал және голланд тілдерінен құралған [3; 159].

Гаити тілі (креол) XVIII ғасырдағы француз тілінің өзгертілген нұсқасы негізінде жасалған. Лексикасын француз тілінен басқа, Батыс және Орталық Африка тілдерінің, сонымен қоса, араб, испан, португал, ағылшын тілдерінің сөздері құрайды. Мысалы: *bagay* — үлкен, *lalin* — ай, *sis* — күн, *mon* — аяз, *zero* — қолшатыр т.б. Грамматикасы жеңілдетілген, сөздер қалай айтылады (дыбысталады) солай жазылады. Бұл тілдің *Fablas* және *Plateau* деп аталатын екі диалектісі бар. Осы тілдің пайда болуына құл саудасы әсер еткен. Африкадан Америкаға әкелінген құлдар ойластырған тіл болып есептеледі. Гаитилик креол тілінде 32 дыбыс бар: *a, an, b ch, d, e, è, en, f, g, h, i, j, k, l, m, n, ng, o, ò, on, ou, oup, p, r, s, t, ui, v, w, y, z*. Мұнда *c, q, u, x* дыбыстарының болмауына байланысты *c, q* орнына *k*, *u* орнына *ou, oup, ui* қолданылса, *x* орнына *k* мен *s, k* мен *z* дыбыстарының комбинациясы қолданылады.

Папьяменто тілінің екі негізгі диалектісі бар. Олар: Аруба және Кюрасао. Бұл екі диалект бір-бірінен дыбысталу ерекшелігі арқылы ажыратылады. Мәселен, Аруба диалектісінде сөздер «о» дыбысына аяқталып дыбысталса, Кюрасао диалектісінде «и» дыбысына аяқталады: *Palo/Palu*. Сонымен қатар кейбір лексикалық және интонациялық ерекшеліктері де бар. Бұл тілдің негізгі сөздік құрамының 60 %-ын роман тілінің, 25 %-ын голланд тілінің сөздері құрайды. Бұдан бөлек, лексикасында португал, испан, ағылшын, аравак, кейбір африка тілдерінің де сөздері кездеседі. Мысалы:

Роман тілдерінен алынған сөздер:

Kuá? (порт. *qual?*, исп. *cuál?*) — қай? қандай?

Barbulet (порт. *Borboleta*) — көбелек

Sapatu (порт. *Sapato*, исп. *Zapato*) — туфли (аяқ киім)

Kachó (порт. және исп. *Cachorro*) — ит

Galiña (исп. *Gallina*, порт. *galinha*) — тауық

Siudat (исп. *Ciudad*, порт. *cidade*) — қала.

Голланд тілінен алынған сөздер:

Blou (нид. *Blauw*) — көк

Buki (нид. *Boekje*) — кітап

Lesa (нид. *Lezen*) — оқу

Apel/aplo (нид. *Appel*) — алма.

Ағылшын тілінен алынған сөздер:

Bòter (ағыл. *Bottle*) — шөлмек.

Креол тілдерінің кең өріс алуы Атлант мұхитының жағалауына байланысты. Мұның себебі тарихтағы ірі географиялық жаңалықтар осы мұхит тарихымен байланысты. Бір елден бір елге теңіз жолдары арқылы шығу, мұхит арқылы қатынау сол заманның көптеген жаңалықтарының шығуына, мәдени, тілдік қарым-қатынасының артуына әкелді. Осының негізінде ағылшын, француз, португал,

испан, голланд тілдерінің негізіндегі пиджиндер пайда болды. Бұған Батыс-Үнді (Вест-Индия), Оңтүстік Америка және Африканың батыс жағалауында қолданылатын 30-дан астам жаңа креол тілдері жатады.

Тілдің социолингвистикалық сипаттамалары тұрғысынан креол тілі — тіршіліктің ерекше формасы. Креол тілдерінде шамамен 30 миллиондай адам сөйлейді дедік. Олардың әлеуметтік және тілдік ерекшелігі неде? Креол тілі пиджинге ұқсас. Бірақ креол мен пиджин тілдерінің арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Пиджиннің тек «әлеуметтік субстраты» (сауда, урбанизация, көші-қонға байланысты) бар, бірақ оның этникалық құрамы жоқ, яғни ол ешбір халық үшін ана тілі болып есептелмейді, тек белгілі бір уақытша тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру, өзара түсінісу үшін ғана қажет. Креол тілі, керісінше, ең алдымен, белгілі бір этникалық үдерістің — интеграцияның, этно-трансформациялық консолидацияның немесе араласудың нәтижесінде пайда болған жаңа этностар тұлғасындағы этникалық субстрат (кеңестік этнограф Ю.В. Бромли ұсынған бұл терминдер біріктіру процесінің этникалық топтарын білдіреді) [2; 60].

Креол тілі кез-келген табиғи тіл сияқты, өзінің ішкі заңдылықтарына сәйкес дамуға қабілетті, кеңейтілген сөздік қоры және дербес дамыған грамматикасы бар толыққанды тіл деп айтуға болады.

Креол тілі өз жолын пиджиннен бастайды және біртіндеп дербес, құрылымдық тұрғыдан екінші тілге айналады. Пиджин ешқашан ана тілі бола алмайды, ол әрқашан оған қажетті қосымша болып қала береді. Креол ана тілі бола алады (көбінесе пиджин қолданған адамдардың екінші буынында) және этникалық әртүрлілік пен көптілділік жағдайында жалпы, ұлтаралық тіпті этносаралық тілдің функцияларын орындайды.

Қазіргі уақытта креол тілдерінде сөйлейтіндердің жалпы саны өсуде. Негізгі тілдер — ағылшын, француз, испан және португал тілінде сөйлейтін пиджин тілдерінен құралған креол. Бұл тілдердің грамматикасы еуропалық тілдердің грамматикасына мүлде ұқсамайды.

Креол тілдерінің үлкен аумақтық бөлінбеуіне қарамастан, олардың пиджиннен қалыптасу механизміне және одан әрі қарай жеке тіл санатына айналу механизміне байланысты құрылымдық ұқсастықтары бар. Р.У.Томпсон «Ескі және жаңа әлемдердің диалектілерін жақындастыратын кейбір ерекшеліктер» мақаласында, жаңа әлемнің әртүрлі еуропалық тілдер негізінде пайда болған креолизацияланған диалектілері «бірнеше ортақ құрылымдық ерекшеліктерге» ие екенін айтып, мұндай ұқсастық кездейсоқ емес, олар «генезис пен дамудың бірыңғай моделіне» бағынатынын айтқан болатын [2; 60].

Осылайша, ол Жаңа әлемнің ағылшын және француз креол тілдерінде (Кариб теңізінде) байқалатын белгілер Ескі әлемнің қалыптасқан португал диалектілерінде (Африканың жағалауындағы, Үнді субконтинентінде, Малайзия архипелагында және Шығыс Үндістанда, Макао, Гонконг және Шанхай аралдарында), сондай-ақ Филиппин аралдарының креол-испан диалектілерінде кездеседі. Олар мынандай айқын белгілерді құрайды: а) олардың етістік жүйесінің біркелкілігі: бір өзгермейтін негіз тиісті бөлшектерді қосумен мезгілді, форманы, көңіл-күйді білдіру үшін қолданылады: *mwe te maze* — Мен жедім (*te* — өткен шақ көрсеткіші), *mwe ke maze* — Мен жеймін (*ke* — келер шақтың көрсеткіші); б) қарқындылықты немесе көптілікті білдіру үшін қайталауды кеңінен қолдану: *pedra-pedra* — тастар, *amigo-amigo* — достар, *grande-grande* — өте үлкен, *dulce-dulce* — өте тәтті, *china-china* — қытай халқы; *im taak, im taak, im taak* — *bot im no se notin* — Ол көп сөйлейді, бірақ ештеңе айтпайды (соңғы мысал Ямайка аралының креол тілінде келтірілген); в) зат есімнің мағынасын білдіретін «зат» есімдіктің «не?» деген сұрағына жауап беріп қолданылады; г) ортақ лексикалық-семантикалық заңдылықтар, атап айтқанда маңызды омонимия: бастапқы тілдің фонологиялық жүйесін жеңілдету нәтижесінде (крио тілінде): 1. *at* — *heart* (ағылш. *heart* [ha: t]), 2. *at* — қалпақ (ағылш. *haet* [haet]), 3. *at* — зақымдау (ағылш. *hurt* [ha: t] сөзінен) және толық мағыналы және қызметтік сөздердің мағынасының кеңеюі нәтижесінде (сол крио: *dem* — 1) 3-ші жақтағы көптік жалғаумен қолданылған өздік есімдігі; 2) көпше түрдегі сілтеу есімдігі 3) позитивті плюративті шығарудан кейінгі формант (ағылшын. *them* [dem]) [2; 61].

Қазіргі уақытта креолизацияланған тілдердің классификациясы жүргізілуде (олардың генетикалық бастауын ғана емес, сонымен қатар құрылымдық ерекшеліктерін ескере отырып), күн тәртібінде «жалпы креол грамматикасын» құрастыру бар. КСРО Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі В.Н.Ярцеваның жауапты редакторлығымен шыққан еңбекте креол тілдерінің типологиясына қатысты зерттеулер келтіріледі [4; 158]. Генеологиялық жіктелім бойынша пиджин не креол тілдерінің бір семьяға не топқа жатуы мүмкін емес. Себебі олар әртүрлі тілдер тобына жататын тілдерден құралған. Сол себепті аталмыш тілдердің типологиялық классификациясы генеологиялық

классификациямен сәйкес келе бермейді. Айта кететін бір ерекшелік, креол тілдерінде сөйлейтін халықтар бір-біріне жақын орналаспаса да, бірі жердің бір шетінде, екіншісі арғы шетінде бола тұрса да, тілдерінде ұқсастықтар бар. Мысалы: сранан (Суринам) — *borco, tigr*, джагва-таак (Ямаика) — *brosh, taiga*, крио (Сьерра-Леоне) — *brohsh, taiga*, ағылшын — *brush* (щетка), *tiger* (тигр). Бұл тілдердің пайда болуының мерзімі де әртүрлі. Мұны ғалымдар бірнеше себеппен түсіндіреді. Олар мыналар: универсалды грамматика әсерінен; креол тілдерінің бәрі португал тілінен бастау алады; ана тілі есебінде қолданған Африка тілдерінің ықпалының болуы; еуропалық диалектілер мен тілдердің әсері. Алайда бұл аталғандар кейбір тілдік деректерді түсіндіріп бере алса, ал кейбіреулеріне мүлде жауап бере алмайды, әлі де болса терең зерттеуді қажет етеді. Бар тілдердің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық негіздерін басшылыққа ала отырып, жаңадан басқа бір тіл жасап шығару қиындық тудырмайды. Әсіресе тілдердің тоғысуы жағдайында, әртүрлі тілде сөйлеуші адамдардың бір жерге шоғырлануы кезінде түрлі тілдік элементтерді араластыра отырып жүзеге асыруға болады. Дыбыстарды ойната, құбылта отырып, сөздердегі дыбыстарды алмастыра отырып, өз тілінде бар я болмаса жоқ ережеге сай жаңадан сөздер жасап шығаруға болады. Мысалы, орыс тілінің *богатство* сөзін *гбогтсато* деп берген сияқты. Орыс тілінің ережесінде *гб*-дан басталатын буын болмағанымен, кейбір африка тілдері үшін бұлай келуі таңсық жағдай емес [5; 95].

Қорыта айтқанда, тіл — адам қатынасының, ойлаудың, мәдениеттің аса маңызды құралы. Қарым-қатынас майданына түскен сайын бұл құралдың икемділігі артып, шындала береді. Бірақ тілдің мұндай қасиеті оның қызмет етуіне, жетілуі мен дамуына айырықша көңіл бөліп, шынайы қамқорлыққа алып отырудың барысында ерекше жандана түседі. Белгілі бір тілдің пайда болып, оның өміршеңдік сипат алуы сол қоғамдық ортаға, әлеуметтік жағдайды қанағаттандыруға байланысты болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хасенов Ә. Тіл білімі / Ә.Хасенов. — Алматы: ЖШС «Санат» баспасы, 2003. — 416 б.
- 2 Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика / В.Д. Бондалетов. — М.: Просвещение, 1987.
- 3 Янсон Т. Тіл тарихы / Т. Янсон. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2019. — 244 б.
- 4 Теоретические основы классификации языков мира / под. ред. В.Н. Ярцева. — М.: Наука, 1980.
- 5 Фолсом Ф. Книга о языке / Ф. Фолсом. — М.: Прогресс, 1977. — 155 с.

Е.Е. Түйте, М.М. Марат, Р. Салтанмурат, Л.Б. Кадырова

Пиджин и креольские языки как средство общения

В определенной общественной среде возникает необходимость общения посредством языка. Это общение реализуется на основе естественных или искусственных языков. Основной целью как естественных, так и искусственных языков являются удовлетворение интересов говорящего, установление обратной связи, т.е. осуществление языковой коммуникации. В статье исследованы основы возникновения искусственных языков — пиджина и креола, с какой целью они используются, процесс превращения пиджина в креольские языки. Рассмотрено количество креольских языков, на них говорящих носителей языка, область их распространения. Определены общие признаки и отличительные черты пиджина и креольских языков, а также языков, послуживших основанием для возникновения креольских языков, влияние их словарного состава и грамматики на процесс образования искусственных языков. Охарактеризованы цели использования пиджина как языка, придуманного для временного общения, а также некоторые языковые конструкции, применяемые при коммуникации между русскими и китайскими языками. Предпринята попытка объяснения причины возникновения этих языков, определены условия дальнейшего развития. Приведены примеры, касающиеся особенностей креольских языков в некоторых регионах.

Ключевые слова: пиджин, креол, пиджинизация, креолизация, искусственные языки, языковая коммуникация, природные языки, коммуникация, кяхтинский пиджин, межэтнический, социоллингвистика, английский язык, французский язык, португальский язык, испанский язык, язык папьяменто, социальный субстрат.

Ye.Ye. Tuyte, M.M. Marat, R. Saltanmurat, L.B. Kadyrova

Pidgin and creolian languages as a means of communication

In a certain social environment, the need for communication is increasing. This communication is based on natural or artificial languages. The main goal of both natural and artificial languages is to satisfy the interests of the speaker, to establish feedback, that is, the implementation of language communication. The article discusses the basics of the emergence of artificial languages - pidgin and creole, for what purpose they are used, the process of converting pidgin into Creole languages. The number of Creole languages is considered, how many people speak them, in what area they are distributed. The common features and distinctive features of the pidgin and Creole languages are determined, as well as the languages that served as the basis for the creation of Creole languages, the influence of their vocabulary and grammar in the process of formation of artificial languages. The purposes of using pidgin as a language invented for temporary communication are described, as well as some linguistic uses used for communication between Russian and Chinese languages, the reasons for the emergence of these languages, the conditions for further development are explained. Examples are given regarding to the characteristics of the royal languages in some regions.

Keywords: pidgin, creole, pidginization, creolization, artificial languages, language communication, natural languages, communication, Kyakhtinsky pidgin, interethnic, sociolinguistics, English, French, Portuguese, Spanish, papiamentu, social substrate.

Referenses

- 1 Khasenov, A. (2003). *Til bilimi [Linguistics]*. Almaty: Sanat [in Kazakhstan].
- 2 Bondaletov, V.D. (1987). *Sotsialnaia linhvistika [Social linguistics]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 3 Yanson, T. (2019). *Til bilimi [Linguistics]*. Almaty: Ultyq audarma biurosy [in Kazakh].
- 4 Yartseva, V.N. (Ed.). (1980). *Teorieticheskie osnovy klassifikatsii yazykov mira [Theoretical foundations of the classification of world languages]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Folsom, F. (1977). *Kniha o yazyke [Book about language]*. Moscow: Prohress [in Russian].

Sh.M. Mazhitaeva¹, D. Vesselinov², D.Ye. Amanbekova¹

¹Karagandy University of the name of academician E. A. Buketov, Kazakhstan;

²Sofia University «St. Kliment Ohridski», Bulgaria

(E.mail: s_mazhit@mail.ru, d_vesselinov@yahoo.fr, yerglievna@mail.ru)

Language representation and the structure of concepts in the modern cultural linguistics

The term «concept» is considered from the point of view as a new science that has emerged within the framework of the anthropocentric paradigm — linguoculturology. The characteristic features of concepts with different semantic components in structure and character are analyzed. The article generalizes the presence of an image-associative layer of concepts — one of the most important features that differs from the term and has the necessary communicative and semantic representation. On the basis of this study, the authors have proposed viewing concepts as a structure consisting of the inter-zone, extra-zone, quasi-zone and quasi-entropy. It is revealed that the means of the concepts representation, which is the center of the conceptual layer of language consciousness, around which additional layers are grouped. Associative vectors diverge from the «value-accented point of consciousness». The language or speech unit, with the help of which is updating the «Central point» of the concept.

Keywords: concept, the structure of the concept, conceptual analysis, linguistic culturology, the representation of concepts, scheme, frame, scenario, gestalt, linguistic, cognitive approach.

The modern period of linguistics development coincides with the development of cognitive sciences. The concept problem is a promising area of cognitive linguistics research. Language was the main object of research at the initial stages of the cognitive linguistics formation. Over time T. Bever, J. Carroll and L. Miller and many other linguists have introduced «cognition research» to the program of cognitive science, and these studies often have both philosophical and purely engineering scientific aspects».

The transformation-generative or gendering grammar of Naom Chomsky had a great influence on the cognitive linguistics development. He first identified problems related to cognition: 1) the problem of the nature of knowledge and what it is; 2) the problem of the origin of knowledge systems. Chomsky distinguished between linguistic competence, which is considered a field of linguistics, and linguistic performance, which is a field of psychology.

Russian scientists V.Z. Demyankov and E.S. Kubryakova believe that «cognitive linguistics studies language as a cognitive mechanism that plays a role in encoding and transforming information».

According to the opinion of E.S. Kubryakova, today there is a tendency of bringing the study of cognitive science closer to the study of language. However, neither cognitology turns only into the science of language, nor linguistics into the science of cognition. The linguist in her research is faced with the problems of identifying not only the linguistic forms behind speech activity, but also how language units can be associated with the perception of the world and its cognition.

The description and explication of the internal cognitive structure the «speaker — listener», according to V.Z. Demyankov, is the central task of cognitive linguistics. The proposed structure should be interpreted as a system of information processing, which consists of a certain number of independent components, comparing language information at different levels. The aim of the cognitive linguistics research is studying of the system and definition of its main principles and not only in the reflection of language phenomena in the cognitive structure.

Z.D. Popova and I.A. Sternin understand cognitive linguistics as «the study of mental processes occurring during perception, comprehension and, consequently, cognition of reality by consciousness, as well as the types and forms of their mental representations» [1; 267]. Scientists emphasize in their works the difference between cognitive linguistics and other cognitive sciences. Firstly, in their opinion, the difference is in its material, because cognitive linguistics studies consciousness on the material of language, and any other cognitive science studies consciousness on its material. Secondly, the difference is in the methods that they use. Cognitive linguistics studies cognitive processes, makes conclusions about the types of mental represen-

tations in the human mind based on linguistic analysis methods, and at the end of the work conducts a cognitive interpretation of the research results.

This research is aimed at studying collective consciousness on the material of language using psycholinguistic methods. The material of the linguo-cognitive analysis is the language, so the purpose of our work is identifying functioning patterns of the concepts «poverty» and «wealth» in the language consciousness of young people and to model the content and structure of the studied concepts as units of national consciousness (concept sphere).

The notion of the concept sphere is at the center of cognitive linguistics, it is: «a field of knowledge composed of concepts as its units». The central category of the cognitive linguistics is connected with the term «concept». The term «concept» is an umbrella term, because it covers the subject areas of several scientific areas: «primarily cognitive psychology and cognitive linguistics, dealing with the problems of thinking and cognition, storage and processing of information».

I.A. Sternin defines concepts as «units of thought, which in their content and organization can be very different while maintaining their main functions — to structure knowledge and act as units of the thought process. The typology of concepts is possible and necessary due to the fact that there are different types of knowledge represented by concepts». Scientists of various schools and directions consider the issue of concepts typology from their own point of view, but basically all scientific schools distinguish traditional types of concepts: *representation, scheme, concept, frame, scenario, and gestalt*.

The introduction of our work can be described according to A.P. Babushkin offers the following classification of concepts: frames can be expressed in the image of a situation (market, hospital, museum), scenarios imply the idea of an event (a fight, a lecture), mental images break up into premonitory realities or mythemes (daisy, rooster, death, devil), schemes suggest the use of words with a «spatial» meaning (river, road, tree), hyperonyms reflect Hypo-hyperonymic relations in the vocabulary (shoes: shoes, boots), insights contain information about the structure, function of the object (umbrella, drum, scissors), «kaleidoscopic concepts» are developed in the form of one or another of the structures mentioned above and represent concepts of abstract names of social orientation (duty, decency, conscience).

With this in mind, types of concepts identified by N.N. Boldyrev, in fact, have much in common with the types of concepts proposed by A.P. Babushkin, however, in most cases N.N. Boldyrev uses other terms [1; 268].

A very significant step, according to V.N. Telia, is the introduction of the notion of «prototype» or Gestalt structures into the description. Under these concepts lies what has always been referred to as a representation, i.e., a more concrete form of reflection than a concept (ideal formation) — something like a «picture» with minor details omitted while preserving essential ones. In the concept of psychologists, this is a stereotype (for example, for the Russian consciousness, a small bird is a Sparrow, and for the English — a Robin [1]). The concept of a prototype intersects with two concepts: what psychologists call a typical image (a stereotype, a standard), and what linguists usually associate with a denotation, i.e., a «representative» of a class (or set) of objects selected for the nomination. Cognitive scientists have shown how important is the role of prototypes in the categorization of reality, while linguists have always meant by representation a certain entity, the « gap » between a non-linguistic reality and a concept. It is enough to note that all dictionaries fix the value exactly to the class, not the referent [2, 52].

M. Minsky interprets the frame as a static, informational structure of data necessary for the stereotypical situation representation. The frame content is a collection of vertex and terminal components. «The top levels» can always be clearly recognized, because they are formed by General, obvious concepts that are always true in relation to the stereotypical situation. «Low levels» contain terminal components that relate to characteristic examples and data [3].

Linguo-cultural concept may be considered by the different bases. Linguoculturologists classify concepts as national, civilizational, individual, microgroup, macrogroup. Researchers identify concepts that function in one or another form of discourse: pedagogical, political, medical. The cultural direction divides the study of concepts according to the subject of the concept: emotional, educational, textual conceptosphere. Scientists V.I. Karasik and G.G. Slyshkin emphasize that the frame, scenario, script have a clearer structure than the concept, and can be used in research to model the concept [4].

Representatives of linguistic and cognitive approach distinguish the following types of concepts: the representation is expressed as a generalized sensual-visual images of phenomena; the scheme are concepts that some generalisedspatio-graphical schema; notion — concept, which consists of general, essential features of the object and phenomenon, the result of their rational reflection and understanding. Concepts are

verbalized by terminological and industrial vocabulary, as well as by lexemes of rational semantics such as resident, client; frame — a multi — component concept, a three-dimensional representation, a certain set of standard knowledge about a subject or phenomenon; scenario (script) expresses a sequence of several episodes in time; Gestalt-a complex, integral functional mental structure that orders the variety of individual phenomena in consciousness.

Scientists also offer the following division of concepts:

1. According to the degree of stability, there are stable (regularly verbalized in standard language form) and unstable (irregularly or not at all verbalizable) concepts;

2. According to ability of observation, concepts can be verbalized and non-verbalized. Verbalized concepts are concepts for which there are regular language means of expression in the system, non-verbalized, hidden-not verbalized or artificially verbalized only in the conditions of a forced task (for example, in an experiment);

3. According to the degree of the content abstraction, they are divided into abstract and concrete [4].

A.V. Rudakova offers the next classification of concepts:

1. According to the frequency and regularity of updating, there are current and outdated concepts. Current concepts are communicatively relevant, they are regularly verbalized, and they are necessary for both thinking and communication. Outdated concepts are needed mainly for thinking, they are rarely verbalized;

2. According to the method of language expression of the verbalizing units, they speak about lexical-phraseological, grammatical and syntactic concepts. And, among lexical and phraseological concepts, one-word (verbalized by a single lexeme), ambiguous (verbalized by stable phrases) and textual (verbalized by an entire text);

3. There are structural types of concepts. A single-level concept has only a sensory core, one base layer, for example: «yellow», «salty», «spoon», «plate». The multi-level concept includes several cognitive layers: the core, base layers, and peripherals. The concept can be segmented, represent a basic sensory layer surrounded by several segments equal in degree of abstraction (the concept of «tolerance») [5, 123].

There are two types of concepts for understanding the essence of phraseological meaning in relation to actual reality:

1) Logical concepts-mental formations that replace an indefinite set of homogeneous objects in the mind — a cognitive substrate, usually directly nominative lexical meanings;

2) Onomato-poietic concepts are mental formations that do not have a strictly deterministic connection with actual reality and do not obey the laws of logic — a cognitive basis for the formation of various figurative words meanings, semantics of paraphrases and phraseological units.

E.A. Selivanova includes the following components to the mental-psychonetic complex: a verbalized component of thinking, including language knowledge that exists in a language form, or in the form of text, discursive information and representing any ways of describing the world (scientific, artistic, folklore), reflected in our conceptual model; a non-verbalized component of thinking (experimental, figurative, mathematical knowledge, knowledge of culture, art, etc.); images (gestalts) that can have a non-verbal and verbal status; mental functions: feelings, sensations, intuition, transcendence, which correlate with thinking in thought-cognitive processes, including the use of language; reflexes in the mental-psychonetic complex, which have archetypes of the collective unconscious.

The issue of the structure of the concept is discussed by many scientific schools. Likhachev divides concepts into individual, group, universal, and ethnic [6, 90]; in some works, concepts have a slightly different classification: lexical, syntactic, phraseological. In the framework of the culturological approach Askoldov distinguishes two types of concepts: cognitive and artistic.

The results of discussion can be viewed by the linguoculturological direction, the structure of the concept is presented from various levels, «layers», which are the result of the cultural, social life of different centuries. According to Stepanov the concept is formed by three main components or three layers:

1.a feature relevant to a given culture that exists for all who use this language;

2.an additional, or several «passive» or «historical» features, they exist only for some social groups, and passive features are actualized mainly when people communicate within this social group;

3.an internal form or an etymological feature, usually not at all conscious, captured in an external verbal form (this etymological feature is revealed only to researchers). Moreover, the literal meaning is always the starting point of the development of the concept in mental reality [1].

Nikitin correlates the layers of the concept with the modes (aspects) of the concept in the «Course of Linguistic Semantics»:

1. The logical mode of the concept, which is manifested in the operations of classification and systematization of entities.
2. The normative mode of the concept (the value layer of the concept) consists of qualitatively varying attributes that are axiologically significant.
3. Polar axiological modes (optimal and anti-optimal) are on the edges of the scale with oppositely directed feature quality vectors in the field of positive or negative ratings.
4. Figurative mode of the concept (sensory-objective layer of the concept), which is presented as a generalized concrete construct of consciousness.
5. The emotional mode of the concept (the evaluation layer of the concept) contains those characteristics that are conditioned by the emotional-evaluative perception and experience of the class [3, 110].

Concept as a structure consisting of four zones: intrazone, extrazone, quasizone and quasi-electrozone. Intrazone is the features of the concept, reflecting its own signs of denotatas; the extrazone includes signs extracted from paremias and figurative meanings. Quasi-intrazone and quasi-extrazone are associated with formal associations resulting from the consonance of the concept name with another word, using euphemisms.

The structure of the linguistic and cultural concept consists of three components. In its composition, a figurative-perceptual component, a conceptual (informational-factual) component and a value component can be distinguished. The informational-factual or conceptual element of a concept can be objectified in language and directly reproduced in speech, the figuratively perceptual component is nonverbal in nature and can only be described.

The concept consists of a core and periphery, which includes less significant associations. The value component is the center of the conceptual layer of linguistic consciousness, around which additional layers are grouped. Associative vectors diverge from the «value-accentuated point of consciousness». The language or speech unit with which the «central point» of a concept is actualized serves as the name of the concept. However, the concept has no clear boundaries, since the gradual attenuation of associations occurs with distance from the core» [7, 39].

Strong and weak associative features are based on associations of various kinds, which can be stereotyped (or predictable) and free. At the same time, stereotypical associations appeal to some precedent phenomenon and are fixed in the form of frame structures (conventionality, frame typicality), while free, as a rule, are individual, personal or «single» representation [8].

As part of the linguistic-cognitive approach, researchers also propose to consider the field model of the concept. The structure of the concept can be represented in the form of an associative model consisting of a core, base layers and periphery. The core may include the most vivid images that have sensory-visual concreteness. The concept is encoded in the mind in an individual sensory way, which is the basic unit of a person's universal subject code. The sensual image underlying the concept performs coding, symbolic functions for the concept as a whole. «Internal speech works on this code, which has the ability to move from internal control to external, relying on the entire sensory palette through visual representations» []. Around the core, the so-called base layers are grouped, and the features here develop in the direction from less abstract to more abstract. More abstract features make up the periphery of the concept. On the periphery there is an «interpretational field of the concept», representing the interpretation of the distinguished conceptual features and their combinations in the form of statements, attitudes of consciousness arising in this culture from the mentality of different people. The concept is not rigidly structured: it consists of conceptual attributes that form various conceptual layers.

According to scientists, it is necessary to distinguish between the content of the concept and the structure of the concept representation. The content of the representation concept is internally ordered according to the field principle:

- corea prototype unit of the CPC (it can be either nationwide, as well as group and individual);
- base layers enveloping the core in sequence from less abstract to more abstract;
- the interpretation field of the concept, containing assessments and interpretations of the content of the core of the concept by national, group and individual consciousness [1; 275].

Sternin and Popova emphasize that the basic structural components of the concept — the image, information content and interpretation field — are distributed across different field sections of the concept, while there is no rigid fixation of the structural components of the concept to certain field zones — thus, the information content of the concept can belong to both the core and the near periphery, and to other zones of the periphery, and signs of the interpretation field can enter the core of the concept in brightness.

The original structure identifies three aspects in the structure of the concept: mental (in other words, cognitive), semantic (linguistic) and psychic. The researcher considers the model of the mental-psychonetic complex as an integrative, systemically organized entity, correlating with the concept system, consciousness, collective unconscious. The researcher sees the purpose of conceptual analysis in modeling the mental-psychonetic complex using the sign system of the language. The core of the mental-psychonetic complex is the cognitive frame model, which has a diffuse verbal-non-verbal mental nature and is associated with other mental functions of consciousness.

The concept is represented by conceptual, substantive, associative and evaluative components. The scientist believes that, depending on the type of activity, different components of the concept may be actualized, giving rise to meanings [3].

An interesting approach to the classification of concepts is presented in the research of Gurevich, who distinguishes two groups of concepts:

1) «cosmic» concepts, which are universal categories of culture (cause, time, change, space, movement);

2) «social» concepts, which have cultural characteristics (labor, wealth, property, freedom, law, justice).

Maslova adds one more to these groups of concepts — the concept of national culture (will, share, soul, intelligence). In the process of analyzing concepts, the researcher comes to the conclusion that concepts of a national character or national specificity prevail in the linguistic cultures of many countries.

In modern methods, there are a sufficient number of methodological techniques used in the study of concepts. Each researcher uses a method that is relevant to him.

In addition to these methods, it is worth mentioning the methods of studying cultural concepts: analysis of proverbs, maxims, aphorisms, the internal form of words, precedent texts, plots of the most famous works of art, in particular books and films, various codes, as well as a psycholinguistic experiment with native speakers to identify the most typical associations associated with certain concepts (questionnaires, interviews) [8; 156].

In conclusion, we can see that linguoculturological research by nature involves a comparison of the phenomena studied, but such a comparison can be twofold: 1) a contrastive analysis of language units expressing a national-specific vision of the world in compared linguocultures and 2) a typological analysis of such units, which involves building on a deductive basis models of culturally significant relationships, for example, in the form of a matrix, and the definition of linguistic methods for the selective filling of such a matrix. In the first case, the study should be based on data obtained from several, at least two, languages; in the second case, an appeal to the factual account of one language seems quite justified.

A huge contribution to the study of the content and structure of concepts was made by Popov and Sternin. They developed a system of methods for reconstructing linguistic consciousness, which includes:

1. The choice of a keyword for research;

2. The construction and analysis of the semantem of the keyword verbalizing the concept in the language. To construct the semantem of the key token, it is necessary to identify all the sememes that it is capable of designating; examples from various texts are added to dictionary materials; it is useful to refer to the analysis of the etymology of the word, which allows you to disclose the process of development and formation of the semantem of the keyword.

3. The analysis of the lexical compatibility of the keyword;

4. The experimental methods:

a. free associative experiment. The method of a free associative experiment is that the subjects are offered stimulus words to which they must respond with any verbal reaction that comes to their mind. This method allows you to identify the greatest number of different features of the concept; the frequency of reactions indicates their relevance / irrelevance in the consciousness of the subjects;

b. receptive experiment is an experimental study of knowledge (understanding) of the meaning of a language unit by native speakers; its purpose is to study knowledge, understanding of the meaning of a language unit by native speakers. In this case, various methods can be used (for example, the subjects are asked to give their own definition of the meaning of the word; name words that are close in meaning and words that are opposite in meaning; describe the visual image that causes the word; choose the word that is most suitable for the proposed definition, etc.);

5. The analysis of the synonyms of the keyword; analysis of synonyms allows you to identify the differential features of the studied concept, revealed in the comparison of tokens belonging to the synonymous series;

6. The construction of the key lexeme field (lexical-semantic or lexical-phraseological fields);
7. The construction of the derivation field of the key token;
8. The construction the lexical and grammatical field of the keyword;
9. The analysis of paremias and aphorisms, objectifying the concept in the language;
10. The analysis of literary texts;
11. The analysis of oral, colloquial usage;
12. The contrastive analysis of means of different languages; comparison of semantic features reveals the national specificity of equivalent concepts of different languages;
13. The comparative analysis of the lexical fields of different languages;
14. The methods for identifying syntactic concepts [8].

As a result, the study of frame structures obtained as a result of the application of the conceptual modeling method allows one to penetrate deeper into the semantic space of linguistic meanings and structures of knowledge, into various kinds of mental spaces.

References

- 1 Аскольдов С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. — М.: Academia, 1997. — С. 267–279.
- 2 Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления / А.П. Бабушкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. — Воронеж: ВГУ, 2001. — С. 52–57.
- 3 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н.Н. Болдырев. — Тамбов: ТГУ, 2001. — 123 с.
- 4 Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. Карасик. — Волгоград: Перемена, 2002. — 477 с.
- 5 Попова З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — Воронеж: Истоки, 2006. — 226 с.
- 6 Мажитаева Ш.М. Передача скрытого значения при помощи знаков / Ш.М. Мажитаева // Вестн. РУДН. Сер. Теория языка. Семиотика. Семантика. — Вып. 4. — 2013. — С. 90–97.
- 7 Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері / Ж. Манкеева // Тілтаным. — Бас. 4. — Алматы, 2002. — Б. 39–43.
- 8 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдар. — Алматы: Аналізі, 1998. — 304 б.

Ш.М. Мажитаева, Д. Веселинов, Д.Е. Аманбекова

Қазіргі лингвомәдениеттегі тұжырымдамалардың тілдік репрезентациясы және құрылымы

Мақалада ұғымнан ерекшеленетін және қажетті коммуникативті-мағыналық репрезентацияға ие маңызды белгілердің бірі — бейнелі-ассоциативті тұжырымдамалардың болуы туралы түсінік берілген. Антропоцентрикалық парадигма — лингвомәдениеттану аясында пайда болған жаңа ғылым тұрғысынан «тұжырымдама» ұғымы қарастырылған. Семантикалық компоненттердің сипаты мен тұжырымдамалардың құрылымына тән ерекшеліктері бойынша талданған. Жүргізілген зерттеу негізінде авторлар тұжырымдамаларды интерзона, экстразона, квазизона және квазиэкстразондан тұратын құрылым ретінде қарастыруды ұсынған. Тұжырымдамаларды репрезентациялау құралдары анықталған, олар тілдік сананың тұжырымдамалық тобының орталығы болып табылады, яғни айналасына қосымша топтарды топтастырады. «Сананың құндылықты-акцентті нүктесінен» ассоциативті векторлар тарайды, ал тілдік немесе сөйлеу бірлігі тұжырымдаманың «орталық нүктесін» өзектендіреді.

Кілт сөздер: тұжырымдама, тұжырымдама құрылымы, лингвомәдениеттану, тұжырымдамалық талдау, тұжырымдамалардың репрезентациясы.

Ш.М. Мажитаева, Д. Веселинов, Д.Е. Аманбекова

Языковая репрезентация и структура концептов в современной лингвокультурологии

В статье обобщено наличие образно-ассоциативного слоя концептов — одного из важнейших признаков, по которому отличается от понятия и обладает необходимой коммуникативно-смысловой

репрезентацией. Рассмотрено понятие «концепт» с точки зрения новой науки, возникшей в рамках антропоцентрической парадигмы, — лингвокультурологии. Проанализированы характерные особенности концептов, различные по структуре и по характеру. На основе проведенного исследования авторами предложено изучение концептов как структуры, состоящей из интерзоны, экстразоны, квазизоны и квазиэкстразоны. Выявлены средства репрезентации концептов, которые являются центром концептуального слоя языкового сознания, вокруг которого группируются дополнительные слои. От «ценностно акцентуированной точки сознания» расходятся ассоциативные векторы, а языковая или речевая единица актуализирует «центральную точку» концепта.

Ключевые слова: концепт, структура концепта, концептуальный анализ, лингвокультурология, репрезентация концептов.

References

- 1 Askoldov, S.A. (1997). *Kontsept i slovo [The concept and the word]. Russkaia slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologhiia — Russian literature. From the theory of literature to the structure of the text. Anthology*. Moscow: Akademiia [in Russian].
- 2 Babushkin, A.P. (2001). *Kontsepty raznykh tipov v leksike i frazeologii i metodika ikh vyivleniia [Concepts of different types in vocabulary and phraseology and methods of their identification]. Metodologicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki — Methodological problems of cognitive linguistics*. Voronezh: VHU [in Russian].
- 3 Boldyrev, N.N. (2001). *Kognitivnaia semantika [Cognitive semantics]*. Tambov: THU [in Russian].
- 4 Karasik, V. (2002). *Yazykovo kruh: lichnost, konsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]*. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 5 Popova, Z.D., & Sternin, I.A. (2006). *Semantiko-kognitivnyi analiz yazyka [Semantic and cognitive analysis of language]*. Voronezh: Istoki [in Russian].
- 6 Mazhitaeva, Sh.M. (2013). *Peredacha skrytoho znachenii pri pomoshchi znakov [The transfer of latent values using the dig-its]. Vestnik RUDN. Seriya Teoriia yazyka. Semiotika. Semantika — Bulletin RUDN. Ser. Theory of language. Semiotics. Semantics, Is. 4, 90–97* [in Russian].
- 7 Mankeeva, Zh. (2002). *Qazaq tilin zertteudin kognitivtik negizderi [Cognitive basics of learning the Kazakh language]. Tiltanym — Linguistics, Is. 4, 39–43*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Qaidar, A. (1998). *Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Current problems of the Kazakh language]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

M.K. Zhunusova, A.Zh. Sayazhanova

*Karagandy University of the name of E. A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: zhunusovaMK@mail.ru, saya_aibota@mail.ru)***The syntactic structure of the initial and final sentences**

The article analyzes the key role of syntactic features in the composition of the text. It was determined that the first and last sentences of the text are syntactically diverse. Sentence words, simple, introductory, and complex sentences perform communicative, expressive, and stylistic functions in the text. The semantic and compressed structures, modality, expressiveness, and stylistic skills that are based on various structures of these sentences were studied to reveal the clarity and comprehensibility of the idea of sentences. It is emphasized that with the help of syntactic laws, by means of one-or two-part sentences that convey the idea of the text, the features of the character are briefly and concisely revealed. The features of the formation of various initial sentences are defined. The syntactic structure of initial and final sentences is different: simple, ambiguous, complete, incomplete, positive, negative. All types of single-part components are nominal, vocative, and non-articulate sentences. However, such sentences are not complex, they are mostly simple short sentences. Semantic and syntactic characteristics of initial and final sentences are described in their idiomatic, narrative, interrogative, and complex forms. It was determined by the semantic properties of rhetorical questions in the initial proposals. It should be noted that the nominal structure of the initial sentences of the text is used not only for ease of description but also for emotionality as if it is related to certain aspects of the plot or the general content of the story and affects the reader's feelings. It is believed that the authors in the initial sentences not only indicate the time or place of the event, but also describe human behavior in relation to the environment and nature, and thus allow the reader to predict the end of the story. It was ascertained that the initial and final sentences, depending on the historical period, can be used in both positive and negative meanings.

Keywords: syntactic features, simple sentence, semantics, stylistic skill, initial sentences, final sentences, text, composition, syntactic regularity.

The syntactic structure of the initial and final sentences

«Syntax is a living indicator of a literary text» [1; 43]. At the same time, its structure, communicative, expressive, stylistic activity in text formation, first of all, is closely related to the genre of the work, the idea, features, the ability of the author, and other various conditions associated with them. Specific data can be provided for this purpose.

For example, in the work of academician V.V. Vinogradov on the language of fiction in the article of the researcher A.V. Chicherin on the novel by L. N. Tolstoy «Dekabrister»: «The novel begins with a period containing 698 words formed in closely interrelated complex sentences» [2; 250], the scientist M. Bazarbayev writes: «In the novel «Urker» by Abish Kekilbayev, there are sentences composed of 167 words» [3; 64]. And I.R. Galperin chairman of the economic Commission at the UN 10. IX. One of the sentences of 1955 contains 66 full-meaning words that were composed only by one adjacent complex expression, called a sentence-text [4; 33]. Now the next day after the transfer to the theater of the play «Apaly-sinililer» from A.P. Chekhov crossed out two points of a wonderful monologue of the screenwriters, he wrote «A wife is a wife!» («Ayelin degen – ayelin!») one replacement received a letter of appeal is said by the word [5; 254].

About the first of them V. Vinogradov said: «Do not confuse the syntactic form and semantic content of speech», — but, about the second R. Syzdyk said: «In the author's story (tells about the same novel «Urker»), many long sentences are often found and they often make up the text expressed by the thought, understanding, and look of the hero. These «suiegi auyrlau» phrases are found throughout the novel, since this work is transmitted not only from the author's name, but from the thoughts, memories, and predictions of the characters... It is not necessary to consider which of the sentences are simple or long, complex or not. Not to mention the stylistic demand and the combination of the language type, the harmony of the content ...» [1; 89, 90].

The two previous references are based on extensive epics, the third on an official document, and the fourth on the nature of the dramatic work. The secret of the latter is revealed by academician Z. Kabdolov:

«Drama language is concise and short. After all, the truth described in a novel on one page must be conveyed in a single word in the play», the scientist says that the requirements for the language of the story genre are very high: «The story should be written so that there is nothing to add... the speech, first, should be short, and second, skilful» [5; 345] - quotes statements that the shortest of them can be read within ten minutes, and the classic model should not exceed seven to eight pages. It is obvious that these writers are of particular importance. For example, the shortest of the stories that we studied is the half-page by M. Omar (Zhymbak), and the longest-33-sheet works of A. Kekilbayev (Akirgy aialdama). Thus, we will make sure that the syntax of a work of art is formed from the above, mainly depending on the genre of the work. As you know, in the style of a work of art, even in any of the oral, written forms of a common phrase, there should be, as far as possible, a requirement to present with a communicative unit with a decent semantic, compact structure.

about the role and functions of compact, short writing in the system of the phrase K. Onalbayeva said: «Earlier, the sentences were shorter, more accurate, more convincing than the long words. The evidence for this is that proverbs and sayings in our literature, teaching-speaking winged words, sentences, and most of the sentences are simple sentences consisting of 3-4 words. Therefore, such sentences are very effective for use, and they are made worth remembering, since there are no extra words in the sentences. Sentences formed only from the necessary words» [6; 7], A. Akyzhanova said: «The modern style of literary works is characterized by compactness, continuity of sentences» [7; 51].

N. H. Demesinova told about the problem of compactness: «The modern Kazakh language is a striving for maximum compression and compactness of syntactic structures... She writes that the creation of such syntactic constructions is based on the principle of simplifying visual means, reducing the number of members that do not have special semantic loads from the sentence» [8; 36].

Although proverbs and sayings, as well as winged words, maxims, scientific definitions, etc., were compact examples, but artistic sentences do not always have to be at the same time complete and build only the same thing as the initial, consisting of narrative words. Since «a sentence basically assumes that a category is allocated depending on the nature and scope of thought» [2; 254-257], and «short-term revelation of sentences often pursues a stylistic goal» [1; 44]. Thus, it is understood that the syntax of the text, as well as the interpretation, is a diverse phenomenon.

Most of the original sentences of the short stories that we consider were compact, few in number, precise chosen words in relation to thoughts, impressive spent, without extra words. The reason for this is, of course, as it was mentioned above, is due to the peculiarities of the genre of the story, the stylistic requirement of the text.

Non-extended sentence. The definitions given therein are not uniform. For example, M. Balakaev: «The members that make up non-extended sentence will only be initial and narrative (or one of them)» [9; 70], – however, R. Amir says: «The organizational leaven of a sentence is the members that have a predicative relation, expressing a predicative meaning... The dictionary of O. S. Akhmanov describes as «A sentence that does not contain indefinite terms», as well as «Night. The silence» enclosed in the address to non-extended sentence [2; 270]. And in the encyclopedia, the sentence «the stepmother loves» is given as an example of this non-extended sentence.

In conversations, which studied sentences created only from the initial and predicate, we rarely encountered: 1. *The snow began to thicken* (E. Konarbaev, *Zhapalak-zhapalak kar zhauar*). 2. *The day is rainy* (A. Ibragimov, *Bizdin auidyn azhyrygy*). 3. *Kazakh is hospitable*. (A. Ibragimov, *Zhuas zhezde*). 4. *It just did not break*. (D. Doszhan, *Pilmen kuresy*). 5. *He had a dream*. (D. Duisenbiyev, *Ulken kalanin konagy*).

The proposals are formulated only from stable, compact, at the same time clear, and understandable information characteristics. They are the following typical examples:

1. *The people went quiet. The meeting opened* (Sh. Murtaza, *Tastai berik, guldei nasik*). 2. *Aibol is happy. Guests are also very glad. Saule and Sholpan started singing* (A. Shamkenov, *Matel*). 3. *Everything is as usual* (D. Ashimkhanuly, *Akkabanyn tolkyny*).

They contain all the main members, which by their nature, in relation to the sides of the word, are different in composition: one is completely empty, the second is initial, the report is complex or unified; most of the nouns, some of the adjectives (happy, glad), and formed from a noun and verb combination (started singing).

Extended sentence. The authors of the textbook consider this type of sentence as» the main condition to be part of the primary, in addition to the narrative members or one of them «. Here are some of the examples we find in this context: 1. *Sengirtau - one frontier of the Kazakh land* (K. Zhumalilov, *Akburanyyn asuy*). 2. *He is the only one in his office* (M. Skakbaev, *Menin korshi ariptidesim*). 3. *People say our village has long*

ago called Aksai (Sh. Murtaza, Aksai men Koksay) 4. Houses surrounded by tent camps seemed to be a modern village (K. Junisbek, Kulik).

The first sentence « Kazakh land » has an independent definition of ownership, the second sentence-address (office), amal (single) with modifications, five words in the third sentence have separate functions of five members, in the fourth sentence their functions are performed by eleven words (distinguished by symbols).

Complete and incomplete sentences. This description has its own characteristic: the presence of all members that can be published. But we say: «In a sentence, it is difficult to determine whether a member is participating in relation to thought, not participating, which often leads to decentralization. Because a sentence that is out of context is complete, incomplete, unknown. From this point of view, we believe that the concept of «complete» means conditional, relative», taking the opinion about the axiom, we decided not to give many examples of this type of sentence:

1. *My father, who died in the twentieth century, was a generous and wise man (Sh. Kumarova, Myn zhyldyk sagynysh).*

2. *Yesterday Baysalym was shocked by his dream (O. Sarsenbayev, Sheshen ali tiri).*

3. *The people also succeeded in talking about the cold days of the month of January (K. Ysakak, Sybaga).*

The first sentence does not have a complement member, the «five guns» of the two subsequent sentences. And in terms of content, everything is in a quality that gives the reader complete information.

Incomplete definitions are given for the proposals in relation to incomplete sentence: all the thoughts expressed in relation to the members are inadmissible. And about the stylistic, grammatical nature of the word, scientists said: «Making a sentence incomplete is a way of economical pronunciation of the word. Making a sentence in incomplete form manifests itself in different ways, depending on the grammatical structure of the sentence, the context, and the state of speech. When forming a sentence in an incomplete form, all the members of the sentence can be removed», [3; 42] and: «... since the roll language (coherent speech) is more ambiguous, the sentence is flexible than in a full sentence, they are often used» [1; 63].

The most frequently used among the sentences we considered were such incomplete structures:

1. *Without delay he said that he will admit his shame (S. Hasan, Algys) (who?).*

2. *My lover, his title – yours, the benefit – mine (K. Segizbayev, Dos syry) (what?).*

3. *He has just come from a long way off (O. Sarsenbayev, Azhar) (whom?).*

4. *We met unexpectedly on the street (S. Balgabayev, Bari de este) (with whom?).*

5. *He had a dream (J. Musin, Omir sarkyramasy) (when?).*

The sentences are based on stable, unstable type of members. For example, in the beginning there is not enough beginner, in the continuation of which-the speaker, in the third-definitions, in the subsequent-additions, improvements. At the same time, who is recognized, who encountered whom on the street, when he saw – everything remains unknown. And it is not difficult to understand the content of a sentence that is one of the words, such as, for example, what will be the general narrative for the names and initiators of the use.

Researchers, however, say that this type of sentence is «consumed much in speaking». Because of this specificity, incomplete sentences are often used in dialogue structures. Basically, it is an exchange of views between the addressee and the addressee, which often occur in the form of questions. And the main purpose of the conversation at the beginning is to tell the reader about what is happening in the story's history, about the characters, and what it is about:

– *The bull shooter came back.*

– *What? How was he released so quickly?*

– *The Prosecutor released him himself. Stated he wasn't guilty (K. Zhoykinbekov, Ogiz atkan).*

We are talking about news voiced by one of the two characters. It is usually created based on an exchange of views, rather than using a question-and-answer method. The main character of the interview topic is the man who shot the bull, he is known not by his name, but by the type of perfect activity, that is, in the metonymic approach. The goal is to draw reader's attention to the incident. Consequently, the interview begins impressively. Another examples:

1. – *The ash is ready?*

– *Look, maybe it is ready (T. Alzhanov, Shakshanyn tygyny).*

2. – *Do not come tomorrow.»*

– *No, I will come. Right here I will wait (B. Shakhanov, Synar syrga).*

There are no unnecessary words in the character's cues in the examples given. Both short and clearly formulated sentences are almost not fully filled. But impressively: when you read the first «What? why he needs the ashes, that's something unnecessary lying outside of any home?» and it's hard not to be surprised. When you read: with the same ash was prepared the nasybay, and there was a lottery ticket in it, he completely forgot, he came out a big win in the ticket, and everyone in the village could not find the winner. An example of this is an interview with the lines «don't come- I'll come» between a girl and a guy. The name of the story is «Synar syrga». «Do not come tomorrow» - these are the words of a person who was disappointed by something. The reader wants to know how it was, and the reason of the earring. Both replication and the theme are attractive. At this meeting, the guy played with one of the girl's earrings. But there was no way to return one of the earrings. In the end, when he himself became a family man, he looked at that earring and thought: «*Living among people, and in this house, in his own bed, a person like this earring can live his lonely life*». These examples show that «the author's personality, one of the stylistic approaches that demonstrate the signature of the writer, the speech and thinking of the characters». Another example:

- Mom, have you heard?
- About what?
- The daughter of Bekbergen, about the Erkesh.
- Yes, isn't she studying? (K. Amanov, *Kygynshy kuda*).

The interview consists of several lines that continue in this style. The peculiarity of this interview with the previous ones is that it is about a question that is unexpected. The word recourse (mom) is not only a word of attention. The interview begins with a conversation that says the girl who reads the «underground song before the wind» is marrying a guy who is studying.

In the examples below, the interview replica is presented with short, incomplete sentences. Impressive. The reason for this is that «In the short cut of sentences, most often a stylized goal is provided. The logical accent is short, even barefaced» [1; 44].

The interview at the end of the conversation is basically the result of events, situations, and the conclusion of the content of the work. The syntax of these words are frequently used words that are associated with the idea, and also author's remarks:

1. – What do they say? The people are saying «It is a poet, he's a well-versed writer».
- How to say... I just wrote a song. «Oh, that's all!» said his neighbor (E. Konarbaev, *Ondai zhasgyshtygyn ozine*).
2. When saying goodbye:
 - Come back anytime, my dear. We were all alone again, - he sighed
 - All right, grandma, be healthy and get well soon.
 - All right, right. You leaving us again. Goodbye! (K. Rakhimzhan, *Dostar*).
3. – That dog does not show his death, a good dog, - my dad said.
- As they say he was the best dog (J. Moldagaliev, *Eskinin kozi*).

The first example is a conversation between a neighbor and a hero who wrote poems in his own way, the second example is a conversation between a tenant and the owner, and the last example was an old man Kumai, who served the owner for seventeen years, and the father and son, took the dog to the place of death. The child spoke the words of the father.

In conclusion, we say: interviews that end the conversation have a great stylistic value. The final word that the author intends to say through the mouth of the characters, and through them the game begins to be logically solved.

Affirmative and negative sentences. Based on the conclusions: «volatility, underdevelopment manifests itself through the personality of the speakers» [3; 88], — in the initial proposals, there are also proposals whose content is insignificant: Kulyaykhan refused to leave the house (L. Omarova. *Ak tailak*).

Some negative sentences have an affirmative meaning:

1. «Kairak» the village was flooded and flowing into a flowing stream, and was never seen in the water deficit (T. Nurmagambetov, *Synshy*).
2. As he saw a large eyelid, a fur-bearing nose, and a large herd, Zhasulan did not pass his hand and greet him (B. Togysbayev, *Akbilek*).
3. There is nothing worse than migrating (K. Amanov, *Habarlandyry*).
4. The artist Zhanatay Shardenuly did not consider himself high in life (D. Doszhan. *Alhimik*).
5. Where does your way to the wilderness go? (S. Shaimerdenov, *Altyn sagat*).

6. *The name of Aktaspay in the named place does not remain one speech until the last male in this village* (K. Muhanbetkaliuly, Zhalgys zhien).

In initial sentences, affirmative sentences are most often used. In this regard, Professor T. Abdigalieva, having studied the complex category of ignorance in the modern Kazakh language, noted: «Reality is a fundamental concept of life in human consciousness, at the same time, it is the root of the essence, meaning, and realization of space. That is why the verbal expression indicates that the act of a person with a sense of reality is made, and done in reality» — proves the most frequent use of affirmative sentences:

1. *Manap fell ill on a business trip* (O. Sarsenbayev, Kuralaydyn salkyny).

2. *Only the person who has gone through the hassle of searching for an apartment can understand* (M. Kanaz, It olimi).

3. *The Syrym woke up with a buzzing sound of a clock* (K. Jumadilov. Omir, sen tamashasyn).

Negative sentences in non-extended sentences:

1. *Because of the frequent breathing of his sick wife, or because of the long conversation with the boss on that day, Askar could not sleep till the morning* (K. Amanova, Kara shamadan).

2. *You can't even dream of such a joke* (M. Rakhmanberdiev, Silyk).

3. *The dog that he was raising disappeared overnight* (J. Ergali, Kumarkan).

4. *I don't even know how I got into this situation* (M. Omar, Tunilis).

5. *Araeva could not sleep* (L. Kurmanaeva, Umytpaimyn seni).

In the last sentences, there are also negative sentences expressed in the rhetorical form of an affirmative sentence, expressed by a person, an uncharacteristic and irreplaceable meanings:

1. *There were many people on this street, many were lost!!!* (K. Doszhan, Kokpar).

The final offers also consume offers to a small extent with a significant value: 1. *Tengebai is not going to give up on his idea* (M. Kanazov, Olermennin korshisi).

2. *I do appreciate the simple art of this little girl* (M. Imanzhanov, Kishkentai korshi).

3. *I did not even regret that I did not take the chickens* (A. Seydimbek, Tauga bitken zhalbyz).

Negative sentences in the last sentence:

1. *Was it the sound of the mysterious Syrym's voice heard, or someone suddenly come here? Aybas could not detain him* (A. Salykbaev, Kurdym).

2. *But in a bed built against the wall, Zhaken could not feel anything* (K. Zhusupov. Kara tune).

3. *The child who was waiting for his way did not even know that she could melt his father's heart of stone* (D. Tuleuyshev, Kogildir poezd).

4. *After my father's words, I did not open my mouth* (O. Sarsenbayev,).

5. *It's the reality, whether it's a dream or not, Bazarbek has not yet realized it* (E. Konarbaev, Anmen arbay).

6. *Today no one should wait for him* (R. Seysenbaev, Zhalgyz gana tyn).

One component of the proposal. Depending on the compactness, intonation and other effective characteristics, their application is often applied.

Nominal sentences. The definition given about this type of offer is varied. For example, O.S. Akhmanova: «A single-component sentence composed in the nominative case from a noun in the nominative case or from a phrase meaning a number» [2; 270] — classifies it into reported, fierce, demonstrative, existential (everyday) types.

And Professor Zh.A. Zhakypov, summarizing the main provisions about this type of sentence: «In the single-component sentence, there is no sense of presentation, emphasizes only the subject, phenomenon, address, period related to the event; only the intonation of the predicative message... The main condition of a nominal sentence is context... The clause practically does not meet the requirements of the sentence. It is divided depending on the pronunciation of the whole communicative whole (sentence) of the text (plan of expression)», which is completely separate from the thought.

Here are excerpts from other conclusions. The content of nominal sentences is related to the expression of a phenomenon in this period of existence. Therefore, they do not have past events, thoughts about the case, often periodically, we can call the phenomena of nature around us, the figurative position of objects [6; 228].

«Nominal sentences are formulated with the need for a special communicative purpose. These sentences are used to describe the circle, the situation in an economical way, and as a way of emotional expression of opinion», — [3; 92], Professor R. Amir divides them into three groups: 1. The visual values of

the nominal sentence: Night. Precious moon. 2. Emotionally named sentences: laugh! 3. Cursing, meaningful phrase: You're tramp!

G. Temirbekova classifies nominal sentences for structural, semantic and communicative-functional tasks into four groups: 1. Various types of life and everyday life, nominal sentences denoting an event: a) descriptive-speaker; b) descriptor. 2. Nominal offer of a broadcasting nature. 3. Emotional nominal sentence. 4. Link registered the offer [4; 15-17].

When we examine the materials we collected, it was significant and emotionally relevant to visualize a group of original sentences:

1. *Night. One dark corner of the city* (T. Abdykuly, Satsizdik).
2. *Black autumn. Black gray sky* (B. Kanatbayev, Tenizden esken zhel).

These are, of course, suggestions of content that are formulated under the pretext of the story's plot.

In the first example, in that the time of the event is described by a dark corner of the city, where there are many crimes, there is an emotional content in the soul of the reader that causes some kind of failure, evil, danger. In the second example from the description of nature, black paint reveals not a symbol of good, but still ahead of a negative action, a state. Therefore, this sentence is also negative emotionally. Indeed, like the theme, the first story («Satsizdik»), when the main character will end unsuccessfully, and the second one states that the situation will end indifferently.

While reading such initial nominal sentences, our impressions are not negative, as in the two examples above, but positive:

1. *July. The weather in the city is hot* (K. Rakhimzhan, Nukte).
2. *Mountain. The steppe* (K. Zhumalilov, Kazdar kaityp barady).

But the pictorial essence of this initial sentence does not affect the reader, but on the contrary, requires that it be further, and the desire to learn about the continuation of the conversation. This is due to the fact that this is the meaning, the content.

Thus, in these examples, we see that the original sentences of the story genre were used not only for simple compact, descriptive purposes but also in an emotional nature, as it positively affected the reader's perception of the story.

These scientists say: «Nominal sentences are often used in fiction as images of nature. They are used as a kind of stylistic way of describing being, and compact in the language of the writer», — proof of statements [5; 228].

Let's pay attention to other examples: «Moonlit night. A night when a person can't make even the slightest sound» (N. Seraliev. Aptap). The emotional and expressive impression here was that «night» and «night when a person can't make even the slightest sound», characterized by a complex epithet equal to the author's structures.

In addition, in structural and semantic terms, there are places that were used in combination with the original nominal sentences: 1. The night without moon. The night without stars. Stormy night (A. Sataev. Topan). 2. Night. Fear, a dark night that leads to horror (R. Otarbayev. Tarki dunie).

The epiphora in them has a negative emotional meaning, both the recurring night and its definitions. At the same time, it does not only show the passage of the event or its past, place, or period of time, but also to describe man's actions with the environment, nature, and to let the reader predict how the conversation will end: *The open sky. Slowly moving thin clouds. The grandfather and grandson loved Akboz's past, and he is also grateful to the present.* (S. Gabbasov, Zhalgaskan omir).

The story formed according to the events that the proposals are set out from. Their content indicates that the right generation will continue and it will live carefreely, and this time Akboz can become the winner in the race.

If the original sentences formed by the name are perceived by syntax, emotionally from the semantic side, then the places of the last sentences that are nominal are rare. For example, the end of story «Azaly tyn» by D. Ramazan was formed so: «Yerzhan immediately understood what had happened. He fell to the cold floor crying at the sight of the gray face of his dead child... Inir. The steppe. The freeze».

In this sequence, the nominal sentences also indicate that the character's condition is so severe and miserable: Inir — a grief-stricken father who lost his son did not even notice the sunset. The steppe — an empty space that realized that he has no one else, the freeze - pressure “given” by fate.

Let's look at another example of the author: The dark night on which the Earth has captured the world. Dead peace (Mahabbat myny).

These words alive, black, night, dead, silence-a narrow evil. It really happens: the hero hanged himself and dies.

There are also those who are formed in connection with historical periods in the initial and last nominal sentences, which are positively or negatively significant:

1. 1991. December 16. This is the day when the ten million Kazakhs, who have a great deal of land and have a window of equal value to others - the Republic of Kazakhstan (S. Hasan, Ashylmagan syr).

2. June 22, 1941. May 9, 1945. The first one was the German fascism's war against the peaceful nation, and the second one was the day when they were defeated by the whole world (K. Oljay, Zhenis kyn).

3. September 6, 1997, having 6 of stars (I. Eskarayevich, Ukim).

4. Spring of 1961 (T. Abdraiym, Mendi kyz).

5. October of 1966 (T. Abdraiym, Assel).

6. 1992. November. Brown autumn (T. Abdraiym, Bibijan).

7. July 1937. The twisted streets of Almaty (G. Kabyshtuly, Konyr dapter).

Let's focus only on the last example. The writer decided to describe these times as «twisted», and therefore, uneven roads, zigzags-zigzags, indirect-in short it is unfair that, the hot month of July literally melts everyone.

Although these sentences are in a certain form, it should be understood that the internal content is the same as the underlying structure.

I.R. Halperin is synonymous with the terms subtext and implication: «although it is known that there is some difference among synonyms» [46; 46 p]. We believed that the suggestions we had made were notable.

References

- 1 Сыздық Р. Сөз құдіреті / Р. Сыздық. — Алматы: Санат, 1999 — 224 б.
- 2 Виноградов В. О языке художественной литературы / В. Виноградов. — М.: Гос. лит. изд-во, 1959. — 655 с.
- 3 Базарбаев М. Қазіргі қазақ көркем шығармаларының тілі / М. Базарбаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 57–66 бб.
- 4 Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік / Х. Нұрмұқанов. — Алматы: Ғылым, 1987. — 288 б.
- 5 Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері / З. Қабдолов. — Алматы: Мектеп, 1970. — 380 б.
- 6 Оңалбаева К. Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер / К. Оңалбаева. — Алматы, 2002. — 132 б.
- 7 Ақжыанова А. Қазақ тіліндегі парцелляция құбылысы (Бөлшектелген сөйлемдер) / А. Ақжыанова. — Алматы, 1999. — 110 б.
- 8 Демесинова Н. Развитие синтаксиса современного казахского языка / Н. Демесинова. — Алма-Ата: Наука, 1974. — 172 с.
- 9 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис / М. Балақаев. — Алматы: Мектеп, 1971. — 338 б.

М.Қ. Жүнісова, А.Ж. Саяжанова

Бастапқы және соңғы сөйлемдердің синтаксистік құрылымы

Мақалада мәтін құрауда синтаксистік ерекшеліктер негізгі шешуші қызмет атқаратыны талданған. Әңгіме жанрының бастапқы және соңғы сөйлемдері синтаксистік құрылымы жағынан әр алуан болып түзілетіні анықталды. Атап айтқанда, жай сөйлем түрлері, сөз-сөйлемдер, қыстырма сөз-сөйлемдер, құрмалас сөйлемдер мәтін түзімде коммуникативтік, экспрессивтік, стилистикалық қызметтер атқаратыны қарастырылды. Атап айтқанда, ойды жарыққа шығаруда, түсінікті де ұғымды болу үшін оған лайықты семантикалы, ықшам құрылымдар, модальдылық, экспрессивтілік, стильдік шеберлік те осы сөйлемдердің түрлі құрылымдарына негізделетіні зерттелді. Басты нысан ретінде, бір құрамды не екі құрамды сөйлемдер ойды ықшам, қысқа, аз сөзді, қажетті ғана тұлғаларды ерекшелеу синтаксистік заңдылықтары нәтижесінде ғана әңгіме жанрының мәнінде іске асатыны баса назар аудартады. Әсіресе, бастапқы сөйлемдердің әр алуан болып түзілу ерекшеліктері айқындалды. Синтаксистік құрылымы жағынан бастапқы және соңғы сөйлемдер әр алуан болып: жалаң, жайылма, толымды, толымсыз, болымды, болымсыз; бір құрамдылардың барлық түрі олардың ішінде атаулы, вокатив сөйлемдер, сөз-сөйлемдер болып келеді. Дегенмен, мұндай позициядағылар күрделі сөйлемдерден болмай, көбіне ықшам, аз сөзді, ойға қатысты сөздері дәл іріктелген, басы артық сөзі жоқ жай сөйлемдер болып келеді. Бастапқы және соңғы сөйлемдердің семантика-синтаксистік сипаты бұлардың лепті, хабарлы, сұраулы, құрмалас түрлеріне байланысты баяндалды. Әсіресе бастапқы сөйлемдердегі сұраулы позициядағы сөйлемдердің риторикалы, қарсы сұрақты түрлерінің семантикалық ерекшеліктері айқындалды. Әңгіме жанрының атаулы құрылымды бастапқы сөйлемдерінің тек жай ықшамдық, суреттемелік қана мақсатта емес, шығарма желісінің белгілі бір

тұстарымен не әңгіменің жалпы мазмұнымен сабақтастырыла әрі оқырман сезіміне жағымды-жағымсыз әсер еткендей эмоциялық сипатта қолданылғанын көреміз. Сонымен бірге қаламгерлер бастапқы атаулы сөйлемдерінде оқиғаның өтетін не өткен мерзімін, жерін ғана, яғни мезгіл-мекенін ғана көрсетіп қоймайды, адамның іс-қимылын қоршаған ортамен, табиғатпен байланыстыра суреттеу арқылы да, оқырманға әңгіменің қалай аяқталатыны туралы алдын ала болжам жасауға мүмкіндік беретіні қарастырылды. Бастапқы және соңғы атаулы сөйлемдердің тарихи кезеңдерге байланысты жағымды-жағымсыз мәнді болып түзілгендері де кездесетіні айқындалды.

Кілт сөздер: синтаксистік ерекшеліктер, жай сөйлем, семантика, стильдік шеберлік, бастапқы сөйлемдер, соңғы сөйлемдер, мәтін, құрылым, синтаксистік заңдылық.

М.К. Жуусова, А.Ж. Саяжанова

Синтаксическая структура начальных и конечных предложений

В статье проанализирована ключевая роль синтаксических особенностей при составлении текста. Было определено, что первые и последние предложения текста синтаксически разнообразны. Слова-предложения, простые, вводные и сложные предложения выполняют в тексте коммуникативные, выразительные и стилистические функции. Были изучены необходимые для раскрытия ясности и понятности идеи предложений семантические и сжатые структуры, модальность, выразительность и стилистическое мастерство, которые основаны на различных структурах этих предложений. Подчеркивается, что с помощью синтаксических законов посредством односоставных или двусоставных предложений, которые передают идею текста кратко и лаконично, раскрываются особенности персонажа. Определены особенности образования разнообразных начальных предложений. Синтаксическая структура начальных и конечных предложений различна: простые, неоднозначные, полные, неполные, положительные, отрицательные. Все типы односоставных компонентов являются именными, вокативными, нечленеными предложениями. Однако такие предложения не являются сложными, в основном это простые короткие. Семантико-синтаксическая характеристика начальных и конечных предложений описывается в их идиоматических, повествовательных, вопросительных, сложных формах. Были определены семантические особенности риторических вопросов в начальных предложениях. Следует отметить, что номинальная структура начальных предложений текста используется не только для простоты описания, но и для эмоциональности, как если бы она была связана с определенными аспектами сюжета или общим содержанием рассказа и влияла на чувства читателя. Считается, что авторы в первоначальных предложениях не только указывают на время или место события, но также описывают поведение человека по отношению к окружающей среде и природе и тем самым позволяют читателю предсказать финал истории. Было определено, что начальные и конечные предложения, в зависимости от исторического периода, могут быть использованы как в положительном, так и отрицательном значении.

Ключевые слова: синтаксические особенности, простое предложение, семантика, стилистическое мастерство, начальные предложения, заключительные предложения, текст, состав, синтаксическая закономерность.

References

- 1 Syzdyk, R. (1995). *Soz kudireti [The power of words]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 2 Vinogradov, V. (1959). *O yazyke khudozhestvennoi literatury [About the language of fiction]*. Moscow: Hoslitzdat [in Russian].
- 3 Bazarbaev, M. (1986). *Qazirhi qazaq korkem shygarmalarynyn tili [Language of modern Kazakh art works]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 4 Nurmukanov, H. (1987). *Soz zhane sheberlik [Word and skill]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 5 Qabdolov, Z. (1970). *Adebiet teoriiasynyn negizderi [Fundamentals of the theory of literature]*. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 6 Onalbayeva, K. (2002). *Qazirhi qazaq tilindegi esimdi soilemder [Suggestions for the name of the modern Kazak language]*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Akyzhanova, A. (1999). *Qazaq tilindegi partselliatsiia kubylysy (Bolshektelhen soilemder) [The phenomenon of parcelling in the Kazakh language (divided sentences)]*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Demesinova, N. (1974). *Razvitie sintaksisa sovremennogo kazakhskogo yazyka [Development of the syntax of the modern Kazakh language]*. Almaty: Hylym [in Russian].
- 9 Balakayev, M. (1971). *Qazirgi qazaq tili grammatikasy. Sintaksis [Grammar of the modern Kazakh language. Syntax]*. Almaty: Mektep [in Kazakh].

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

DOI 10.31489/2020Ph3/73-83

УДК 1751

Л.Е. Токатова, Е.А. Белоусова

*Павлодарский государственный педагогический университет, Казахстан
(E-mail: tokatova@mail.ru)*

Национальный корпус русского языка в литературоведческих исследованиях: практическое применение

В настоящее время анализ художественного текста выходит за пределы его линейного прочтения, требует его структурного осмысления, соотношения первичной и научной интерпретаций. Современные автоматизированные информационные системы представляют широкие возможности для получения оригинального научного материала. В статье предпринята попытка проанализировать рассказ «Чудик» В.М. Шукшина в сравнении с другими произведениями писателя с помощью инструментов Национального корпуса русского языка (НКРЯ). Раскрыта сущность понятия «Национальный корпус русского языка», его предназначение. При анализе художественного произведения учитывали следующие уровни анализа: заглавие текста, имена и наименования героев (их высказывания), концепты, детали, характеристики художественного мира, интертекстуальность. Результаты данных литературоведческих исследований с помощью НКРЯ в дальнейшем можно применять на уроках литературы в школе и для проведения разных видов анализа художественного текста.

Ключевые слова: Национальный корпус русского языка, интерпретация, внутритекстовые взаимосвязи, рассказы В.М. Шукшина, «Чудик», учебный процесс, леммы.

Национальный корпус русского языка — «это электронное собрание русских текстов (самых разных — от объявлений и уличных разговоров до «Войны и мира» и синодальной Библии), снабженное разнообразной разметкой (то есть информацией, которую можно учитывать при поиске), как на метатекстовом уровне (дата создания, жанр, тип текста, имя автора), так и на уровне слов и их сочетаний (морфологический разбор, лексико-семантическая информация и др.)» [1; 344]. По мнению А.В. Матюшкина, НКРЯ «дает объективный срез состояния русского языка в период с 1800 года по настоящее время, позволяет исследовать особенности русского языка как в синхронии, так и в диахронии» [2; 1].

«НКРЯ никогда специально не осмыслялся и не рекламировался как средство работы для литературоведов; основным его потребителем считался лингвист. Кроме того, как возможные пользователи мыслились программисты, а также люди, пишущие, воспринимающие и оценивающие тексты (журналисты, редакторы, переводчики, преподаватели русского языка для носителей и иностранцев и т.п.). Пожалуй, исключением можно было считать разве что поэтический подкорпус, состоящий только из художественных текстов и снабжённый разметкой стиховых параметров, имеющих, разумеется, очевидный лингвистический коррелят, но относимых к поэтике», — пишет Дм. Сичинава [1; 345]. На данный момент применение НКРЯ имеет широкий спектр.

В данной статье предпринята попытка использовать НКРЯ в специальном литературоведческом исследовании: проанализировать рассказ В.М. Шукшина «Чудик» с помощью инструментов НКРЯ. Основная идея работы заключается в том, что результаты литературоведческих изысканий с помощью НКРЯ в дальнейшем можно применять на уроках литературы в школе. Справедливости ради отметим, что некоторые литературоведы активно применяют НКРЯ, например, А. Матюшкин в пособии «Вслед за словом. Анализ художественного текста с использованием Национального корпуса русского языка», А. Бонч-Осмоловская в статье «Корпусные наблюдения над портретами героев в «Войне и мире»», А.И. Ольховская и М.К. Парамонова в работе «Корпус в преподавании русского языка и литературы». Указанные филологи при анализе художественного произведения учитывали следующие уровни анализа: заглавие текста, имена и наименования героев (их высказывания), идеи и концепты, мотивы, детали, характеристики художественного мира, образы, интертекстуальность, лингвистическое комментирование текста. Исходя из этого, настоящая статья, продолжая исследования в этой области, обладает своей актуальностью и новизной.

Опираясь на учебно-методическое пособие «Вслед за словом. Анализ художественного текста с использованием Национального корпуса русского языка» А. Матюшкина и «Корпус в преподавании русского языка и литературы» А.И. Ольховской и М.К. Парамоновой, обратимся сначала к заглавию текста, являющемуся ключом к интерпретации произведения. Как отмечает А. Матюшкин, «заглавие текста не только выражает его основную мысль или направляет восприятие текста в определенное русло, оно также может находиться в очень сложных отношениях с самим текстом» [3; 11]. А.И. Ольховская и М.К. Парамонова также считают, что «заглавие — важнейший компонент композиции любого произведения. Его отличает высокая семантическая насыщенность: как правило, в заглавии зашифрованы основные пласты содержания, а также ведущие образы, символы и идеи» [4; 111]. Героев произведения В.М. Шукшина называют чудиками. Важным в таком случае является следующее утверждение Л.И. Емельянова: «Прозвище конкретного героя киномеханика Василия Егоровича Князева стало нарицательным чуть ли не для всех героев Шукшина» [5; 142]. Следуя логике научного анализа, рассмотрим, как название отразилось в рассказе «Чудик», а также в творчестве В.М. Шукшина. По итогам поиска в НКРЯ выявлено 56 вхождений (*т.е. примеров.* — Т.Л., Б.Е.) в рассказе «Чудик». Протицируем некоторые из них:

- Жена называла его — **Чудик**. Иногда ласково. **Чудик** обладал одной особенностью: с ним постоянно что-нибудь случалось. Он не хотел этого, страдал, но то и дело влипал в какие-нибудь истории — мелкие, впрочем, но досадные. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].
 - — А где блесна такая... на-подвид битюря?! — орал **Чудик** из кладовой.
 - — Я откуда знаю?
 - — Да вот же все тут лежали! — **Чудик** пытался строго посмотреть круглыми иссиня-белыми глазами.
- Вот тут, а этой, видите ли, нету.
 - — На битюря похожая? [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].
 - — Я ее, видно, зажарила по ошибке. **Чудик** некоторое время молчал.
 - — Ну и как?
 - — Что? [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].
 - Долго собирались — до полуночи. А рано утром **Чудик** шагнул с чемоданом по селу.
 - — На Урал! На Урал! [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].
 - Времени оставалось много. **Чудик** решил пока закупить подарков племянникам — конфет, пряников... Зашел в продовольственный магазин, пристроился в очередь. Впереди него стоял мужчина в шляпе, а впереди шляпы — полная женщина с крашеными губами. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].
 - Наконец толчок, и всех начинает так швырять, что слышался зубовой стук и скрежет. Это читатель с газетой сорвался с места, боднул **Чудика** лысой головой, потом приложился к иллюминатору, потом очутился на полу. За все это время он не издал ни одного звука. И все вокруг тоже молчали — это поразило **Чудика**. Он тоже молчал. Стали. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].
 - У меня их нету... Читатель удивленно посмотрел на **Чудика** и перестал кричать. В аэропорту **Чудик** написал телеграмму жене:
 - «Приземлились. Ветка сирени упала на грудь, милая Груша, меня не забудь. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

• Пусть не дожидается — выкину его чемодан к чертовой матери, и все! **Чудик** поспешил сойти с крыльца... А дальше не знал, что делать. Опять ему стало больно. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

• Домой **Чудик** приехал, когда шел рясный парной дождик. **Чудик** вышел из автобуса, снял новые ботинки, побежал по теплой мокрой земле — в одной руке чемодан, в другой — ботинки. Подпрыгивал и пел громко: «Тополя-а-а, тополя-а...» [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

• И дождик редел, шлепал крупными каплями в лужи: в них вздувались и лопались пузыри. В одном месте **Чудик** поскользнулся, чуть не упал. Звали его — Василий Егорыч Князев. Было ему тридцать девять лет от роду. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

Частота найденного в данном тексте определена словоформами: «чудик» — 49 словоупотреблений, «чудика» — 6, «чудик» — 1 словоупотребление. Таким образом, мы видим, что образ Чудика проходит через все повествование текста и играет важную в нем роль. Тогда как, по результатам НКРЯ, словоформа «чудик» в произведениях В.М. Шукшина ни разу не употребляется, за исключением одноименного рассказа. Чудик представляет собой особый тип деревенских людей в рассказах В.М. Шукшина, подчеркивая их индивидуальность, простоту, стеснительность, доверчивость, справедливость, тем самым отличая их от городских жителей.

«Другим направлением исследования, позволяющим выйти на ключевые смыслы произведения, может быть, исследование наименований героев», — пишет А. Матюшкин [3; 18]. Автор утверждает, что «корпус дает возможность выявить внутритекстовые словесные взаимосвязи. Но надо понимать, что они присущи далеко не всем именам, т.е. этот метод не является ни исчерпывающим, ни универсальным, он актуален только в единичных случаях, но именно в тех, когда другие методы не срабатывают» [3; 18]. Главным героем анализируемого нами рассказа является Василий Егорыч Князев, имя которого в рассказе встречается три раза:

- Чудик переписал. «Приземлились. Все в порядке. Васятка».

Телеграфистка сама исправила два слова: «Приземлились» и «Васятка». Стало: «Долетели. **Василий**».

— «Приземлились». Вы что, космонавт, что ли?

— Ну, ладно, — сказал Чудик. — Пусть так будет.

Знал Чудик, есть у него брат Дмитрий, трое племянников... О том, что должна быть сноха, как-то не думалось. Он никогда не видел ее. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- — Да почему же я такой есть-то? — горько шептал он, сидя в сарайчике.

— Надо бы догадаться: не поймет ведь она, не поймет народного творчества.

Он досидел в сарайчике дотемна. И сердце все болело. Потом пришел брат Дмитрий. Не удивился — как будто знал, что брат **Василий** давно уж сидит в сарайчике.

— Вот... — сказал он. — Это... опять расшумелась. Коляску-то... не надо бы уж.

— Я думал, ей поглянется. Поеду я, братка. Брат Дмитрий вздохнул... [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

Обращая свой взгляд на все произведения В.М. Шукшина, можно заметить, что имя Василий встречается в 6 произведениях писателя, за исключением рассказа «Чудик»: «Печки-лавочки» (1970–1972), «Беседы при ясной луне» (1972–1974), «Чередниченко и цирк» (1970–1974), «Игнаха приехал» (1960–1971), «Бессовестные» (1970), «Стенька Разин» (1960). Приведем примеры из данных рассказов:

- — Что же дальше? — всё не терпелось узнать Нюре.

— Дальше... Я встретил там Машу... Свою Марью Ивановну. И всё.

— А Катя?

— А Катя встретила своего... какого-нибудь **Василия** Ивановича — баш на баш.

— А кто раньше встретил — Катя или вы? — спросила Люба.

Профессор засмеялся.

— Вот что значит — не романист я! — пропустил такую главу... Катя встретила первая. Я был очень далеко... в деревне — с экспедицией. И там я узнал. И ушёл в свою деревню. [Василий Шукшин. «Печки-лавочки» (1970–1972)].

• — Неверов, **Василий** Ильич. А тогда что. Я один раз пришел к нему в кабинет, говорю: «**Василий** Ильич, хотите, научу, как с молокопоставками-то?»

— «Ну-ка», — говорит. [Василий Шукшин. «Беседы при ясной луне» (1972–1974)].

• — Я сам выпиваю очень умеренно. У меня есть сосед; инженер-конструктор... Допивается до того, что опохмелиться утром рубля нет. Идет чуть свет в одних тапочках, стучит в ворота. У меня отдельный дом из четырех комнат, ну, калитку, естественно, на ночь закрываю на замок.

— Николай Петрович, дай рубль.

— **Василий**, говорю, Мартыныч, дорогой, не рубля жалко — тебя жалко. Ведь на тебя смотреть тяжело — с высшим образованием человек, талантливый инженер, говорят... До чего ты себя доведешь!

— Но рубль-то даете?

— А куда денешься? Он, вообще-то, всегда отдает. Но действительно, не денег этих жалко, я достаточно зарабатываю, у меня оклад сто шестьдесят рублей да премиальные... вообще, находим способы. Не в рубле дело, естественно. [Василий Шукшин. «Чередниченко и цирк» (1970–1974)].

• — Ничего. — Хорошо живем! — воскликнул отец. — Не хуже городских. — Ну и слава богу! — с чувством сказал Игнатий.

— **Василий**, ты, говорят, нагулял тут силенку? **Василий** опять засмеялся.

— Какая силенка!.. Скажешь тоже. Как ты-то живешь?

— Я хорошо, братцы! Я совсем хорошо. Как жена моя вам? Тять? [Василий Шукшин. «Игнаха приехал» (1960–1971)].

• Глухов **Василий** Емельянович. Глухов Степан Емельянович. Попов **Василий** Иванович... Тихо плакали на кладбище. [Василий Шукшин. «Бессовестные» (1970)].

• Спину ломило. В глазах начинало двоиться. Васёка бросал нож и прыгал по горнице на одной ножке и негромко смеялся. А когда «не делалось», Васёка сидел неподвижно у раскрытого окна, закинув сцепленные руки за голову. Сидел час, два — смотрел на звезды и думал про Стеньку. Приходил Захарыч, спрашивал: — **Василий** Егорыч, дома? — Иди, Захарыч! — кричал Васёка. Накрывал работу тряпкой и встречал старика. — Здоровеньки булы! — Так здоровался Захарыч — «показацки». — Здорово, Захарыч. Захарыч косился на верстак. [Василий Шукшин. «Стенька Разин» (1960)].

• — Нет. Скоро уж. — Показать можешь? — Нет. — Нет? Правильно. Ты, **Василий**... — Захарыч сел на стул, — ты — мастер. Большой мастер. Только не пей. Это гроб! Понял? Русский человек талант свой может не пожалеть. Где смолотур? [Василий Шукшин. «Стенька Разин» (1960)].

Из приведенных примеров видно, что характер Василия Егорыча Князева ярко выражен и отличается от других одноименных персонажей Шукшина. Василий Князев — чудик, справедливый, совестливый, честный, жизнерадостный, готов всегда прийти на помощь окружающим людям, стремится делать добрые дела; все это впоследствии оказывается альтернативным. Другие персонажи, носящие имя Василий, отличаются низкими моральными качествами (пьянство, например), а также несчастны в социально-этическом понимании. Если обратиться к семантике имени Василий, что означает «царственный», «царский», также переводится как «царь», то можно заметить несоответствие между именем и характером героя рассказа «Чудик».

Мы также рассмотрели мужские имена, наиболее часто употребляемые в произведениях Шукшина. Поиск по НКРЯ выдал 123 документа, 10 439 вхождений. Наглядно представим результаты в виде диаграммы на рисунке 1.

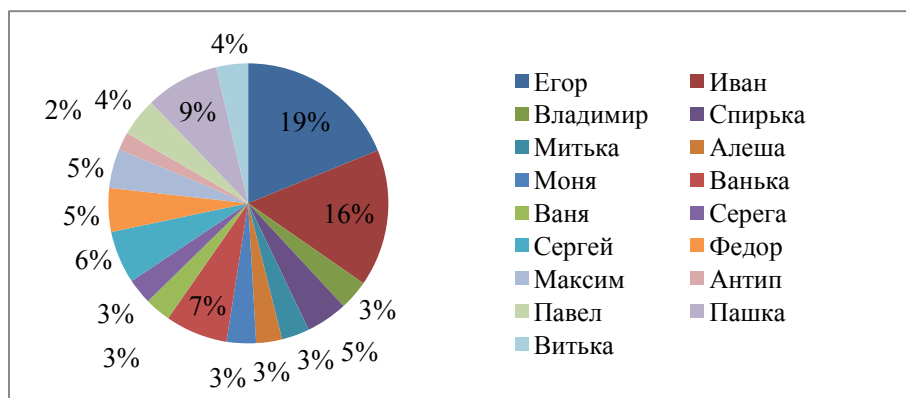

Рисунок 1. Процентное соотношение мужских имен, встречаемых в рассказах В.М. Шукшина

Из данного рисунка видно, что наиболее распространенными именами в произведениях В.М. Шукшина являются: Егор (19 % — 647 вхождений), Иван (16 % — 545), Пашка (9 % — 293) и Ванька (7 % — 248 вхождений).

По мнению Е.А. Пашиной, «тематически и композиционно все рассказы подчиняются главной цели автора — заставить читателя задуматься о нравственном выборе героя, о долге человека, о духовном развитии, о ценности человеческих взаимоотношений» [6; 52]. В произведениях В.М. Шукшина часто поднимается конфликт противопоставления города и деревни, что можно подтвердить результатами из НКРЯ. Итак, при поиске словоформы «деревня» в рассказе «Чудик» найдено 10 вхождений, тогда как в 78 документах (т.е. произведениях В.М. Шукшина) — 281 вхождение. Протицируем результаты, определяющие проблематику рассказа «Чудик»:

- Чудик тоже одну рассказал какому-то интеллигентному товарищу, когда стояли в тамбуре, курили.

- У нас в соседней **деревне** один дурак тоже... Схватил головешку — и за матерью. Пьяный. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- — У нас за рекой, **деревня** Раменское... Интеллигентный товарищ отвернулся к окну и больше не говорил. После поезда Чудику надо было еще лететь местным самолетом полтора часа. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- Насмотрится там и начинает... Она и меня-то тоже ненавидит — что я не ответственный, из **деревни**.

- — В каком управлении-то? — В этом... горно... [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- — Да если хотите знать, почти все знаменитые люди вышли из **деревни**. Как в черной рамке, так смотришь — выходец из **деревни**. Надо газеты читать!.. Што ни фигура, понимаешь, так — выходец, рано пошел работать. — А сколько я ей доказывал: в **деревне**-то люди лучше, незаносистые. — А Степана-то Воробьева помнишь? Ты ж знал его... — Знал, как же. — Уже там куда **деревня**!.. А — пожалуйста: Герой Советского Союза. Девять танков уничтожил. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- Чудик даже ходил около крыльца и размахивал руками. — **Деревня**, видите ли!.. Да там один воздух чего стоит! Утром окно откроешь — как, скажи, обмоет тебя всего. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- А я как-нибудь поласковой буду, она, глядишь, отойдет. — А ведь сама из **деревни**! — как-то тихо и грустно изумился Дмитрий. — А вот... [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- Представил, как будет приятно изумлена сноха, усмехнулся.

- — А ты говоришь — **деревня**. Чудачка. — Он хотел мира со снохой. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

Словоформа «город» в рассказе «Чудик» представлена 2 вхождениями, а в 76 документах (произведениях) найдено 234 вхождения.

- Но до Урала было еще далеко. Пока что он благополучно доехал до районного **города**, где предстояло ему взять билет и сесть на поезд. Времени оставалось много. Чудик решил пока закупить подарков племяншам — конфет, пряников... [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)] [омонимия не снята]

←...→

- — Ребеночек-то как в корзиночке будет. Весь день Чудик ходил по **городу**, глазел на витрины. Купил катер племяннику, хорошенький такой катерок, белый, с лампочкой. «Я его тоже разриую», — думал. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

Приведенные примеры доказывают, что главный герой рассказа любит свою деревню, он яростно защищает ее, доказывая, что она намного лучше безжалостного города. В деревне живут такие же люди, как и в городе, но они намного лучше, есть даже Герои Советского Союза.

Можно отметить, что непонимание между городскими и деревенскими жителями зачастую происходит в магазинах. В магазине произошла неприятность и с Чудиком, потерявшим 50 рублей. Рассмотрим, как словоформа «магазин» отражается в рассказе «Чудик» и других произведениях В.М. Шукшина. Рассмотрим примеры со словоформой «магазин», встречающейся 4 раза, в рассказе «Чудик»:

- Чудик решил пока закупить подарков племяншам — конфет, пряников... Зашел в продовольственный **магазин**, пристроился в очередь. Впереди него стоял мужчина в шляпе, а впереди шляпы

— полная женщина с крашеными губами. Женщина негромко, быстро, горячо говорила шляпе... [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- — Сейчас прибежит кто-нибудь, — сказала продавщица. Чудик вышел из **магазина** в приятнейшем расположении духа. Все думал, как это у него легко, весело получилось: «У нас, например, такими бумажками не швыряются!» Вдруг его точно жаром всего обдало: он вспомнил, что точно такую бумажку и еще двадцатипятирублевую ему дали в сберкассе дома. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- Надо было возвращаться домой. Подошел к **магазину**, хотел хоть издали посмотреть на бумажку, постоял у входа... И не вошел. Совсем больно станет. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- — Никак не понимаю эти газеты: вот, мол, одна такая работает в **магазине** — грубая. Эх, вы!.. А она домой придет — такая же. Вот где горе-то! [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

Из данных примеров видно, что городские жители кажутся Чудика странными. Продавцы городских магазинов не всегда приветливо относятся к покупателям. Также данные примеры подчеркивают характер главного героя. Чудик — добрый, спокойный, стыдливый, совестливый, готов прийти на помощь окружающим.

В 27 произведениях писателя словоформа «магазин» встречается 75 раз (не считая рассказа «Чудик»). Назовем произведения, включающие данную словоформу: «Калина красная», «Печки-лавочки», «Ночью в бойлерной», «Владимир Семенович из мягкой секции», «Генерал Малафейкин», «Дебил», «Жена мужа в Париж провожала», «Митька Ермаков», «Пост скриптум», «Свойка Сергей Сергеевич», «Три грации», «Чередниченко и цирк», «Пьедестал», «Обида», «Змеиный яд», «Ленька», «Одни», «Бессовестные», «Сапожки», «Крепкий мужик», «И разыгрались же кони в поле», «Охота жить», «Живет такой парень», «Лида приехала», «Светлые души», «Суд», «Хахаль». Приведем несколько примеров из данных рассказов:

- Я ещё не побирушка. Чего-чего, а **магазинчик**-то подломить я ещё смогу. Иногда я бываю фантастически богат, Люба. Жаль, что ты мне не в эту пору встретишься... [Василий Шукшин. «Калина красная» (1973)].

- Были в ГУМе, в ЦУМе — не удивляйтесь: здесь так называют **магазины**. В крематорий я, правда, не сходил, говорят, далеко и нечего делать. Были с профессором на выставке, где показывали различные иконы. [Василий Шукшин. «Печки-лавочки» (1970–1972)].

- В **магазин**. Сигарет купить. У него сигареты кончились. [Василий Шукшин. «Генерал Малафейкин» (1970–1974)].

- Но вернемся к Митьке. Митька перед самым закрытием **магазина** пришел туда. Он был уже хорош. Оглянулся, спросил продавщицу негромко... [Василий Шукшин. «Митька Ермаков» (1970–1974)].

- Постоял маленько, тебе еще захотелось. Но ты посмотрел на очередь, поднял руку и резко опустил — и пошел в **магазин**. Взял бутылку вина и выпил ее на жаре. Тебя развезло... [Василий Шукшин. «Пьедестал» (1971–1972)].

- — Да где? **Магазинное**-то сравнишь с нашим! Иди выбери с мясом да отнеси. Да скажи спасибо. [Василий Шукшин. «Суд» (1969)].

- К изумлению Кости, девушки легко согласились. — Валюха, мы — в **магазинус**, Нинон с Костей — соображают насчет картошки. Быстро! Душа горит. [Василий Шукшин. «Хахаль» (1969)].

По результатам НКРЯ, в перечисленных выше рассказах В.М. Шукшина встречаются следующие леммы: магазин — 71 лемм, магазинчик — 2, магазинус — 1, магазинный — 1. Н.В. Ковтун утверждает, что «важнейшими городскими топосами в творчестве Шукшина становятся контора/кабинет, аптека/больница, магазин/ресторан, многоэтажный дом/квартира, гостиница/общежитие, выставка и цирк. Кроме этого, выделяются промежуточные локусы, функционально совпадающие с перекрестком: автобусы, вагоны, самолеты» [7; 78]. В анализируемом рассказе главный герой, добираясь до города, использует разные виды транспорта. Выявим частоту использования данного транспорта в других произведениях В.М. Шукшина. Представим результаты наглядно, в виде графика (рис. 2).

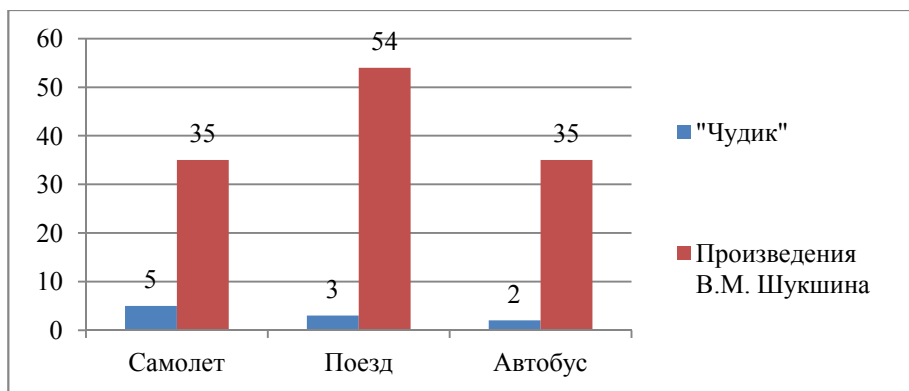

Рисунок 2. Виды транспорта, используемые в рассказе «Чудик» и других произведениях В.М. Шукшина

На рисунке представлено количество употребленных слов, обозначающих транспорт, используемых в рассказе «Чудик» и других произведениях В.М. Шукшина. По результатам НКРЯ наиболее часто в произведениях В.М. Шукшина употребляется словоформа «поезд» — 54 вхождения, словоформы «самолет» и «автобус» употребляются наравне — 35 вхождений. В анализируемом рассказе чаще всего употреблена словоформа «самолет» — 5 вхождений, «поезд» — 3, «автобус» — 2.

Отдельно отметим, что яркой деталью в анализируемом рассказе является чемодан, употребляемый в рассказе «Чудик» 5 раз:

- Долго собирались — до полуночи. А рано утром Чудик шагнул с **чемоданом** по селу. — На Урал! На Урал! [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- Он купил конфет, пряников, три плитки шоколада. И отошел в сторонку, чтобы уложить все в **чемодан**. Раскрыл **чемодан** на полу, стал укладывать... Что-то глянул, на полу-то, а у прилавка, где очередь, лежит в ногах у людей пятидесятирублевая бумажка. Этакая зеленая дурочка, лежит себе, никто ее не видит. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- Не ладно! Пусть не дожидается — выкину его **чемодан** к чертовой матери, и все! Чудик поспешил сойти с крыльца... А дальше не знал, что делать. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- Домой Чудик приехал, когда шел ясный парной дождик. Чудик вышел из автобуса, снял новые ботинки, побежал по теплой мокрой земле — в одной руке **чемодан**, в другой — ботинки. Подпрыгивал и пел громко: «Тополя-а-а, тополя-а...» [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

Данная словоформа встречается 72 раза в 19 произведениях В.М. Шукшина, исключая рассказ «Чудик»: «Калина красная», «Печки-лавочки», «Ночью в бойлерной», «Генерал Малафеев», «Медик Володя», «Приезжий», «Свойак Сергей Сергеевич», «Как зайка летал на воздушных шариках», «Змеиный яд», «Игнаха приехал», «Солнце, старик и девушка», «Бессовестные», «В профиль и анфас», «Сапожки», «Срезал», «Материнское сердце», «И разыгрались же кони в поле», «Живет такой парень», «Лида приехала». Процитируем некоторые из них:

- — Рисуи, раз такое дело. Девушка раскрыла свой **чемодан**. Старик покашлял в ладонь. — Городская, наверно? [Василий Шукшин. «Солнце, старик и девушка» (1960–1971)].

- Ага! — Конструктор нашёл в **чемодане** шоколад. — Ах, молодцы! Всё продумали. [Василий Шукшин. «Печки-лавочки» (1970–1972)].

- — Вот. Мужчина раскрыл **чемодан**, наладил электробритву и только сел бриться — пришел Синкин. Упитанный, радужный, очень подвижный, несколько шумный. Представились друг другу. [Василий Шукшин. «Приезжий» (1970–1974)].

- Попроведовать, отдохнуть. Деревня Новая — небольшая деревня, а Константин Иванович еще на такси подкатил, и они еще всем семейством долго вытаскивали **чемоданы** из багажника... Сразу вся деревня узнала: к Агафье приехал сын с семьей, средний, Костя, богатый, ученый. К вечеру узнали подробности: он сам — кандидат, жена тоже кандидат, дочь — школьница. [Василий Шукшин. «Срезал» (1970)].

- — Он меня учить будет! Студент появился в дверях с **чемоданом** в руках, в плаще... Положил на стол деньги. — Вот — за полмесяца. [Василий Шукшин. «Лида приехала» (1960)].

Приведенные примеры показывают, что художественная деталь — **чемодан** подчеркивает индивидуальность своего хозяина, тем самым раскрывая его характер.

Как заметил А.Матюшкин: «Наименования идей и концептов, многократно повторяющиеся в разных контекстуальных ситуациях, могут раскрыть авторское отношение к самим идеям и концептам» [3; 25]. Следует сказать, что немаловажным в рассказе «Чудик» является концепт «телеграмма», встречающийся в рассказе 3 раза. Частота найденного в этом произведении: «телеграмму» — 2 словоформы и «телеграмма» — 1. Приведем примеры со словоформой «чемодан» из анализируемого рассказа:

- Читатель удивленно посмотрел на Чудика и перестал кричать. В аэропорту Чудик написал **телеграмму** жене: «Приземлились. Ветка сирени упала на грудь, милая Груша, меня не забудь. Васятка». Телеграфистка, строгая сухая женщина, прочитав **телеграмму**, предложила: — Составьте иначе. Вы взрослый человек, не в детсаде. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

- — В письмах можете писать что угодно, а **телеграмма** — это вид связи. Это открытый текст. Чудик переписал. [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

Из данных примеров видно, что Василий Князев любит свою жену, отправляя ей романтическую телеграмму. Телеграфистка просит Чудика переписать телеграмму, так как ее написание выглядит неподобающе. Он переписывает: «Приземлились. Все в порядке. Васятка», что тоже не нравится телеграфистке. Н.В. Ковтун в статье «Образ городской цивилизации в поздних рассказах В.М. Шукшина: миметический и семантический аспекты» отмечает, что «содержание официальных бумаг строго регламентировано — романтический текст телеграммы того же Чудика изменен телеграфисткой» [7; 78]: «Долетели. Василий». При этом она упрекает Василия в том, что он взрослый человек, а телеграмму написать не может.

В других произведениях В.М. Шукшина словоформа «телеграмма» обнаружена в 12 документах, 23 вхождения, за исключением рассказа «Чудик»: «Калина красная», «Страдания молодого Ваганова», «Хмырь», «Как Андрей Куринков, ювелир, получил 15 суток», «Крыша над головой», «Чередниченко и цирк», «Ваня, ты как здесь?!», «Дождь на заре», «Змеиный яд», «Земляки», «Непротивленец Макар Жеребцов» и «Сельские жители». Представим несколько примеров из отобранных рассказов:

- Не верили старики, что кто-то правда приедет к ним из тюрьмы. И хоть Люба и **телеграмму** им показывала от Егора, всё равно не верилось. А обернулось всё чистой правдой. — Ну, окаянная, ну, халда! — сокрушалась старуха. [Василий Шукшин. «Калина красная» (1973)].

- Только за Поповым закрылась дверь, Ваганов сел к столу — писать. Он еще во время разговора с Поповым решил дать Майе такую **телеграмму**: «Приезжай. Палат нету — все мое ношу с собой. [Василий Шукшин. «Страдания молодого Ваганова» (1974)].

- Жена пожалала плечами: — **Телеграмма?**.. — Ну, иди, — велел закройщик. Хозяйка открыла дверь... [Василий Шукшин. «Как Андрей Куринков, ювелир, получил 15 суток» (1970–1974)].

- «Неужто Гринька?» Через неделю старикам пришла **телеграмма**: «Квасову Анисиму Степановичу. Ваш брат Григорий Степанович скончался двенадцатого. Просим передать. [Василий Шукшин. «Земляки» (1970)].

- Только добираться лучше самолетом — это дешевле станет. И пошли сразу **телеграмму**, чтобы я знал, когда встречать. Главное, не трусь». Бабка Маланья прочитала это, сложила сухие губы трубочкой, задумалась. [Василий Шукшин. «Сельские жители» (1963)].

Исходя из этого, можно сделать вывод, что телеграмма играет существенную роль в творчестве В.М. Шукшина. Герои произведений, сельские жители, с нетерпением ждут телеграмму, идущую из города.

Особое место в рассказе «Чудик» В.М. Шукшина занимает «рясный парной дождик», так как он передает душевное состояние главного героя, при этом словоформа «дождь» в анализируемом рассказе не употреблена, тогда как встречается в 19 произведениях, 47 вхождений, а «дождь*» (* — «заменяет пропущенную часть» [3; 12] в слове. Она ставится для того, «чтобы запрос охватил различные модификации слова, можно вводить только неизменную часть этого слова» [3; 12]) — в 22 произведениях, 60 вхождений. В данном рассказе автор использует словоформу «дождик», показывая нам дружеское расположение к своему герою. Приведем цитаты из рассказа «Чудик» (2 вхождения):

- И ничего не сказал. Домой Чудик приехал, когда шел рясный парной **дождик**. Чудик вышел из автобуса, снял новые ботинки, побежал по теплой мокрой земле — в одной руке чемодан, в другой — были ботинки. Подпрыгивал и пел громко... [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

• С одного края небо уже очистилось, голубело, и близко где-то было солнышко. И **дождик** редел, шлепал крупными каплями в лужи: в них вздувались и лопались пузыри. В одном месте Чудик поскользнулся, чуть не упал. Звали его — Василий Егорыч Князев... [Василий Шукшин. «Чудик» (1967)].

По данным примерам видно, что дождь передает внутреннее состояние Василия Князева, приехавшего домой из города. Вернувшись в родную деревню, он чувствует легкость, спокойствие и радость, забыв о неприятностях, произошедших в городе.

Приведем произведения В.М. Шукшина, в которых употреблена словоформа «дожд*»: «Калина красная», «Гена пройдисвет», «Дядя Ермолай», «Психопат», «Три грации», «Сураз», «Алеша Бесконвойный», «На кладбище», «Осенью», «Билетик на второй сеанс», «Мастер», «Дождь на заре», «Ленька», «Одни», «Земляки», «Микроскоп», «Вянет, пропадает», «Живет такой парень», «Правда», «Двое на телеге», «Племянник главбуха». Рассмотрим частоту употребления словоформы «дожд*» с помощью графика, приведенного на рисунке 3:

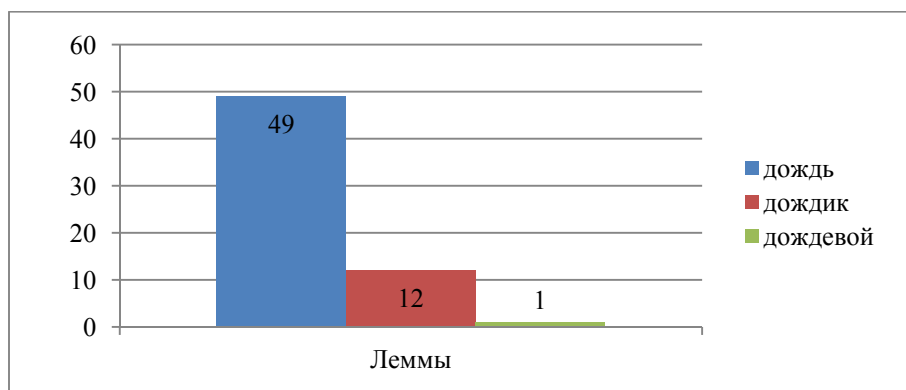

Рисунок 3. Частота найденных лемм к слову «дождь», употребленных в произведениях В.М. Шукшина

Как видно из рисунка 3, наиболее часто использована лемма «дождь» — 49 вхождений, затем «дождик» — 12 и «дождевой» — 1 вхождение. Процитируем несколько примеров из данных рассказов:

• А в лесу есть зимник, по нему зимой выволакивают на тракторных санях лесины. Теперь, после **дождя**, захламлённый ветками зимник даже надёжнее для самосвала, чем большак. Но »Волга», конечно, туда не сунется. Да и откуда им знать, куда ведёт тот зимник? [Василий Шукшин. «Калина красная» (1973)].

• — Как вы насчет того, чтоб заночевать тут из-за одного дурака? Под открытым небушком, может, под **дождем**... А там, в зимовье, нары, одеяла, костер, спиртыга, две институтские обаяшки, которые прямо млеют от самодельных лыцарей, а? Вот задача-то? [Василий Шукшин. «Гена пройдисвет» (1970–1974)].

• Была страда. Отмолотились в тот день рано, потому что заходил **дождь**. Небо — синим-сине, и уже дергал ветер. Мы, ребяташки, рады были **дождю**, рады были отдохнуть, а дядя Ермолай, бригадир, недовольно поглядывал на тучу и не спешил. — Не будет никакого **дождя**. Пронесет все с бурей. — Ему охота было домолотить скирду. [Василий Шукшин. «Дядя Ермолай» (1970–1974)].

• В один из таких походов по деревням он в дороге попал под **дождь**, промок и простудился. Ему назначили ходить на уколы в больницу, три раза в день. Уколы делала сестричка, молодая, рослая, стеснительная, очень приятная на лицо, то и дело что-то все краснела. [Василий Шукшин. «Психопат» (1970–1974)].

• Спирька шел, курил. Захотелось вдруг, чтоб ливанул **дождь** — обильный, чтоб резалось небо огненными зазубринами, гремело сверху... И тогда бы — заорать, что ли. Спирька направился в очередное «логово» — к Нюре Завьяловой. [Василий Шукшин. «Сураз» (1973)].

• Домой не хотелось — там тоже тоска, еще хуже: жена начнет нудить. Была осень после **дождей**. Несильно дул сырой ветер, морщил лужи. А небо с закатного края прояснилось, выглянуло солнце. [Василий Шукшин. «Билетик на второй сеанс» (1971)].

• Шапку забыл надеть — нес в руках. Теплый обильный **дождь** полоскал голову, стекал по лицу, по шее, за ворот, барабанил по полушубку. Это был желанный **дождь** — первый в этом году.

Шел Кирька и грустно смотрел в землю. Жалко было Ефима Бедарева. [Василий Шукшин. «Дождь на заре» (1960–1971)].

• Закурили. — **Дождь**, однако, ишо будет, — сказал дед и зевнул. — Спать клонит в **дождь**. — А ты спи, — посоветовал Пашка. — Нельзя. [Василий Шукшин. «Живет такой парень» (1960–1964)].

• Рассматривали каплю воды из колодца, из питьевого ведра... Когда шел **дождик**, рассматривали **дождевую** капельку. Еще отец посылал сына взять для пробы воды из лужицы... И там этих беленьких кишмя кишело. [Василий Шукшин. «Микроскоп» (1969)].

Приведенные примеры свидетельствуют о том, что дождь в рассказах В.М. Шукшина представлен только явлением природы и не отражает душевного состояния героя. В рассказе «Чудик», напротив, снижается описательная роль указанного явления при возрастании его художественной функциональности.

Таким образом, практическое применение НКРЯ при анализе художественного произведения обеспечивает выход за пределы его линейного прочтения, способствует его структурному осмыслению и адекватной научной интерпретации. Широкий спектр инструментов НКРЯ [8] обеспечивает оптимальный результат — оригинальный научный материал. Систематическое пополнение состава НКРЯ, развитие инструментальных возможностей корпуса и активное использование корпусных данных как обучающего и исследовательского материала в учебном процессе делают его опорой литературоведческого анализа художественного текста.

Список литературы

- 1 Сичинава Дм. Национальный корпус русского языка в литературоведении: краткий обзор / Дм. Сичинава // Летняя школа по русской литературе. — 2015. — Т. 11. — № 4. — С. 344–351.
- 2 Матюшкин А.В. Использование Национального корпуса русского языка в логике компетентностного подхода / А.В. Матюшкин // Science and world. — 2013. — № 4(4). — С. 242–244.
- 3 Матюшкин А.В. Вслед за словом. Анализ художественного текста с использованием Национального корпуса русского языка: учеб.-метод. пос. / А.В. Матюшкин. — СПб: ГБУ ДПО «СПбЦОКОиИТ», 2017. — 56 с.
- 4 Ольховская А.И. Корпус в преподавании русского языка и литературы / А.И. Ольховская, М.К. Парамонова // Rhema. Рема. — 2019. — № 1. — С. 93–123.
- 5 Емельянов Л.И. Василий Шукшин. Литературный дом / Л.И. Емельянов. — М.: Худ. лит., 1983. — С. 142.
- 6 Пашина Е.А. Тематика и проблематика в произведениях Шукшина-писателя: из наблюдений над типологией сюжетов (на материале малых эпических форм) / Е.А. Пашина // Аспирант. — 2015. — № 2 (7). — С. 52, 53.
- 7 Ковтун Н.В. Образ городской цивилизации в поздних рассказах В.М. Шукшина: миметический и семантический аспекты / Н.В. Ковтун // Вестн. Томск. гос. ун-та. Сер. Филология. — 2012. — № 1(17). — С. 74–93.
- 8 Сайт Национального корпуса русского языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ruscorpora.ru/new/search-main.html>

Л.Е. Токатова, Е.А. Белоусова

Әдебиеттанулық зерттеулердегі орыс тілінің ұлттық корпусы: тәжірибеде қолдану

Қазіргі уақытта көркем мәтінді талдау бастапқы оқу түрінің шегінен тыс шығуда, ол құрылымдық тұрғыдан ұғымды, бастапқы және ғылыми интерпретациядағы сәйкестікті талап етеді. Заманауи автоматтандырылған ақпараттық жүйелер түпнұсқадағы ғылыми материалдарды алу үшін кеңейтілген мүмкіндіктерді ұсынады. Мақалада В.М. Шукшиннің «Чудик» әңгімесін жазушының басқа шығармаларымен салыстыра отырып, орыс тілінің ұлттық корпусы құрылғыларының көмегімен талдау әрекеті жасалған. «Орыс тілінің ұлттық корпусы» түсінігінің мәні, қолданысы көрсетілген. Көркем шығарманы талдау кезінде талдаудың келесі деңгейлері ескерілген: мәтін тақырыбы, басты кейіпкерлердің есімдері мен атаулары (айтқан сөздері), ұғымдар, бөлшектер, көркем әлемнің мінездемесі, интертекстуалдылық. Орыс тілінің ұлттық корпусының көмегімен жасалған әдебиеттанымдық зерттеулердің нәтижесін алдағы уақытта мектепте әдебиет сабағында және көркем мәтінді талдаудың түрлерінің бірінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: Орыс тілінің ұлттық корпусы, интерпретация, мәтіндегі өзара байланыс, В.М. Шукшин әңгімелері, Чудик, оқу процесі, леммалар.

L.E. Tokatova, E.A. Belousova

National Corpus of the Russian Language (NCRL) in literary studies: practical application

Nowadays the analysis of literary text goes beyond its linear perusal, it requires its structural comprehension, correlation of primary and scientific interpretation. Modern automated information systems suggest wide opportunities for getting original scientific material. The article attempts to analyze the story «Crank» («Chudik») by V.M. Shuckshin in comparison with the writer's other works by using the NCRL instrument. The notion «National Corpus of the Russian Language» is discovered as well as its purpose. While analyzing the composition, the following levels of analyses were taken into account — the text title and character's names (their expressions), concepts, details, characteristics of literary world, intertextuality. The results of the given literary studies with NCRL can be later applied at Literature lessons at school and for different types of literary texts analyses.

Keywords: National Corpus of the Russian Language, interpretation, intertext interconnection, stories by V.M. Shuckshin, Crank, educational process, lemmas.

References

- 1 Sichinava, Dm. (2015). *Natsionalnyi korpus russkogo yazyka v literaturovedenii: kratkii obzor* [National corpus of the Russian language in literary criticism: a brief overview]. [in Russian].
- 2 Matyushkin, A.V. (2013). *Ispolzovanie natsionalnogo korpusa russkogo yazyka v lohike kompetentnostnogo podkhoda* [Using the National corpus of the Russian language in the logic of the competence approach] [in Russian].
- 3 Matyushkin, A.V. (2017). *Vsled za slovom. Analiz khudozhestvennogo teksta s ispolzovaniem Natsionalnogo korpusa russkogo yazyka* [Following the word. Analysis of the literary text using the National corpus of the Russian language]. Saint Petersburg [in Russian].
- 4 Olkhovskaya, A.I., & Paramonova, M.K. (2019). *Korpus v prepodavanii russkogo yazyka i literatury* [Corpus in teaching Russian language and literature] [in Russian].
- 5 Emelyanov, L.I. (1983). *Vasilii Shukshin. Literaturnyi dom* [Vasily Shukshin. Literary house]. Moscow [in Russian].
- 6 Pashina, E.A. (2015). Tematika i problematika v proizvedeniiakh Shukshina-pisatel'ia: iz nabliudenii nad tipologiei siuzhetov (na materiale malykh epicheskikh form) [Themes and problems in the works of Shukshin-writer: from observations on the typology of stories (on the material of small epic forms)]. *Aspirant*, 2 (7), 52–53 [in Russian].
- 7 Kovtun, N.V. (2012). Obraz horodskoi tsivilizatsii v pozdnykh rasskazakh V.M. Shukshina: mimeticheskii i semanticheskii aspekty [The image of urban civilization in V.M. Shukshin's later stories: mimetic and semantic aspects]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filologiya*, 1(17), 74–93 [in Russian].
- 8 Sait Natsionalnogo korpusa russkogo yazyka [Website of the National corpus of Russian language]. *ruscorpora.ru*. Retrieved from <http://ruscorpora.ru/new/search-main.html> [in Russian].

Г.Қ. Құрманғали¹, Ашраф Мохамед Аттия Абддоу²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан²Айн Шамс университеті, Каир, Египет

(E-mail: guka_1979@mail.ru)

Құранмен астастыра жырлаған орта ғасырдағы әдеби жәдігерлер

Мақалада қазақ әдебиеті тарихында орта ғасыр поэзиясының орны ерекше екені анықталып, түркі әдебиетінің идеялық-көркемдік маңызы сөз болады. Орта ғасыр шығармаларына өзек болған сол замандағы заман ахуалы, адамгершілік мәселелер, жеке тұлғаның ықылас-пейілінің өзгеруі және тағы да басқа тақырыптар талданған. Соның ішінде орта ғасырда жазылған әдеби жәдігерлерге Құранның әсері жан-жақты қарастырылған. Орта ғасырдағы әдеби жәдігерлердің негізгі айтар ойы халыққа ислам дінін түсіндіріп, рухани тазалыққа шақыру нақты мысалдармен көрсетілген. Ислам діні орта ғасырдағы түркі әдебиетінің жаңа арнада дамуына әсер еткен, соның көрінісі сол дәуір шығармаларында Құран аяттары мен пайғамбар хадистері орынды пайдаланылғаны анықталған. Қарахан дәуірінде жазылған шығармалардың басты тақырыбы болған дидактикалық мәселелерді орта ғасыр ақындары қалай жырлағаны анықталып, оның түркі әдебиетінің дамуына қаншалықты үлес қосқаны айқындалған.

Кілт сөздер: орта ғасыр әдебиеті, дидактикалық шығарма, түркі ақыны, дастан, діни әдебиет, үгіт-насихат, шығыс поэзиясы, Құран, суреттеу, адамгершілік мәселелер.

ҮІІІ ғасырда пайда болған ислам діні ғылымның бар саласына өз әсерін тигізді. Қарахан әулеті билеген кезеңге тұспа-тұс келетін уақытта мұсылман мәдениетін түркі халықтары арасына таратуда ақындар өз үлестерін қосқаны белгілі. Ғылым, білім, мәдениеттің барлығы дінмен біте қайнасып жатқан тұста әдебиеттің жаңа ағымдары пайда болды. Сыршыл ақындардың толғаныстарында терең мағына, философиялық-дидактикалық ойлар бой көрсетті. Бұл салада толғау, үлгі-насихат айту сол заманның жаңалығы болып есептеледі. Сөз болып отырған дәуірге түркі әдебиетінің «алтын дәуірі» деген атау лайық. Көне гректер мен шығыстың мәдениеті, әдебиеті, философиясымен жете таныс болған ғалымдар мен ақындардың өмір сүрген уақыты Шығыстағы жаңашылдыққа тура келеді. Бұл кезеңді Ә.Қоңыратбаев Шығыс ренессансы деп атап, былай деп анықтама берген: «Ескі түркі жазбаларының бүкіл Орта Азия, Алтай және Қазақстан тайпаларына ортақтығын айта отырып, біз оны шығыс ренессансының алғашқы көрінісі болғанын да баса көрсетуіміз шарт. Шығыстағы ренессанстық құбылыстың атасы әл-Фараби, әл-Бируни, әл-Хорезми, ХҮ ғасырда Ұлықбек, Науаилер болса, осы екі аралықта толып жатқан ақын-шайырлар мен ғұлама ғалымдар болған» [1; 41]. Негізінде Қайта өрлеу кезеңі Батыста ХҮ ғасырда пайда болса, Шығыс әдебиетінде оның тамыры тереңде жатыр. Міне, осындай уақытта өмір сүрген ой еңбегімен айналысатын дарын иелері әртүрлі салаларда жасаған жаңалықтарымен болашақ өркениеттің негізін салуға, өз дәрежелерінде ғылымды белгілі бір дәрежеге көтеруге тырысты. Осындай алтын ғасырға түркі ғалымдары, дарын иелері мен ақындары өз үлестерін қосқанын мақтанышпен айтуға болады.

Қай халықтың әдебиет тарихын алып қарасақ та, бірде дәуірлеген, бірде құлдыраған тұстары кездеседі. Демек, түркі әдебиетіндегі Х-ХІІ ғасырлар дамудың алғашқы баспалдағы саналады. Сол ғасырларда туындаған діни, философиялық, дидактикалық шығармалар адамзат өркениетінің өлмес қазыналарының баға жетпес асыл мұралары болып табылады.

Түркі даласына ислам дінінің таралуы елдің тарихына, тұрмыс-тіршілігіне ғана емес, әдебиет әлеміне де мүлдем жаңа бағыт әкелді. Көне дәуір әдебиетіндегі жаңа кезең, ондағы өзгерістер туралы С. Сейфуллин: «Қазіргі қазақ атаулы рулардың мұсылман діні кірген уағында, тұрмысына едәуір жаңалықтар, едәуір өзгерістер кірген сияқты. Тұрмысына өзгеріс кірген соң елдің салт-санасына да, тіліне де өзгерістер кірген сияқты» [2; 58], — дейді. Қарахандық ақындар өздеріне дейін аз жырланған білім, ғылым, тәрбие, жаксы мінез-құлық сынды мәселелерді кеңінен қамтыған. Бұған дейінгі әдебиетте адамгершілік мәселелер тек шығарма ішінде ғана кездескені болмаса, бастан-аяқ тәлім-тәрбиені басты нысана етіп жырлаған дастан жоқ десе де болғандай. Адамгершілік, жеке адамдардың қарым-қатынасы, өзін-өзі ұстау, ақылдылық, сабырлылық тағы да басқа тақырыптарды

жырлап, оны ислам діні тұрғысынан халыққа түсіндіруге тырысады. Міне, осындай жағдайлар дидактикалық сарындағы әдебиеттің пайда болуына негіз болды.

Орта ғасырдағы түркі әдебиетінде үш түрлі бағыт болған. Олар: 1) Құранмен астастыра жырлаған дидактикалық әдебиет; 2) Сопылық әдебиет; 3) Қайта өрлеу әдебиеті [3; 16]. Орта ғасыр шығармаларының дені осы үш бағыттың алғашқысы — діни-дидактикалық әдебиетке жатады. Себебі, аталған кезеңдегі әдеби жәдігерлер тұнып тұрған Құран аяттары мен пайғамбар хадистеріне негізделген. Ақындар мұсылман шарттары арқылы көпшілікке адал болуды, надандықтан, сарандықтан сақтануды, білімді қадірлеуді, жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуді уағыздап, үгіт-насихат айтады. Ислам дінін басты нысана етіп ұстанған орта ғасыр шайырлары міне, осындай тақырыптарда жырлап, болашаққа өте құнды дастан жазып қалдырған.

Түркі әдебиетінде таза дидактикалық тақырыпта жырлаған дастандар X-XII ғасырлардан бастап негізін сала бастады. Қарахандық әдебиетте кеңінен тараған дидактикалық шығармаларда көбінесе философиялық, тәрбиелік, адамгершілік мәселелер сөз болады. Жүсіп Баласағұн да, Ахмет Йүгінеки де адамдарға тура жол сілтеп, жақсы мен жаманды айыруды, күнделікті өмірге қажетті пайдалы кеңестерді баяндайды.

А.Байтұрсынұлы жазба әдебиетті діндар дәуірі, екіншісі ділмәр дәуірі деп екіге бөліп зерттеген. Алғашқы дәуірді төмендегідей түрлерге бөліп қарастырады: «Діндар жағының басымдығымен айрылатын түрлері мынау: қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме» [4; 319]. Ғалымның зерттеуіне жүгінетін болсақ, орта ғасырда өмір сүрген ақындардың шығармалары діндар дәуіріндегі насихат (үгіт) түріне жатқызуға болады. Себебі білімділік пен надандық, жомарттық пен сарандық, игі мінез бен жарамсыз қылық, сабырлылық пен ашудың зияны мен пайдасын жырлаған орта ғасыр шайырлары болашақ ұрпаққа үгіт-насихат айтады.

Орта ғасырда жазылған әдеби шығармалар Көк Тәңірге сыйынған түркі елін біртіндеп Ислам дініне қарай бұру арқылы оның қағида-шарттарын насихаттауды алдына мақсат етіп қояды. Міне, осындай көркем туындылар қатарына X-XII ғасырларда өмір сүрген Ж.Баласағұнның «Құтты білігі», А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы», А.Иасауидың «Даналық кітабы» жатады. Олар өз шығармаларында мұсылман дінін насихаттау арқылы адамзатқа тура да әділ жол сілтейді, тәрбиелі, иманды, өнегелі болуды үндейді.

Бір бөліп айтарлық мәселе: осы «Ақиқат сыйы» дастанына Құран Кәрімнің тигізген әсерінің молдығы дер едік. Ахмет Йүгінеки дастанының алғашқы сөзі «Бисмил-лаһир рахман ир-рахим» деп Алла-Тағаланы мадақтаумен, оған шүкіршілік айтумен басталуының өзі осының айғағы. Бұл сөз — Құранның кілті. Сол себепті мұсылман дінінің кереметін, жақсылығын түсінген әрбір акын өз шығармасын рақымды да мейірімді Алланың атымен бастауды өздеріне міндет санаған. X-XII ғасырдан бастап, Алтын Орда мемлекеті тұсындағы шайырлар, тіпті, бүгінгі дейінгі көркем сөз шеберлерінің кейбірінің мұндай тәсілмен шығармаларын бастамағаны кемде-кем.

Жүсіп Баласағұн: «Бісмилләхи-р-рахмани-р-рахим!

Әзиз, уә, күллі ұлылықтың иесі, жер мен көкті жаратқан, тірі жанның бәріне ризық берген құдіреті күшті тәңірге ырзамыз. Әрі ол атақ-даңққа бөлене берсін!» [5; 38], — деп, әрбір бөлімінде жаратқанға жалбарынып, шүкіршілік етіп отырады. Шығармасын Алланың атымен бастап, құдіретіне бас иеді. Ал, Махмұт Қашқари «Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігінде тура Құрандағыдай «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын» дейді» [6; 29]. М.Қашқари өз сөзінен бұрын Алланың сөзін қойып, Одан медет сұрайды, Оған шүкіршілік айтады.

Шығармасын мұндай үлгімен бастау үрдісі Алтын Орда тұсында жазылған Хорезмидің «Мұхаббат-намасы», Құтыбтың «Хұсрау-Шырыны», Сайф Сараидың «Гүлстан би-т-түркий» және тағы басқа шығармаларда жалғасын табады.

Ей, айташы, алланы айт,
Аты жақсы құдайды айт,
Төрт шадияр, Мұстафа,
Мұсқап ашқан ғаламды айт.
Тәңірім сөзі бұрқанды айт,
Кәлим алла — құранды айт,
Тәңірім салса аузына,
Жан жолдасың иманды айт [7; 172], —

деп бертінде өмір сүрген Бұқар жырау да алғы сөзін Құдайдың атымен бастаған. Алланы аузына ала отырып, жырау төрт сахаба мен Мұхаммед пайғамбарды өлең жолдарына қосады. Тура Құран сөзімен бастамаса да, қазақ ақындары өз түсінігіне сай етіп жырлаған.

XIX ғасырда өмір сүрген Қожабай Токсанбайұлы да әуелі сөзін Алладан бастап, оны дәріптеп жыр арнаған:

Пісмiлла, әуел, алла, сөздің басы,
Пісмiлла, деген сөзім діннің қасы.
Сөйлеп қал өлмей тұрып қызыл тілім,
Келмейді екі елуге ердің жасы

Иа, алла, қате кетсек, ғапу айла,
Ғаламның он сегіз мың падишасы.
Һар һалы затың ұлық падишасын
Күнасын пенделердің жарылқашы [8; 208]

Демек, мұндай үрдіс тек орта ғасыр мұраларында ғана емес, қазақ әдебиетінде әлі де жалғасын тауып келе жатыр. Бұл ежелгі жырлар мен бүгінгі көркем шығармалардың арасындағы дәстүр сабақтастығы болып табылады.

Ахмет Йүгінеки:

Йә, жаратушым, шексіз мадақ айтам саған,
Сенің мейірім-шапағатыңнан үміт етемін.
Мақтау айтуға лайық па бұл тілім,

Шамам келгенше, айтайын, жәрдем бер маған [9; 21] –

деп Алланы мадақтай отырып, оның мейірім-шапағатынан үміт етеді. Құдіреті күшті Алла-Тағаланы өзі жаратқан он сегіз мың ғаламда мадақтамайтын, оны мойындамайтын тіршілік жоқ екенін тілге тиек етеді. Жанды-жансыз, яғни ұшқан құс, жүгірген аң құдайдың барлығына куә, олар да өздерінше жаратқанына бас иіп, шүкіршілік айтады.

Ақын «Кама қала Аллах Та'ала ихрижу л-һайиа мин ал-майити уа иухрижу л-майита мин ал-һайиа» /Алла-Тағала былай деген: Тіріні өліден шығарамын, өліні тіріден шығарамын/, — деген аятты өлең жолдарына қосып, қарапайым тілмен түсіндіреді. Йүгінеки — Алланың сипаттарын өлең шумақтарына көркем тіл, бейнелі сөзбен сипаттап бере білген көркем суреткер. Бұл туралы Р.Бердібаев былай деген: «Түркістан топырағында туған кемеңгер ақын дін, шариғат білімдерін терең үйренгені дастанның әрбір шумағынан дерлік байқалады. Құран сөздері мен пайғамбар хадистерінде тұнып тұрған поэзия бар екенін әліппе оқытқандай, үйреткен Ахмет Йүгінекиді дін насихатшысы деуге болады» [10; 20]. Дастан тұнып тұрған ислам қағидалары, сол себепті оның діни мазмұны басым.

Ақын алғашқы сөзін қайырымды да мейірімді Алланың атымен бастаса, келесі жолдарда ең соңғы пайғамбар Мұхаммедке (с.а.с.) салауат айтумен жалғастырады:

Енді Алланың сүйіктісінің жақсы жақтары туралы бірнеше бәйіт тыңда,
Ақыл-ойыңа салып, сөзімді аңда.
Ол тумысынан игі, адамның бақыттысы,
Жаратқандарының ішінде оған тең келетін жоқ [9; 22].

Шығыс әдебиетіне тән дәстүрді бұзбай, пайғамбарды өлең жолдарына қосқан автор оның қасиеттерін «ақыл-ойға салып» ұғуға шақырады. Йүгінеки өзге пайғамбарларды жарқын жүзге, Мұхаммед (с.а.с.)-ды сол жүзде орын алған көзге теңейді. Немесе екінші тармақта оларды қызыл шырайлы бетке, ал пайғамбарды бетке жарасып, ерекше көрік беріп тұрған меңге балайды. Автор пайғамбардың қасиеттерін өзінше көркем тілмен жырлап, оған деген құрметін осылайша білдіреді.

Көне дәуірден жеткен көркем мұраларда халықты рухани тазалыққа шақырып, ислам діні талаптарына сәйкес өркениетке үндейді. Орта ғасыр шайырлары адамның теріс жолға түсіп, бейбастықтың көбейіп, жалған дүниенің қызығына алданып, басты нәрсені ұмытқанын зарлана отырып жырлайды. Олардан аулақ болып, тазалыққа ұмтылуға, мәңгілік нәрсені иеленуге шақырады. Бұл шығармалардың негізгі айтар ойы халыққа ислам дінін түсіндіру, адамгершілік мәселелерді насихаттау: «Унинг достони хам туркий элатларга исломий одоб коидалари, маънавий-ахлокий камолот сирларидан таълим беришга мужаллаган» [11;151].

Көркем сөз шеберлерінің көтерген тақырыптары мен идеясы қарапайым халықты оқу-білімге шақыру, имандылық пен әдептілікке үндеу, адамгершілік, моралдық ұғымдар мен жақсы мінез-құлық жайында өсиет-ойлар айту болып табылады. Олар өз шығармаларында күнделікті тіршіліктегі қарапайым мәселеге дейін жете мән бергені айқын аңғарылады. Ақындар өз ойларын Құран аяттарымен өзара ұштастыра отырып, өлең жолдары арқылы мейлінше шеберлікпен жеткізе білген. Әсіресе, оқу-білім жайлы сөздері терең де мазмұнды. Мысалы, «Білгенінді үйрету парыз» деген сөзді берік ұстанған Ахмет Йүгінеки өзі үйренген пайдалы ілім-білімді замандастарына, болашақ ұрпаққа үйретіп, санасына сіңіруге тырысады.

Ақынның алғашқы сөзін оқы, біл, үйрен деп бастауы бекер емес. Адамның өмірдегі мақсаты не? — деген сұраққа Әдиб Ахметтің жауабы — Алланы тану. Құрандағы: «Әр адамның мақсаты — Алланы тану» деген сөзді басты қағида етіп алып, оның құралын іздей бастайды. Ол — білім. Бұл дүние құбылыстарын діни тұрғыдан түсінуге және түсіндіруге тырысқан Йүгінеки оқу-білім арқылы Алланы тануға шақырады, сол арқылы бақытқа жетуге болатынын шебер баяндайды. Алла-Тағала Жәбірейіл періште арқылы Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбарға жеткізген алғашқы сөзі де: «Оқы! Алланың атымен оқы!» деп басталатыны бәрімізге мәлім. Міне, ақынның негізгі бөлімінің беташарын білімнің пайдасын айтумен бастауы Құраннан алған үлгісі деп білеміз. Ақынның білімнің пайдасы жайындағы ой-толғаныстары Құран-Кәрімнің бірқатар сүрелерінде кездесетін мынадай аяттармен үндеседі: «Алла-Тағала сендерден иман келтіргендердің және ғылым бергендердің дәрежелерін көтереді» (Мужадлә 58:11), «(Мұхаммед), Білгендер мен білмегендер тең бола ма?» (Зүмәр 39:9). Яғни, Құранды жақсы білген Ахмет Йүгінеки ислам дінінің халыққа қажетті барлық тұстарын қамтып, дүйім жұртқа қарапайым тілде дінді жете түсіндіруге өз күшін салған. «Білімді Қытайдан болса да, үйрен», — деген пайғамбардың хадисін биік шырақ етіп ұстап, төмен құлдырамай жоғарыға, биік мақсаттарға ұмтылуға шақырады.

Түркі тіліндегі дидактикалық шығармалардың негізін салған Жүсіп Баласағұн шығармасының да іші толған білімнің пайдасы мен надандықтың зияны жайлы үгіт-насихат. Білімдіні білімсізден жоғары қойып, тіпті, сауатсыз кісімен тіл табыса алмайтындығын ақын жыр өзегіне айналдырады.

Бұл сөзімді білімдіге арнадым,
Білімсіздің тілін ұға алмадым.

Білімсізбен ешбір сөзім жоқ менің,
Ей, білікті, қызметшіңмін мен сенің...

Ақыл, білім ең аз нәрсе, күшті, нық,
Егер болса, істет, ұшып көкке шық! [5; 68–69], —

деп Баласағұн алғашқы тарауын білім туралы жырлаумен бастайды. Бастауы кең бұлақтың көзі тартылмайтыны сияқты білімді адамның нұрлы сөзінің де сарқылмайтынын тілге тиек етеді.

Ал, Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғати-т-түрк» атты сөздігінде де оқу-білім туралы нақыл сөздер жиі кездеседі. Халық арасынан жинаған өлең шумақтарында білім жолында жалғыз қасқа атынды да құрбан етуден аянып қалмау туралы айтылады. Сонымен бірге, білім алуда қандай ауырлыққа тап болса да төзу тиіс, сонда ғана таусылмас рухани байлыққа кенеледі деген өнегелі ой тастайды [6; 113]. Қарахандар дәуірі тұсында өмір сүрген М.Қашқари, Ж.Баласағұн, А.Иасауи және А.Йүгінеки еңбектерінде білім алу мәселесі бірінші сатыға қойылғаны айқын аңғарылады.

Шығыс дүниетанымы бойынша бұл дүние — жалған, бәрі уақытша нәрсе. Діни қағида-шарттарды берік ұстанған шығыс халықтары дүниені өзгертуге талаптанбайды, оны мақсат етпейді. Ал, адамды өзгертуге болады. Білімнің нәрімен сусындаған әрбір жеке тұлға жоғары көтеріледі, білімсіз надан төмен құлдырайды. Міне, жеке тұлғаның өсу жолы мен құлдырау жолдарын ақын айқын ашып түсіндірген және ол өте сәтті шыққан.

Қарахан дәуіріндегі өмір сүрген ақынның бірі Иасауи да бұл дүние мәңгілік емес дейді. Автор ажалды төрт аяқты шабан атқа теңеп, одан ешкім қашып құтыла алмайтынын көркем суреттеген. Ақын жинаған малдан ешқандай пайданың жоқтығы, ажал жеткен күні олардың барлығы қалатыны туралы былай дейді:

Білгейсің бұ дүние барша елден өтер,
Малға да сенбе, бір күні қолдан кетер.
Ата-ана, қарындас қайда кетті деп ойлап көр,
Төрт аяқты шабан ат бір күні саған жетер [12; 38].

Ал, Йүгінеки адам қателіктерінің басы — сырты жылтыр әлемнің ішкі сорақылығын білмеу дейді. Сырты жылтыр бұл жалғанды сиқырлы сұр жыланға теңейді: «Бұл дүние — жылан. Жыланның көзін жой, Сипағанға жұмсақ, бірақ іші тола у». Сырттай қарағанда осы дүниенің аса тәтті, ал ішкі сырын ақтарғанда одан мың пәлені кездестіруге болатынын Йүгінеки тамаша суреттеген.

Дидактикалық тақырыпта толғаған «Ақиқат сыйы» дастанында қоғамдағы адамдардың жақсы қарым-қатынаста болу үшін, әдепсіздік, дөрекілік, екіжүзділік, надандық және тағы басқа теріс мінез-құлықтардан арылудың қажеттілігін түсіндіруге тырысады, оған баса назар аударады. Сондықтан, орта ғасыр ақыны адам бойындағы жақсы қасиеттерді мадақ тұтып ардақтайды. Ақын әдептіліктің басы — тілге сақ болу, өсек-өтіріктен сақтану, дұрыс ойланып сөйлей білу дей келе: «Тілінді тый — сонда тісің сынбайды, Жөнсіз шыққан тілден тісің қағылар» деп тілге бір тарау арнаған. Бұл жерде ақын тіл өнері жайында бірнеше жыр дестелерін келтіреді. Орта ғасыр шайыры сөздің қадірін кетірмей ойланып сөйлеу керектігін шебер баяндайды. Жақсылық та, жамандық та тілден туындайтынын ескерте отырып, автор Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбардың хадисін сөзінің дәлелді шығуы үшін өлең жолдарына айналдырған:

Тілінді бақ. Аз болсын сөзің,
Тілінді бақсаң, боларсың аман өзің.
Пайғамбар: «Адамның жүзін отқа күйдіретін,
Тіл» деді. Тілінді тарт. Сақтан оттан өзің [9; 28].

Қоғамның күнделікті тұрмыс-тіршілігінің әрбір құбылысына, мәніне терең бойлап, өз түйіні, айқын көзқарасы, пайымдауы бар Жүсіп Баласағұн да «Құтадғу білік» дастанының жетінші тарауын «Тіл өнерінің қасиет-сипаты мен пайда, зиянына» арнаған:

Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететұғұн бас болар.

Көп сөйлеуден артық пайда көрмедім,
Және сөйлеп, және ештеңе өнбеді.

Біліп айтқан сөз — білікті саналар,
Біліксіз сөз басыңды жеп, табалар.

Көп сөйлеме, аз айт бір-ер түйірін,
Бір сөзбен шеш күмән сөздің түйінін [5; 64, 65].

Орта ғасыр ақыны өз қадірінді кетірмей, сөзді бағып, бастың кесіліп, тістің сынып қалмауын қадағалау керек дейді. «Құтадғу білікте» автор тілдің адамға тигізетін жақсы мен жаман жақтарын әр қырынан ашып, көркем сөздермен сипаттайды. Осындай өлең жолдарынан біз орта ғасырдың өзінде-ақ оқымысты ғалымдардың тіл өнеріне қаншалықты мән бергенін аңғарамыз. Демек, бұл дүниеде байлық жинап, ішіп-жеуден баз кешіп, құдай жолына түскендерге күнәдан арылудың бір жолы тілді тыю екен. Құдайды таппай, теріс жолға түскендерді дұрыс бағытқа бастайтын да, адасуға итермелейтін тіл дейді.

Орта ғасырда өмір сүрген шайырлардың туындыларын дінмен байланыстыра жырлауы олардың ерекше бөліп айтарлық артықшылықтары деп есептейміз. Түркі шайырлары араб тіліндегі Құран-Кәрімнің негізгі ой-тұжырымдарын түркі халықтарына түсінікті, көркем әрі бейнелі өлең жолдарымен жеткізуді мақсат етті және ол іске асты. Сол арқылы олар мұсылман дінінде бар мәселелерді, атап айтар болсақ, адам баласын адамгершілік пен ізгілікке, имандылыққа үндеп, рухани тазалыққа шақыру арқылы қамтуға тырысқан. Демек, орта ғасырда өмір сүрген ақындардың шығармалары өнеге, тәрбие берерлік қағидаларға толы деп сенімді түрде айта аламыз.

Қорыта келгенде айтарымыз, осындай ақындар әр кезеңде әдебиетті жасайды да дамытады. Егер олар болмаса, өлеңнің сырын, мәнін түсіндіретін жандар сарқылып азаяр еді. Осындай көркем сөз шеберлерінің құнды туындыларының арқасында өткен әдебиетіміз тамырын терең жайып отыр деп сенімді түрде айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы / Ә. Қоңыратбаев. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 288 б.

2 Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті / С. Сейфуллин // Шығармалар. — 6-т. — Алматы: Жазушы мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1964. — 455 б.

- 3 Ганиева Р. Татарская литература (традиции, взаимосвязи) / Р. Ганиева. — Казань, 2000. — 320 с.
- 4 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы / А. Байтұрсынұлы. — I т. — Алматы: Алаш, 2003. — 408 б.
- 5 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Ж. Баласағұн; қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен түсінігін жазған А. Егеубай. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.
- 6 Махмұт Қашқари. Түрк тілінің сөздігі («Диуани лұғат-ит-түрк»). — 1-3 т. — 1-т. / М. Қашқари; қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен түсінігін жазған А. Егеубай. — Алматы: Хант, 1997. — 592 б.
- 7 Алдаспан. XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының шығармалар жинағы / Құрастырған М. Мағауин. — Алматы: Жазушы, 1971. — 278 б.
- 8 XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. — Алматы: Ғылым, 1985. — 320 б.
- 9 Ахмет Иүгінеки. Ақиқат сыйы / А. Иүгінеки; Түпнұсқаның фотокошірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэзиялық аудармасы. Баспаға дайындағандар: Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов. — Алматы: Ғылым, 1985. — 152 б.
- 10 Егеубаев А. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі (X–XII ғасыр: көркемдік-эстетикалық ізденістер мен түрленулер): моногр. / А.Егеубаев. — Алматы: АБА «Айкос», 1999. — 209 б.
- 11 Маһмудов Қ. Аһмад Юғнакийнинг «фибатул һақайик» асари һакида / Қ.Маһмудов — Ташкент, 1972. — 300 б.
- 12 Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет / Қ.А. Иасауи; қазақ тіліне түсіргендер: М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи. — Алматы: Мұраттас, 1993. — 262 б.

Г.К. Курмангали, Ашраф Мохамед Аттия Абддоу

Влияние Корана на литературные памятники средневековья

В статье определено значение средневековой поэзии в истории казахской литературы, а также идейно-художественное своеобразие тюркской литературы. Авторами изучены вопросы как исторического, так и духовного содержания периода средневековья. Рассмотрены проблемы нравственности в средневековой культуре, изменение нравов и причины этих изменений, а также то, как это отражается в произведениях средневековья. Отдельно изучен вопрос о влиянии Корана на произведения средневековья. Авторы пришли к выводу, что основная идея средневековой литературы заключается в том, чтобы объяснить религию ислама народу и призвать его к духовной чистоте. Использование Корана и хадиса Пророка в трудах этой эпохи доказывает огромное влияние ислама на сочинения караханидской эпохи, имеющие преимущественно назидательный характер.

Ключевые слова: средневековая литература, дидактическое произведение, тюркский поэт, дастан, религиозная литература, назидание, восточная поэзия, коран, нравственность.

G.K. Kurmangali, Ashraf Mohamed Attia Abddou

Medieval Literature in Combination with the Koran

The article emphasizes the importance of medieval poetry in the history of Kazakh literature, as well as the ideological and artistic significance of Turkic literature. It analyzes such topics as the state of affairs of the era, moral problems, changing morals which became the basis in the works of the medieval period. In particular, the influence of the Koran on the works of the medieval period is widely discussed. The main idea of the works of the medieval period was to explain the religion of Islam to the people and call them to spiritual purity. Islam influenced the development of medieval literature in Turkic literature, and this can be seen from the use of the Qur'an and the hadith of the Prophet in the writings of that era. The article reveals how medieval poets sang didactic problems, which were the main theme of the works of the Karakhan era and their contribution to the development of Turkic literature.

Keywords: medieval literature, didactic work, Turkic poet, dastan, religious literature, edification, oriental poetry, Koran, describe, moral problems.

References

- 1 Qonyratbaev, A. (1991). *Qazaq folklorynyn tarikhly [History of Kazakh folklore]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 2 Seifullin, S. (1964). *Qazaq adebieti [Kazakh literature]*. Almaty: Zhazushy memleketlik kormem adebiet baspasy [in Kazakh].
- 3 Ganieva, R. (2000). *Tatarskaia literatura (traditsii, vzaimosviazi) [Tatar literature: traditions, interconnections]*. Kazan [in Russian].
- 4 Baitursynuly, A. (2003). *Bes tomdyk shygarmalar zhinagy [Work in 5 volumes]*. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 5 Balasagun, Zh. (1986). *Qutty bilik [Gracious knowledge]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

- 6 Qashkari, M. (1997). *Turk tilinin sozdigi («Diواني lugat-it-turk»)* [Collection of Turkic languages]. Almaty: Khant [in Kazakh].
- 7 Aldaspan. (1971). *XV–XVIII gasyrlardagy qazaq akyn-zhyraularynyn shygarmalar zhinagy* [Collection of works of Kazakh akyn-zhyrau of the XV–XVIII centuries]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 8 *XIX gasyrdagy qazaq poeziiasy (1985)* [Kazakh poetry of the XIX century]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 9 Akhmet, Y. (1985). *Akikat syiy* [The gift of truth]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 10 Egeubaev, A. (1999). *Ezhelgi dauirdegi qazaq adebietinin korkemdik zhuiesy* [The artistic system of the Kazakh literature of ancient times]. Almaty: Aikos [in Kazakh].
- 11 Makhmut, K. (1972). *Akhmad Yuhnakiininh «Khibatul khakaiyk» asari khakida* [The work of Ahmed Yugnaki's «ibibatul ulaqayiq» is about]. Tashkent [in Uzbek].
- 12 Kozha, A.Y. (1993). *Diواني khikmet* [Diواني wiki]. Almaty [in Kazakh].

А.Ш. Пангереев, М.Р. Балтымова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан
(E-mail: pan.abat@mail.ru)

Балалар фольклоры дәстүрлі мәдениеттің ерекше саласы ретінде

Мақалада фольклордың қалыптасуы, қазақ халқының ән-күй өнерінің дамуына әсері мен олардың ерекшеліктері, қазақ халқының рухани байлығы мен құндылықтарды сақтаудағы алатын орны туралы мәселелер қамтылған. Қазақ ауыз әдебиетіне жүргізілген ғылыми зерттеулерге шолу жасалып, болашақ ұрпаққа қалған рухани мұра ретінде фольклор үлгілерінің жинақталуы, халыққа таралу жолдары, оған дәлел болған көне түркі жазбаларындағы мифтік сюжеттер талданған. Жүргізілген зерттеулер негізінде қазақ халқының рухани құндылықтарын ұлттық әдебиет пен мәдениет арқылы қалыптастырудың жолдары, оны жүзеге асыруда жас ұрпақты балалар әдебиетінің үлгілерімен таныстыру, фольклор үлгілерін игерту, дәстүрлі мәдениетімізді сақтаудың құралы ретіндегі маңыздылығы айқындалған. Жас ұрпақты мәдениетті, өркениетті елдің азаматы ретінде тәрбиелеудегі балалар фольклорының айрықша орны туралы баяндалған. Қазақ халқының тұрмыс-салты мен ата-баба дәстүрінен сыр шертетін, өткен өмір көрінісімен бірге тығыз дамып келе жатқан дәстүрлі мәдениетті қалыптастырудағы фольклор жанрының жүздеген жылдар бойы дамып, өркендеп келе жатқан үлкен ғылым екендігі көрсетілген.

Кілт сөздер: фольклор, балалар фольклоры, дәстүрлі мәдениет, рухани мұра, фольклорлық шығармалар, ұлттық мәдениет, құндылық, рухани мұра, фольклор жанры.

Қазақ фольклорын өзінің даму тарихынан бастап зерттесек, ол рухани азық беретін бай мұра. Фольклорды оқу арқылы адам санасын дамыту, байыту жұмыстарын жүргіземіз. «Қазақ фольклоры — жанр жағынан да, түр жағынан да бай мұра. Оның ғасырлар бойғы тарихы бар. Ол сонау алғашқы қауымның ыдырау кезеңінде туып, күні бүгінге дейін өмір сүріп келді. Көне заманнан бері ол жай ғана өмір сүрмей, әрбір қоғамдық құрылыста өмір шындығына сәйкестеніп, өзгеріп отырды.

Кейбір жанрлар өмірден біржола жоғалып, оның орнына жаңа жанрлар пайда болды» [1; 36, 37]. Қазақ фольклоры мен қазақ әдебиетінің арасын ажыратып алуда тек қана фольклорлық мұра жайындағы зерттеулерге сүйенсек, атап айтқанда Халел Досмұхамедовтың «Қазақ халық әдебиеті» атты еңбегінде (1928 жыл) фольклор мен әдебиеттің даму тарихы әдебиеттану ғылымының өз алдына жеке салалары болып қалыптасқандығын айта аламыз. Әдебиет пен фольклор бір-бірінен ажыратылып, айырмашылықтары анықталса да, кейбір туындыларды қайсысына жатқызатындығы беймәлім болған кездерді де айтпай кетпейміз. Өйткені, авторы белгісіз, ел аузына ауыздан шығып, тараған әдеби үлгілерді фольклорға жатқызып, өлеңдерді, жырларды әдебиетке жатқызды. Соның бірі, 1960 жылдары «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты үш томдық жинақта XVIII ғасырдағы Бұқардан бастап жырланған ауыз әдебиетінің үлгілері қазақ әдебиетінің даму тарихын анықтауға түрткі болды. Әдебиет тарихының дамуы қай кезден басталады десек, Б. Кенжебаевтың зерттеулерінен қазақ әдебиетінің даму тарихы қазақ хандығы құрылған XI ғасырдан басталады деген пікірлермен кездесеміз. Фольклордың дамуы да әдебиетпен қатар дамығандығына болжам жасасак, фольклор тарихын зерттеуде әдебиеттің даму тарихына тоқталмай кете алмаймыз. Мысалы, Орта Азия мен Қазақстанға ортақ мұра боп қалған көне таңба үлгілеріндегі жазулар, еуропалық және қазақ зерттеушілерінің еңбектерінде берілген VIII ғасырдағы Орхон Енисей, Талас жазбалары, оған дейінгі грек тарихшысы Геродоттың еңбектерінде берілетін біздің жыл санауымызға дейінгі үш мың жыл бұрын өмір сүрген сақтардың қаһармандық өмірінен сыр беретін зерттеулерді айтуымызға болады. Кейбір деректерде [2] қазақ әдебиетінің даму тарихы қытай деректеріндегі сақ, ғұн, үйсін, қаңлы дәуірлерінен басталатынын кездестіреміз. Осы айтылған пікірлердің каншалықты дұрыстығы мен нақтылығына көз жеткізу үшін қазақ хандығының құрылуы, жеке ұлт ретіндегі қалыптасу, мемлекет болып қалыптасу кезеңдеріне тоқталып, салыстырып, ғылыми-әдіснамалық тұрғыда тереңірек ашудың қажеттілігі туындайтыны сөзсіз.

Фольклордың қалыптасуы қазақтың ән-күй өнеріндегі ерекшеліктермен де түсіндірілетіні белгілі. «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты — сол ұлттық кодынды сақтай білу» [3],

— деп Елбасы Н.Назарбаев айтқандай, ұлттық кодты сақтаудың бірден-бір жолы — ұлттық әдебиет пен мәдениеттен қол үзбеу. Ал жер бетінде қазаққа ғана бұйырған күй жанры — ұлттық кодтың төресі, оның тарихын зерттеп қана қоймай, беймәлім тұстарын, зерттелінбеген тұлғаларды, алуан түрлі күйлерді зерттеу нысанына алып, ғылыми айналымға енгізу — рухани жаңғырудың басты міндеттерінің қатарынан табылатыны сөзсіз. Қазақ халқының тұрмыс-салтымен, өмір-тіршілігімен әрқашанда тығыз байланыста болатын күй — жүздеген жылдардан бері қанат жайып, өркендеп келе жатқан жанр.

Қазақ музыкасын біртұтас мәдени рухани құбылыс ретінде шарықтауға мүмкіндіктің болмауы — зерттеу жүйесінің шашыраңқылығына себепші болып, қазақтың дәстүрлі музыкасы бірде тарихтың, келесіде мәдениеттанудың, енді бірде фольклортанудың аясында қарастырған уақытты да бастан кешірдік. Тәуелсіздіктің ақ таңы атқанда осындай олқылықтардың орнын толтырудың мүмкіндігі туды.

Фольклор — ағылшын тілінен аударғанда халық шығармасы, халық аузынан тараған көркем шығарма, халық даналығы деген мағынаны білдіреді. Фольклор әлем халықтарының барлығында бар. Ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан асыл мұра екендігі қай халықтың болмасын өз алдына ұлт екендігін, ұлттық санасын көрсетеді. Осы ретте орыс жазушысы, әдебиетші, сыншы Б.Г. Белинский өзінің зерттеулерінде ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің айырмашылығын көрсетіп, ауыз әдебиетінің өте ертеден келе жатқан халықтың ой-санасының жемісі екендігін көрсетеді. Бұл түсініктің нақтылығы мен шынайылығына тоқталатын болсақ, әлемнің жаратылуы мен күйреуі туралы мифтік ұғымдарға тоқталуымызға болады. «Әлемдік мифологияның басты тақырыбы — дүниенің жаратылуы мен күйреуі, басты кейіпкері жасампаз қаһарман мен құдайлар, адамдар екен де, басты сипаты — біркелкілігі болып шықты. Қазақ мифологиясы да осы тектес. Мұнда да әлемнің жаратылуы мен күйреуі баяндалады, жасампаз қаһармандар да, адамдар да құдай да әрекет жасап жатады. Алайда, бұдан әлемдік мифология барлық халықта, барлық уақытта бірдей болған, еш өзгеріске түспеген деген тұжырым тумады. Керісінше, ол әр дәуірдің рухына сәйкес, әр халықтың өмір салты мен тұрмыс-тіршілігімен байланысты туып, қоғамның әр кезеңіне қатысты өзгеріп отырған. Сол себепті әлемдік мифологияны тарихи-стихиялық, әрі салыстырмалы-типологиялық әдіспен зерттеу нәтижелі болмақ» [1; 299–300].

А.Н. Афанасьев зерттеулерінде ауыз әдебиетінің үлгілері дінге, діни ұғымдар мен әртүрлі мифтерге байланысты туылған деген пікірлерді кездестіруге болады. Бірақ, мифтерге байланысты ауыз әдебиетінің үлгілері пайда болуы мүмкін деген ұғымдардың шынайылығы жоқ. Өйткені, идеалистік көзқарасқа негізделген мифологиялық теориялар мен ой-пікірлер ауыз әдебиеті үлгілерінің шығу тарихын ғылыми тұрғыда айқындай алмады. Бірте-бірте түрлі халықтардың ауыз әдебиетінің пайда болу тарихын адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы нәтижесінде, сауда жолдарымен пайда болғандығы туралы зерттеулерді орыс жазушысы Потанин, В.В. Веселовскийдің еңбектерінен байқауымызға болады. Фольклордың даму тарихын зерттеуде әдебиеттің даму тарихындағы хронологиялық даму, әдебиеттің өзіндік даму жолы деп көрсетілетін халық тарихының көркем бейнелі шежіресіне де зер салуымыз қажет. Өйткені, халық бар жерде тарих бар, қандай да бір дәуірдің, сол дәуірдегі болған оқиғаның көркем бейнесін, кейпін танытатын әдебиет екендігі белгілі. Басқа да елдердегі чуваш, орыстардағы әдебиеттің дамуы хронологиялық жүйе бойынша дамыған. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде ұлттық әдебиеттің ғасырлар бойы жинақтаған көшпелі тайпалар әдебиеті, ежелгі түрік әдебиеті, XIX ғасыр әдебиет, XX ғасырдың басындағы әдебиет, кеңес дәуіріндегі әдебиет болып хронологиялық жүйемен даму жолын көрсетуге болады. Мұнда әр дамудың қай кезеңінде болмасын шығарманың өмірге келуіне себеп болған алғы шарттар немесе жағдайлар, сол дәуірдегі әлеуметтік қақтығыстар мен құбылыстар басты назарға алынады. Сол сияқты қазақ фольклорының дамуы шығарманың жанрлық жағынан көркемделуі, жетілуі, көркемдік тұрғыдан өсуі, дамуы, қалыптасуы деп қарастыра аламыз. Фольклордың даму тарихын зерттеушілердің хронологиялық ұстанымдары бойынша типологиялық тұрғыда хронологиялық, көркемдік даму түрлеріне қарай әлеуметтік-мәдени өмірдің дамуы, ғылымның дамуындағы ізденістер басшылыққа алынған.

Қазақ ауыз әдебиетіне жүргізіле басталған күрделі зерттеулердің бастау алатын кезеңі XIX ғасырда рухани мұра ретінде ұрпағымызға қалған фольклор үлгілерін жинақтау жұмысы орындалып, халыққа таратылып отырған. Сол кездегі жинақталған материалдар қазіргі уақытта қазақ фольклорының ғылыми негізін жасауға арқау болған. Негізінен қазақ фольклорының дамуы мен қалыптасуының бастауы, тарихы ерте заманнан бастап ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаудан, оларды

таратудан басталған. Оған дәлел, көне түркі жазбаларына мифтік сюжеттер, суреттер түрінде беріліп отырған. Оның дәлелі ретінде Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк ескерткіштеріндегі жазбаларының қазақ халық поэзиясына тән поэтикалық өрнектерді түркі халықтарының мәдениетінен ғана емес бүкіл дүние жүзіне танымал тарихи ескерткіштердегі жазбалардан көруімізге болады. Атап айтсақ, өсиет өлеңдер мен толғауларда қазақтардың адамшылық пен ізгілік туралы барша таным-түсінігі алақанға салғандай анық көрініс тапқан. Ол замандағы халықтың арман мұраты, жақсылыққа ұмтылуы, бүкіл адамдық кредоны сақтай білуге тәрбиелеуі жатыр. Мұндай шығармалар өнеге боларлық, ғибраттылық, тағылым аларлық, дидактикалық мәнімен, ойды көріктеп, нәрлі, бейнелі сөздермен жеткізетін образдықпен, тартымдылығымен құнды болған. Сондықтан да олардың көпшілігі халық жадында сақталып, хатқа түспегендерінің өзі өсиет ретінде атадан балаға мирас болып жетіп отырған. Ұлы даланың ұлы ойшылдары, ұлт рухын ту еткен жауынгер батырлары, ақын жыраулары сол дәуірдің ақиқат шындығын ұрпақ жадында қалдырып, игі істерді дәріптеп, үлгі-өнеге болатын сөз айтуды мақсұт еткен. Көне түркі дәуірінде Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк бабаларымыз өз сөздерін тасқа қашап жазып, келер ұрпаққа өсиеттеген. Ержүрек қолбасы Күлтегіннің, білікті мемлекет қайраткері Тоныкөктің құлпытасына қашалып жазылған сөздер жай ғана тарихи мұра емес, олардың келер ұрпаққа арнаған өсиеті, ғибратты сөздері. Таста жазылғандай:

Сөзімді түгел естіңдер,
Кейінгі іні-жиенім, оғланым,
Бергі тайпам, халқым (КТм).
Немесе:
Түркі бектері мен халқы,
Бұны есітіндер.
Қандай сөзім бар болса,
Мәңгі тасқа жаздым (КТм).

Қырық жолдан тұратын Күлтегіннің үлкен жазуында Түрік қағанатының өткен өмірі, тарихы туралы мол материал бар. Қаған түркі тайпаларының басын біріктіріп, дүниенің төрт бұрышына бейбітшілік орнатуға бар күш-жігерін жұмсайды. Түркі қағандары мен бектерінің тасқа қашап, Мәңгі өшпесін деп жазған жырларының негізгі идеясы түркі мемлекетін Мәңгілік ел ету, оларды біріктіріп, татулыққа шақыру, тәуелсіз елдікті сақтау болды. Сол үшін олар осы жазбаларды өсиет ретінде қалдырды.

Одан кейінгі қазақ фольклорының әртүрлі жанрдағы жазылған нұсқалары орта ғасырлардағы Махмуд Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрік» (1074), Жүсіп Баласұғынның «Құдатғу білік» (1069), «Кодекс куманикус» (1303) бүгінгі күнгі ауыз әдебиетінде кездесетін сюжеттік ертегілер мен өлеңдер, мақал-мәтелдер көп кездеседі. Түркі тілдес халықтардың поэзиясының дамуында да аңыздар мен әңгімелердің топтасып беріліп, көне жазба ескерткіштерінде болғанын айтуға болады. Мысалы, «VII-XIV ғасырлар арасында туған түркі тілдес халықтарға ортақ ескерткіштер ішінде, әсіресе, оғыз-қыпшақ тілінде жазылған туындылар қазақ халқының поэзиялық дәстүрлерімен, көркемдік өлшемдерімен, түсініктерімен, дүниетанымымен егіздің сыңарындай туыстас. Бұлардың түпкі төркінінде өмір мен өмір құбылыстарын, адам мен қоғамды тану мен бейнелеудің, көру мен суреттеудің бірлігі, бір арнасы, өлшемі жатқаны айқын аңғарылады. Айталық, «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме» сияқты әйгілі ескерткіштерде батыр мен батырлықтың, сұлу қыз бен махаббат сезімдерінің суреттелуі қазақтың ертегі, аңыздары мен эпикалық жырларындағы көркемдік тәсілдерге мейлінше жақын, кейде тіпті жеке шығармалар мен кейіпкерлердің арасынан нақты бірлік, ұқсастық белгілерін табуға болады. Сондықтан, түркі тілдес халықтарға ортақ жазба ескерткіштерді мәдениеттің жалпы көне үлгілері ретінде тереңдей тану, зерттеумен қатар, олардың тіліміз бен тарихымызға, әдебиетімізге қатысын айқын аша түсудің үлкен ғылыми маңызы бар» [4; 81, 82]. Сол кездегі туған фольклорлық шығармалардың өлеңдер, ертегілік сюжеттер, мақал-мәтелдер мазмұнының мәнділігі, оның құндылығы қанша уақыт өтсе де, өзінің өзектілігін жоғалтпай, әлі күнге дейін ұрпақ тәрбиесінде ерекше рөлге ие болып келетіндігін мына пікірден байқауға болады: «Фольклорлық шығармада уақыт ылғи да өткен дәуір болып көрінеді. Бірақ осы өткен дәуір айтушы мен тыңдаушыға өз заманымен тығыз байланысты болып сезіледі, баяндалып отырған оқиғалар осы әңгімеленіп отырған кезде болып жатқандай қабылданады. Бұл қасиетті, әсіресе батырлар жыры мен тарихи жырдан және аңыздан, шежіреден байқауға болады. Демек, фольклорлық шығармадағы қазіргі шақ пен бұрынғы шақтың жігі айтушы мен тыңдаушылар үшін баяндалған оқиғаның өте ерте заманда болғанында емес, сол оқиғаның қаншалықты маңызды екенінде» [1; 31–32]. Мұнан шығатын қорытынды фольклорлық шығармалардың айтушы мен

тыңдаушы өмір сүріп отырған кезең уақытпен өлшенбейді. Олардың өзара байланысы айтушы мен тыңдаушы арасындағы санасы мен ойын сәйкестендіріп, айтылған ойдың маңыздылығын, қажеттілігін, сол дәуірге сәйкестігін көрсетеді. Қазақтың тәлімдік ойлар тарихына жүгінсек Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауларында мәдени тарихи мұраларды сақтау, жинау, қорландыру жылдары деп жариялап отырған. Оның өзектілігі зиялы қауымға мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері негізінде гуманитарлық білім берудің толымды қорын жасақтауды міндеттеген еді [5; 3]. Қазақ фольклортану ғылымы қазақ фольклорлық шығармалардың жинақталуы, жариялануы тарихы мен оның тұрақталу жолдарын зерттейтін ғылым екендігін басшылыққа ала отырып, айтылған ойдың түйінін тарихи шындық пен нақты деректерге сүйеніп туған әңгімелердің уақыт өте келе халық арасына таралып айтылып, ол әңгімелердің қоғам дамуы мен заман талабына сай, адамның сұранысы мен қажеттіліктеріне сай өзгеріп, жаңарып, өткен заман мен бүгінгі заманның арасын байланыстыратын алтын көпір болады деп көрсетуге болады. Сонымен бірге, осы ойымыздың жалғасын қазақ балалар фольклорының дамуы мен қалыптасуы жайындағы көрегендікпен айтылған мына пікірді айтпай кетуге болмайды: «Тарихтың бізге бұйыртқан сыбағасына жеңіл-желпі қарауға болмас. Уақыт дегеніңіз жүрдек, маңдай тіреген мың сан сұраққа әрі дәл, әрі жылдам жауап беру қажет. Сол сұрақтардың ішіндегі ең маңыздысы ұлттық пәтуа — бірлік болса керек. Әрине, экономиканы жаңаша жүргізу де, сыртқы саясат та, қорғаныс мәселесі де мәнді. Алайда, осы жерде біздің жүрегімізді басқа бір гәп тербейді, атап айтсақ, ұлттық сана, яғни ұлттың жүрегі не күйде деген мәселе.

«Қазақстанның мемлекеттігін нығайту жолында өзінің мемлекетіне деген терең патриоттық сезім де, жалпылық сананы жетілдірудегі қазақ тілінің тірек боларлық рөлі де, бас көтерер азаматтардың айқын мақсатты әрекеттері де, тарихи сананы қалпына келтіру де... бәрі-бәрі барша қазақ ұлтының басын біріктіріп бастаулар болып табылады» [6; 52–53]. Дәл, осы пікірдің мазмұнына үнілсек, қазақтың қазақылығы мен ұлттық сипатын сақтап қалар, өз тілімен қатар, ұлттық тәрбиесі екендігін тағы бір мәрте дәлелдейміз. Өйткені, ұлттық тәрбие берудің құралы ретінде ұсынылып отырған фольклорлық шығармалар қазақтың баласының бойында патриоттық рух пен бірлік, ынтымақты қалыптастыратынын көре аламыз. Оған дәлел, қазақтан шыққан тұңғыш фольклористердің бірі ағартушы, алғашқы ұстаз Ыбырай Алтынсариннің ауыз әдебиеті шығармаларын жинап, жүйелеу, топтастыру арқылы қазақ баласының тұла бойына адамгершілік, тәрбиелік маңызы өте жоғары тұратын рухани құндылықтарды құюда фольклорлық шығармаларды ұсынғандығын баса айтамыз. Өткен мен бүгіннің арасындағы рухани байланыстың ажырамауына бар ынтасы мен жігерін сала отырып, өткен уақыттағы молдалар оқытып жүрген араб, парсы тілдерінің барлығы қазақ баласының бойында кертартпалық пен теріс мінезді қалыптастырады деп, өзінің өлеңдерінде шыншылдық, әділдікті бетке ұстайды. Мысалы, «Ыбырай өлеңдерінің ішінде оқушысын әділдікке, адамгершілікке баулуды мақсат ететін, ұрлық-барымта сияқты феодалдық-патриархалдық әдет-салттардың жексұрындық сырын әшкерелейтін «Араз бол, кедей болсаң ұрлықпен» деген тәрізді шығарма да бар. Ыбырайдың кейбір өлеңінен өз дәуірінің шындығын, әлеуметтік теңсіздігін мүлде айқын көруге болады» [4; 113]. Осыдан біз, қазақ фольклорының дамуына жаңадан ағартушылық сипат пен түр беріп, жанрлық табиғатын жыр, ертегі, аңыз түрінде беріп отырғандығына толықтай көз жеткізіп, ол халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі мен бала тәрбиесінде туған, қалыптасқан, әлі күнге дейін зерттеліп келе жатқан ауқымы кең көлемді шығарма екенін білеміз.

Қазақта этномәдени тұтастық ретінде танып-түсіну үшін халықтың ауызекі сөзінің құдіреті айрықша мәнді. Фольклор — қазақ өмірінің айнасы, қазақтың өткені мен болашағын байланыстыратын алтын көпір деуімізге әбден болады. Өйткені, ата-бабамыздың өмір сүрген ортасынан бізге сыр шертер, түсіндіріп, айқындайтын тарих, шежіре, көненің көзі болып табылады. Фольклорды игеру нәтижесінде әрбір қазақ баласы өзінің «Менін» нақтылайды, өзінің түп-тамыры мен өмір сүрген ортасын таниды. Фольклор өзінің табиғи болмысын өзгертпейтін рухани құндылық, халық шығармаларының қайнары екендігін дәлелдеп келеді. Фольклор туындыларындағы жырлар, аңыздар мен әңгімелер, ертегілердің мазмұны адамдардың бір-бірімен рухани қарым-қатынасын нығайтып, халықтың асыл мұрасы мен рухани құндылықтарын игерту, ұлттық мәдениеттің түрлі саласын меңгертудегі тәрбие құралы деуімізге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қасқабасов С. Жаназық: Әр жылғы зерттеулер / С. Қасқабасов. — Астана: Аударма, 2002. — 584 б.

- 2 Нұрахметұлы И. Қазақ әдебиетінің төркіні мен тарихын дәуірлеу: X ғасырдан XVIII ғасырға дейін: филол. ғыл. канд. ... автореф. / И. Нұрахметұлы. — Алматы, 2005. — 20 б.
- 3 Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жаһандық ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты 2015 жылғы 30 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауы.
- 4 Дербісәлин Ә. Байтақ пен бәйтерек: Ғылыми еңбектері мен ол туралы әдеби-көркем және ғылыми, деректі материалдар жинағы / Ә. Дербісәлин. — Алматы: Арда, 2009. — 392 б.
- 5 Қасқабасов С. Елзерде: Әр жылғы зерттеулер / С. Қасқабасов. — Алматы: Жібек жолы, 2008. — 504 б.
- 6 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы: оқу құралы / Ә. Қоңыратбаев. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 288 б.

А.Ш. Пангереев, М.Р. Балтымова

Детский фольклор как особый вид традиционной культуры

Статья посвящена рассмотрению этапов и специфики формирования казахского фольклора, его влияния на развитие традиционной культуры, песенного искусства. Показана роль фольклора в сохранении духовного богатства и ценностей нации. Сделан обзор научных исследований по устному народному творчеству, проанализированы работы по сбору фольклорных мотивов, их распространения среди народа и мифические сюжеты в древнетюркских памятниках. На основе проведенного исследования выявлены способы формирования духовных ценностей казахского народа посредством национальной литературы и культуры, важность фольклорного наследия как средство сохранения традиционной культуры. Показана особая роль детского фольклора в воспитании молодого поколения и формировании духовных ценностей. Выявлено, что фольклорный жанр формирует традиционную культуру и тесно развивается вместе с народом на протяжении многих столетий.

Ключевые слова: фольклор, детский фольклор, традиционная культура, духовное наследие, фольклорные произведения, национальная культура, ценности, духовное наследие, фольклорный жанр.

A.Sh. Pangereev, M.R. Baltymova

Children's folklore as a special kind of traditional culture

The article deals with the formation of folklore, its influence on the development of traditional culture, song art of the Kazakh people and their features, the role of the Kazakh people in preserving spiritual wealth and values. A review of scientific research on oral literature, analyzed the collection of folk motifs, their distribution among the people, and mythical stories in ancient Turkic monuments. Based on the research, the ways of forming the spiritual values of the Kazakh people through national literature and culture, the importance of folk heritage as a means of preserving traditional culture are identified. The special role of children's folklore in the education of the younger generation and the formation of spiritual values is shown. It is revealed that the folklore genre forms the traditional culture and closely develops together with the people for many centuries.

Keywords: Folklore, children's folklore, traditional culture, spiritual heritage, folklore works, national culture, values, spiritual heritage, folklore genre.

References

- 1 Qasqabasov, S. (2002). *Zhanazyk: ar zhylyhy zertteuler [Zhanazyk: various studies]*. Astana: Audarma [in Kazakh].
- 2 Nurakhmetuly, I. (2005). Qazaq adebietinin torkini men tarykhyn dauirleu: X gasyrdan XVIII gasyrga deiin [Periodization of history and modernity of Kazakh literature: from the X century to the XVIII century]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Qazaqstan Respublikasynyn Tungysh Prezidenti N.A. Nazarbaevtyñ «Qazaqstan zhahandyk akhualda: osim, reformalar, damu» atty 2015 zhylyhy 30 qarashadagy Qazaqstan khalqyna Zholdauy [The First President of the Republic of Kazakhstan Nazarbayev's Address to the People of Kazakhstan on November 30, 2015 «Kazakhstan in the Global Situation: Growth, Reforms, Development»] [in Kazakh].
- 4 Derbisalin, A. (2009). *Baitaq pen baiterek: gylimi enbekter men ol turaly adebi-korkem zhane gylimi, derekty materialdar zhynagy [The steppe and wood: a collection of scientific works and literary, artistic and scientific, documentary materials about them]*. Almaty: Arda [in Kazakh].
- 5 Qasqabasov, S. (2008). *Elzerde: ar zhylyhy zertteuler [Elzerde: studies of various years]*. Almaty: Zhibek zholy [in Kazakh].
- 6 Qonyratbaev, A. (1991). *Qazaq folklornyn tarykhy [History of Kazakh folklore]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

A.P. Filimonova¹, Sh.M. Mazhitaeva¹, Zh.D. Rapisheva¹ M.J. Sonmez²¹Karagandy University of the name of academician E.A.Buketov, Kazakhstan;²Middle East Technical University, Ankara, Turkey

(E-mail alexfilia@yandex.ru, s_mazhit@mail.ru, r_zhanat@mail.ru, somezmargaret@yahoo.com)

Destruction of the Pretexts in Dystopia («The Slynx» by T. Tolstaya)

In this article, the authors consider the features of the intertext poetics employed in the novel «Slynx» by Tatyana Tolstaya. The genre of dystopia, which basic characteristics this novel reveals, is considered as a discourse that has established its normative features in a retrospective dialogue with previous texts. The pretexts widely presented in the novel and the nature of their interaction with the receiving text are revealed. Various forms of transformation of intertextual elements implicated in the narrative lead to a violation of the original meanings of the pretext, creates an ironic narrative intonation of the novel, and carries the author's main artistic intentions. The linguistic transformation of logoepistemic texts in Tolstoy's novel represents the linguocognitive mutation of «post» society, its civilizational degradation. The destruction of the logocentric picture of the world indicates the impotence of the Word as a carrier of cultural meanings, its inability to structure a new valueable reality, or to restore lost connections with previous cultural paradigms.

Keywords: Dystopia, Intertext, Pretext, Postmodernism.

*Wholly dead will be our knowledge
from the moment when the portal of
the future shall be closed.*

Dante.

*Да и то сказать: Прежние наших
слов не понимают, а мы ихних.*

Из романа «Кысь».

The novel «The Slynx» by T. Tolstaya has been acknowledged by researchers as «the last Russian novel of the twentieth century», which emphasizes its special position in the historical and literary process. Lev Rubinstein defines this work as a new «encyclopedia of Russian life» [1]. Despite the fact that the assessments of the novel have been quite contradictory, it is undoubtedly seen as a kind of summary of the development of literary trends of the century, primarily of the traditions of postmodernism.

The genre nature of the novel reveals obvious connections with the dystopian canon. In Tolstaya's novel, the classic genre markers of dystopia are obviously employed. As a rule, the novel is referred, though with certain reservations, to the genre of dystopia (or post-dystopia). If we examine the genre from the normative approach, dystopian texts reveals a number of invariant characteristics that determine their genre nature. These characteristics are related to different levels of the structure of literary texts, including formal content and functional aspects.

Like the classic dystopia, «The Slynx» depicts a society formed as a result of the negative consequences of the scientific and technological progress, it tries to comprehend its possible social, political and moral consequences. The novel depicts the world where Hassan's «process of disintegration of the world of things» took place and is perfectly accomplished. At the same time, the genre canons of dystopia themselves are deliberately emphasized, become the subject of demonstration, and thus are subjected to parodic destruction. The novel repeats the main formal features of classic dystopian plots, «which creates a parody image of the dystopian literature itself» [2; 102].

Dystopia traditionally attaches fundamental importance to language, and language experiments become the basis for both the conceptual meanings of classical dystopia and its formal implementation. The destruction of natural language has become one of the important genre features of dystopia, which represents an artistic picture of an alternative reality, a kind of anti-myth about the social structure of the future society. Language becomes one of the main problematic concepts in the dystopian discourse. It implements the understanding of language, developed by the philosophers and linguists of the 19th century, as a key factor determining the perception of the world and the cognitive processes of its speakers. Humboldt postulates the idea that humans mentality heavily depends on the lan-

guage they speak. The philosopher represents language as a system of signs that form a definite «linguistic worldimage», within which a certain structure of mentality is formed, and by which the boundaries and possibilities of human cognition and understanding of reality are determined. However, if the German thinker builds a theory of language as a tool for viewing «the highest and deepest spheres and all the diversity of the world», «approaching the solution of the mystery of a man and the character of peoples» [3; 6], dystopian discourse reveals other functional capabilities of language as a way of structuring and constructing mentality and reality. Language management successfully performs the function of directed organization of the mental and cognitive space.

It is enough to recall one of the most representative texts that implement the principles of language destruction in dystopia that is Orwell's novel «1984». It is important that in the novel, along with the special character, a philologist-demiurge, who is entrusted with the function of describing and justifying the principles of the new language, the artistic text is provided with the author's theoretical reflection on the «Newspeak» created in the work, its author's conceptualization (in the Appendix to the novel «The Principles of Newspeak»). Thus, dystopian discourse purposefully creates an ontological anti-model of language, through which it implements its anti-model of society and the world.

The ways of language transformation in dystopian texts are diverse and can be seen at various levels: stylistic etymological, word-building, lexicological, and lexicographic.

In this regard, Tatyana Tolstaya's novel «Slynx» is often claimed a bright example of so called «linguistic prose», which gives priority to language. Under the «linguistic experiment» critics have designated the speech, stylistic defamiliarization (ostranenie) of the narrative in the novel [4; 273].

Language in the dystopian novel expresses of the semantic essence of the depicted world, characterizes the mental and moral state of the characters presented in this world. Tolstaya actively employs various techniques of language destruction in the novel such as creating neologisms and neographisms, deforming lexical units, using phonetic and phonological principles of writing, irregularity in grammatical and orthoepic rules and the normative punctuation system of the Russian language, overlaying various stylistic layers on the principle of an oxymoron, and violating the contextual environment.

One of the most obvious typological features of postmodernism is intertextuality as the most important strategy of text construction in modern literature. Introduced in 1967 by poststructuralism theorist Kristeva, the concept of intertextuality has become widely used in analytical linguistic-stylistic analyzing of postmodern texts. Intertextuality is understood as a fundamental principle inherent in every text, hence any text can consciously refer to other texts. Intertextuality is viewed as a characteristic of the text that has links to other texts (direct or hidden quotes, reminiscences, allusions) at various levels in recognizable forms that enable the recipient to comprehend deep meanings of the text. Kristeva's theory of intertextuality was developed on the Bakhtin's concept presented in his work «Problem of Content, Material and Form in Verbal Artistic Creativity» (Problemy soderzhaniya, materiala i formy v slovesnom khudozhestvennom tvorchestve) (1924). The researcher is premised on the idea that a writer is in constant dialogue not only with the surrounding reality, but also with the previous and contemporary literature. Bakhtin's ideas were the basis for the modern theory of intertextuality, which usually refers to as including in the artistic text of certain elements of other texts.

A narrower, more specific understanding of intertextuality was proposed by the St. Petersburg philological school. It was considered in relation to the artistic style and analyzed from the perspective of certain forms of citation [5; 107].

It is important that dystopia as a genre in essence initially was developing on the basis of polemical relations with the previous tradition, and is aware of its nature in opposition to that tradition. This explains the fundamental textual retrospectivity of the dystopian discourse. Despite the specific subject — a speculatively constructed and prognostically foresaw future — a basic text strategy in dystopia is an intensive appeal to the previous texts, in the relations with which the dynamics and tension of its meanings are formed. Therefore, without taking into account the phenomenon of intertextuality, it is impossible to understand the meanings of dystopia.

We can observe that M.M. Bakhtin's ideas about «someone else's word» are profoundly realized in dystopia. When developing its essential characteristics as an anti-genre, in explicit or hypothetical opposition to utopia, dystopia always has in mind another text with which it is engaged in a essential dialogue. The

intertextuality of the text can be analyzed in a linguopoetic aspect, as one of the components of the author's idiolect, reflecting the author's perception of the world. Introducing into the work of elements of other texts as linguocognitive components of the artistic discourse organizes the conceptual space of the artistic work in a certain way. This intertextual analysis reveals the ways of evaluation and marking significant elements of both linguistic and non-linguistic reality. Realizing and forming its meaning in a new context, a cited text becomes a special text-forming unit, which must be considered in close dependence on its contextual position, certain contextual linguocognitive connections.

A well-known typology of intertextuality was proposed by J. Genette. Among other types of intertextual relations of texts it highlights such as «architextuality», that is, genre relations of different texts. Traditional classification proposed by I.V. Arnold, distinguishes following types of intertexts: quotation, allusion, epigraph (6). In the text, they can be in marked or unmarked form.

In Tolstaya's novel, relations of the text with the texts of the previous or modern literature is manifested in direct and hidden quoting, imitation, parodying, processing of different themes and plots, allusions, transformation of language units at different levels.

The main figure of intertext in «Slynx» is so called text applications that is quoting without direct reference to the source of quotation. Fragments from other texts are included in various forms such as reminiscences, allusions and quotations, inclusion of phraseological phrases, proverbial expressions, and even entire texts which are attributed to the characters of the novel.

Intertextual elements can be marked by indicating its original source (using quotation marks, indicating the author or the title of the work referenced by the author) or introduced with «zero» marking when the reader is to discover the presence and boundaries of borrowings from other texts. The way of marking and its form are stylistically and aesthetically significant, and arrange the author's dialogue with the reader

The precedent texts which are the source of the intertextual elements in the novel are primarily significant cultural texts: literary works, myths, prayers, and folklore.

A large number of various pretexts are included in the narration of «Slynx». The novel quotes prominent works of world literature: «The Divine Comedy» by Dante Alighieri, «Macbeth» by William Shakespeare, Russian folk tales, historical songs and Russian bylinas, folk songs, fortune-telling and omens; allusions and quotations from Russian and Soviet classical authors such as Pushkin, Lermontov, Gogol, Turgenyev, Mayakovsky, Pasternak, Tolstoy, Chukovsky, Erofeev, etc.; texts of mass culture.

Approaching the intertext, it is important to understand what relations and connections intertextual unites enter into with the text that accepts them. «The word does not live in the system, but in the text, where it is included in a network of interconnected, interdependent means of expressing thoughts and feelings» [7; 31]. Borrowings undergo various transformations such as grammatical, semantic, orthoepic, graphic, realizing the principle of postmodern play with meanings. As Lotman puts it, «the relation to various metastructures forms a semantic game, which is a condition for the rhetorical organization of the text» [8; 61].

Through the implementation of contextual connections and relationships, implicated texts are reinterpreted, transformed, and placed in the context in such a way that their original understanding is destroyed. Intertextual unites undergo in the novel a very significant «modal rearrangement» (in the terminology of Arnold) [6; 352].

Tolstaya introduces into the novel the key texts of culture, fixed in the public memory, which have a great meaning-generating potential and are recognizable constants of the existing culture. In this respect, they are close to the concept of logo- episteme. From the linguistics point of view, logo- episteme has the following significant characteristics: it is verbally expressed (in a word, word-combination, sentence, superphrasal unity); it indicates to the original text or situation; it is not to be created over again in the process of communication, but is resumed; in communication, it can be modified within the limits of being recognizable.

Such pretexts used in the novel have a certain «internal form» and strong links with the national culture, they are loaded with meanings that are significant for the entire national culture. The re-actualization of the classic quotation material, which leads to its ironic reading, exposes the moral degradation of the people depicted in the work.

One of the ways of such re-actualization is so-called false «nominal» marking (Arnold). Fragments of many classic works, well-known to the mass reader as well as less known, are attributed in the novel to another and the only one author — Fyodor Kuzmich.

Such substitution of the authorship of these works expressively emphasizes the anomalies of the depicted world, its strangeness and phantasmagoricity. Any artistic word in this world belongs to only one subject — the only author of all available poetic texts. In Fyodor-Kuzmichsk, there is a monopolization of the artistic word, poetic imagery, the inviolability of which is strictly watched by «Saniturations». The description of the entire space of the accessible world is attributed only to one «author», bringing to a logical conclusion the widely practiced in the society monopoly on evaluating and understanding of the truth.

The importance of pretexts and their transformation for the novel's understanding is emphasized in the main character. Benedikt is a copyist whose duties include copying old printed books under the new authorship of the Biggest Murza. It is characteristic that this character of the new dystopia is a person who does not create original texts himself, but rewrites the previous texts. On the one hand, this is an obvious allusion to a number of dystopian characters, the type of which can be designated as «a writing man». This is first of all a canonic dystopian character in the novel «1894» by Orwell, Winston Smith, who is also professionally engaged in texts rewriting process: in the Ministry of Truth, he is engaged in constant updating of historical texts, adapting the history itself to modern circumstances and changes in the political arena. In addition, it is important for Winston Smith and his spiritual life to write his own text, a personal diary in which he generates and expresses his word about the world, realizing his creative and intellectual potential for independent thinking.

On the contrary, the character of Tolstaya's dystopia no longer has such claims to independent original creativity. His creative intentions are reduced to shifting classical texts into a new context. Benedikt rewrites the texts of the past culture, which therefore become part of his speech repertoire. This is the cause for Benedikt's secondary, citatory thinking in the novel, which refers the reader to the idea of the fundamental citationality of postmodern creativity. It is in Benedikt's citatory consciousness that the set of meanings assigned to the key pretexts of Russian culture is primarily re-actualized. As a result, one of the most important mechanisms of meaning generation in Tolstaya's novel is realized — the transformation and destruction of pretexts.

This is the case, for example, with the introduction of Pushkin's texts into the narrative. Pushkin can be considered the central ideologue of the novel. Represented in the work by the canonic maxim of A. Grigoriev «Pushkin is our be all» («Пушкин — наше все»), the poet serves as a kind of off-stage character, symbol and measure, embodying the Russian national mentality.

In the novel, this maxim of A. Grigoriev is transformed into an expanded metaphor «mouse is our be all» («мыши — наше все»). Through the contextual substitution, the value content of the key image of Russian culture and the new idol of the new time — the mouse — are interchanged and equalized. As a sacred basis of national existence, a certain totem is proposed, reflecting new values, a new worldview of the Golubchiks' society. This is a demonstration of regression, a return to the mythological, pre-Christian time of primitive animism. Characteristically, Pushkin himself as a cult symbol of the former culture was embodied by Benedikt as «idol», an ugly wooden pillar. This is a kind of extended metaphor of how the Golubchik's world converts the pretexts of the past culture.

In the same way, the Pushkin word is distorted in the novel. For example, the text of the Biggest of Murza's decree introduces a quote from the poem by Alexander Pushkin «Stanzas» (1826), originally written about Peter the Great: «И академик, и герой, и мореплаватель, и плотник...» (« Either academician or hero That navigator, then the carpenter»).

In «Slynx» this line appears in the following variant: «Вот как я есть Федор Кузьмич Каблук, слава мне, Набольший Мурза, долгих лет мне жизни, Секлетарь и Академик и Герой и Мореплаватель и Плотник, и как я есть в непрестанной об людях заботе» (9; 138) («Since I am Fyodor Kuzmich Kablukov, Glory-to-me, the Greatest Murza, Long May I Live, and Seckletary, Academishun, and Hero and Ship Captain and Handyman.») (as translated by Jamey Gambrell).

The image of Peter the Great as one of the most outstanding figures in Russian history, a symbol of Russia's monumental social transformations, is placed in the context of the self-title of the caricature tyrant and mock reformer of the Biggest Murza. Implicit ways of the meaning actualization are explicated in the form of formal graphic and lexical markers. Deliberate violation of grammar in rewriting of the quotation, the use of neographisms (capital letters) focuses the reader's attention on the destruction of the original meaning of the quote, its ironic reduction. The language changes reflects the essence of the changes that are taking place in the society.

Benedikt, who due to his rewriting work possesses a large set of various pretexts, perceives and describes his life employing the constants of Russian culture. Another example of the destruction of

the original pretext is a quote from the famous Pushkin's poem «My Monument»: «Вознесся выше он главою непокорной...» («His proud head rose higher than...»). In the novel, the quotation is introduced in the voice of Benedict with the replacement of the personal pronoun «Вознесся выше я главою непокорной...» [9; 112] (I'm a head ... higher than the Alexander column). A famous image that asserts the high purpose and enduring glory of the Prophet Poet is used to describe the social elevation of Benedict after a successful marriage to Olenka, which in fact becomes the beginning of his spiritual degradation.

Another Pushkin's famous line, which emphasizes the divine origin of the Word and the high mission of the Poet, «Глаголом жги сердца людей», reflects the traditional for the entire European culture word-centric picture of the world that is fundamental to Christianity. In the Bible, we see a similar understanding of the Word as the bearer of divine truth: «I have not departed from the command of His lips; I have treasured the words of His mouth more than my necessary food (Job 23:12). Man's service and obedience is to «hear the word and understand it» (МТ 13: 23). In the novel, this image is transformed with metaphorical transfer based on the similarity of the shape of the Saniturion's hook and the letter «Glagol» and leads to the identification and substitution of the word as a divine tool of enlightenment to a terrible tool of suppression and physical violence: «The weapon, strong, nimble, itself has grown to the hand — a sure hook, bent like the letter «verb»! The verb to burn people's hearts! With a bird's, iridescent click, a wave of the hand, I call my comrades; always ready!» «Оружие, крепкое, верткое, само приросло к руке — верный крюк, загнутый, как буква «глаголь»! Глаголем жечь сердца людей!» [9, 356] («His strong weapon seemed to grow into his hand-his trusty hook, bent like the letter [*], Glagol! «With words to burn the hearts of men!»). There is also a phonetic transformation of Pushkin's «Глагол» (verb, word) into «Глаголь» (a letter of the ancient Slavic alphabet shaped like a hook), leading to further re-actualization of the meaning of the pretext and emphasizing the destruction of its original meaning.

Here we observe a peculiar ascent from the abstract to the concrete meaning. Pushkin's metaphor of the world as a spiritual weapon that purifies the heart is destroyed, its figurative meaning is read as literal. The same principle is observed in transforming other quotations. For example, another famous line from «My Monument» — «К нему не зарастет народная тропа» («the people's path to him would never be overgrown») — appears in the novel in a dementralising context: «Думал, не зарастет народная тропа, дак если не пропалывать, так и зарастет» [9; 93] («he thought the people's path to him would never be overgrown-but if you don't weed, then it's sure to grow over.»)

In general, detached from the original meaning «logo- centism» — the tireless desire of Benedict to absorb texts — leads the hero only to greater degradation. He «hears the word», but not being able to comprehend its meaning, builds it into his own paradigm of meanings and meanings.

Arbitrary interpretation of the pretext, coming from the context of a new reality and mentality, leads to a consistent desemantization of previous texts, emptying their meanings, which ultimately leads to the desensitization of cultural discourse. Texts transformed in this way lose their ontological status in the minds of speakers and become inaccessible to perception and comprehension.

The poetics of intertextuality widely used by Tolstaya, is based on the destruction of pretexts, creates an ironic narrative intonation of the novel, and also expresses the author's main ideas. The author's irony highlights another pragmatic attitude that reveals the mental, ethno-cultural and, finally, linguocognitive mutation of society. Linguistic and semantic transformations of the quotation intertext in Tolstaya's novel is an expression of the civilizational degradation of the «post» society and a reflection of the author's idea of the nature of human evolution, the inability of the text as a carrier of cultural meanings to structure a new value reality, or to restore lost connections with previous cultural paradigms.

References

- 1 Рубинштейн Л. Рецензия на «Кысь» Т. Толстой /Л. Рубинштейн. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://itogi.ru/paper2000.nsf/Article/Itogi_2000_10_26_183458.html.
- 2 Воробьева А.Н. Современная русская литература. Проза 1970–90-х годов / А.Н. Воробьева. — Самара, 2001. — 182 с.
- 3 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. — М.: Прогресс, 2000. — 400 с.

- 4 Скаковская Л.Н. Фольклорные мотивы в романе Т. Толстой «Кысь» / Л.Н. Скаковская // Художественный мир человека в творчестве современных писателей: сб. науч. ст. — Ставрополь, 2003. — С. 270–279.
- 5 Фатеева Н.А. Интертекстуальность и ее функции в художественном дискурсе / Н.А. Фатеева // Изв. РАН. Сер. литературы и языка. — 1997. — Т. 56. — № 5. — С. 105–109.
- 6 Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И.В. Арнольд. — М.: Либроком, 2010. — 541 с.
- 7 Тураева З.Я. Лингвистика текста (текст: структура и семантика) / З.Я. Тураева. — М.: Просвещение, 1986.
- 8 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров (человек–текст–семиосфера–история) / Ю.М. Лотман. — М.: Языки русской культуры, 1996.
- 9 Толстая Т. Кысь: роман / Т. Толстая. — М.: Эксмо, 2004. — 368 с.

А.П. Филимонова, Ш.М. Мажитаева, Ж.Д. Рапишева, М. Сонмез

Антиутопиядағы претекстердің бұзылуы (Т. Толстаяның «Кысь» романы негізінде)

Мақалада авторлар Татьяна Толстаяның «Кысь» романындағы интертекст поэтикасын қолдану ерекшеліктерін қарастыруға тырысқан. Толстайдың романына белгілі бір ескертулермен сілтеме жасайтын антиутопия жанры алдыңғы мәтіндермен ретроспективті диалогта өзінің нормативті белгілерінде өзін-өзі анықтаған дискурс ретінде қарастырылған. Романда кеңінен ұсынылған претекстер мен олардың қабылдаушы мәтінмен өзара әрекеттесу сипаты ашылған. Басқа біреудің сөзін баяндауға түрлендірудің әртүрлі формалары претекстердің бастапқы мағыналарын бұзуға, романның ирониялық баяндау интонациясын құруға әкеледі, автордың негізгі көркемдік интенциясын білдіреді. Толстая романындағы лого-эпистемалық мәтіндердің лингвистикалық трансформациясы «пост» қоғамының лингво-когнитивті мутациясының, оның өркениеттік деградациясының көрінісі болып табылады. Дүниенің логоцентрлік картинасының күйреуі сөздің мәдени мағыналарды жеткізуші ретіндегі импотенциясын, оның жаңа құндылық шындығын құра алмайтындығын және бұрынғы мәдени парадигмалармен жоғалған байланыстарды қалпына келтіре алмайтындығын көрсетеді.

Кілт сөздер: антиутопия, интермәтін, претекст, постмодернизм, автордың көркемдік ниеті.

А.П. Филимонова, Ш.М. Мажитаева, Ж.Д. Рапишева, М. Сонмез

Разрушение претекстов в антиутопии (на основе романа «Кысь» Т. Толстой)

В статье предпринята попытка рассмотреть особенности использования поэтики интертекста в романе Татьяны Толстой «Кысь». Жанр антиутопии, к которому с известными оговорками относят роман Толстой, изучен как дискурс, утвердившийся в своих нормативных признаках в ретроспективном диалоге с предшествующими текстами. Выявлены широко представленные в романе претексты и характер их взаимодействия с принимающим текстом. Различные формы трансформации имплицитного в повествование чужого слова ведут к нарушению изначальных смыслов претекста, созданию иронической повествовательной интонации романа, выражают главные художественные интенции автора. Лингвистическая трансформация логоэпистемных текстов в романе Толстой является выражением лингвокогнитивной мутации «пост» общества, его цивилизационной деградации. Крах логоцентрической картины мира указывает на импотенцию слова как носителя культурных смыслов, его неспособность ни структурировать новую ценностную реальность, ни восстановить утраченные связи с прежними культурными парадигмами.

Ключевые слова: антиутопия, интертекст, претекст, постмодернизм, художественные интенции автора.

References

- 1 Rubinshtein, L. (2000). *Retsenziia na «Kys» T. Tolstoi [Review of «The Slynx» by T. Tolstaya]*. itogi.ru. Retrieved from http://itogi.ru/paper2000.nsf/Article/Itogi_2000_10_26_183458.html [in Russian].
- 2 Vorobeva, A.N. (2001). *Sovremennaiia russkaia literatura. Proza 1970–90-kh godov [Modern Russian Literature. Prose in 1970–90]*. Samara [in Russian].
- 3 Gumbol'dt, V. (2000). *Izbrannye trudy po yazykoznaniuu [Selected works in Linguistics]*. Moscow: Prohress [in Russian].
- 4 Skakovskaya, L. N. (2003). *Folklornye motivy v romane T. Tolstoi «Kys» [Folklore motifs in «Slynx» by T. Tolstaya]*. *Hudozhestvennyi mir cheloveka v tvorchestve sovremennykh pisatelei — Artistic world of man in the works of modern writers.* (pp. 270–279). Stavropol [in Russian].

- 5 Fateyeva, N.A. (1997). Intertekstualnost i ee funktsii v khudozhestvennom disкурse [Intertextuality and its Functions in Artistic Discourse]. *Izvestiia RAN. Seriya literatury i yazyka — Proceedings of the Russian Academy of Sciences, Vol. 56, No. 5*, 105–109 [in Russian].
- 6 Arnold, I.V. (2010). *Semantika. Stilistika. Intertekstualnost [Semantics. Stylistics. Intertextuality]*. Moscow: Librokom [in Russian].
- 7 Turayeva, Z.Y. (1986). *Linhvistika teksta (tekst: struktura i semantika) [Text Linguistics (text: structure and semantics)]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 8 Lotman, Y.M. (1996). *Vnutri mysliazhchikh mirov (chelovek–tekst–semiosfera–istoriia) [Inside the Thinking Worlds (man-text-semiosphere-history)]*. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 9 Tolstaya, T. (2004). *Kys: Roman [The Slynx: Novel]*. Moscow: Eksmo [in Russian].

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

DOI 10.31489/2020Ph3/103-111

UDC 371.3

G.O. Ilyassova, A.M. Ayazbayeva

*Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: i.gaukhar90@gmail.com, goxa_20@mail.ru)*

Text-centric approach in foreign language lessons

Nowadays, it is very important to develop skills in working with text, since the failure of students to master a particular science is often explained by their inability to work with them. They cannot isolate the basic semantic units, single out the most essential information, trace all levels of evidence, isolate the basic terms, etc. The text is, perhaps, the main educational-methodical unit of training. For the most complete and adequate use of it, the teacher needs to clearly imagine and then use the content and structural features of the text as the basis for the teacher and students to compose their own speech works in a foreign language. This article reveals the concept of text, provides a classification of the stages of working with text, provides techniques, and considers the nature, methodology and effectiveness of working with text in a foreign language lesson.

Keywords: text, educational and methodological unit, text features, improvement of reading skills, reading literacy.

Introduction

Nowadays, all areas require the use of different technologies to succeed in their work, and even an English teacher uses a variety of textbooks to achieve the effectiveness of learning a foreign language in the classroom.

Modern foreign language lessons are a complex educational work with the use of computers, Internet technologies and modern technological means. However, despite the many innovations that increase the interest and motivation of students to learn a foreign language, one of the most effective tools for teaching a foreign language today is the text, or rather, work with a well-organized text.

Some scholars consider the text to be only an oral monologue, others consider the text to be only a written speech, and a third group of scholars recognizes the text as any speech plan. Many people consider text to be structured and organized speech.

M.M. According to Bakhtin, the text is the «main truth» of all humanities and humanities and philology in general. «The text,» he wrote, «is a subject, an immediate reality, a reality of thought and experience, from which you can begin to think.» If there is no text, there isn't any object for research and thinking» [1; 287].

G.V. Kolshansky connects the definition of the text with the end of the minimum act of communication — that is, «the exchange of information or exchange of ideas between partners» [2; 10].

According to Sorokin, «text is the formation of the mind, which in linguistic literature is called the integrity of the text» [3; 62].

One of the most successful definitions of the text in modern linguistics is belongs to Halperin: «Text is a product of the writing process, taking into account the completeness of information in the form of a written document; work consisting of a theme and a number of special units (phrases) com-

bined with various lexical, grammatical, logical, stylistic connections with a certain focus and pragmatic approach [4; 139].

It is known that learning brings great benefits to personal development. O.A. Rozov wrote: «Reading is a very complex process, which is characterized by conscious brain activity.» The human brain is active when reading. While reading a book (the left hemisphere works) constantly imagines different images of events in the plot (the right hemisphere works when you know). A person can not only enjoy reading, but also train and develop his brain skills [5; 141].

In addition, reading is an important part of speech activity and should be given special attention in the learning process. Psychologists and methodologists say that reading develops and enriches our speech, expands our vocabulary, teaches imagination and thinking, raises thought-provoking questions, and helps to see the problem from different angles.

Recognizing the text as a basic communicative unit and using it to understand the language in its communication expands the horizons of linguistic research according to the level of speech and thinking activity. The text looks like a «direct expression of thought», and its functional significance is determined by the role of people as a means of social interaction [6]. A similar concept, in our opinion, is being developed by representatives of the cultural sciences. For them, the text is «an object in its semantic nature, where it meets a person elsewhere, expresses his message to the world in which he expresses himself... The purpose of the text is to allow a person to connect with others, himself and the environment.» Therefore, being a proven form of the act of communication, the text assumes the presence not only of the subject of communication and its author, but also the recipient [7; 256].

This work is relevant, because any teacher sometimes has difficulty working with text materials. The purpose of this work is to consider the nature, methods of working with text in a foreign language lesson and the effectiveness of the text-based method. In this work, the following tasks are solved to achieve this goal:

- Study of theoretical approaches to working with textual information in English lessons;
- Consider the types of reading and stages of working with the text.

MAIN PART

Text as a system of formation of various skills

Words, as you know, are the main linguistic unit of content in foreign language teaching. Text is the main language unit for teaching foreign language content. Reading is an independent form of speech that promotes the development of written communication. It plays an important role in application and accessibility, as the development of speaking and writing skills is based on reading skills.

Writing comprehension skills (reading comprehension skills) are also important, because in everyday life we often deal with different types of writing — reading books, newspapers, magazines, watching a lot of movies, Internet services, etc.

In addition, reading is closely related to listening, as the basis of both is the perceptual-cognitive activity associated with the perceptual and analytical-synthetic processes. Reading is also related to speech. Reading aloud is called «controlled speech». When it comes to reading aloud, it is inner listening and speaking at the same time.

Texts themselves are the basis of communicative tasks in teaching speech and reading. It is on the basis of these texts that important skills such as listening and writing are formed. Using the text, in addition to language materials, you can get information about the life, traditions and customs of other peoples. G.V. Rogova's Teacher's Guide to Methods of Teaching English in Secondary and High School states that «learning is the unity of content and action plans. Language-oriented education not only promotes respect for foreign culture, but also develops a sense of patriotism for their homeland» [8; 224] «During the study, students learn to navigate the text, to identify universal values and, ultimately, to gain moral satisfaction of the learning process» [9; 60–62].

Reading literacy is one of the most important competencies that characterize a person's readiness for life in modern society. «Reading competence» means a sufficient level of skills and abilities of students to use written information: search for the necessary texts, their proper selection and classification according to the given topic, their reading and interpretation, oral and written presentation. From the above, the following concepts of reading competence are «literacy» (reading,

writing, counting and working with documents), «minimum literacy» (ability to read and write simple messages) and «functional literacy» (ability), i.e. use of reading and writing skills in terms of human interaction with the outside world [5; 142].

The same can be said about texts in a foreign language, as a foreign text is «the purpose and means of teaching to get acquainted with another subject area.»

Types of education

In the process of learning English, as in any other foreign language, there can be two important functions in the learning process:

- the learning process itself can be a learning goal;
- this activity can be a basis for learning other activities.

Developed reading skills — the ability to master all types of reading, depending on the goals of the reader. Authors of foreign English language methods distinguish several types and reading skills that help to solve various communicative problems related to the use of written texts:

- skimming (determination of the main theme / idea of the text);
- scanning (search for specific information in the text);
- detailed reading (deep understanding of the text not only at the level of content, but also about its meaning) [10; 35].

In order for students to work effectively in English lessons, the teacher should, if possible, use all forms of learning. In addition, the main issue here is to choose the right text. A well-chosen text stimulates students' linguistic activity as much as possible. Texts are selected on the basis of the foreign language program and the number of lexical units mastered during a certain period of study.

To successfully master the study:

- Selection of texts according to the age, life experiences and interests of students;
- Texts should be entertaining and interesting, accessible in terms of language difficulties;
- Texts should be relevant and include comments, thoughts, etc. should promote expression [11].

Principles of teaching reading in foreign language lessons

Reading is an active process. The student should be interested in the content of the text. Must know the words in the text, understand the arguments, express their views on the position of the author. If these conditions are not met, then in this case the reading is superficial and the read text will soon be forgotten.

Students need to be motivated. If the student is interested in the content of the text, he will learn much more than expected. The process of memorization will be more active, but it should be noted that the organization of this process should be consistent with the content of the learning material used in the learning process. It should be noted that it is a content that creates a positive motivation among students, the need to study in a foreign language [12; 14].

The teacher should encourage students to pay attention not only to the linguistic phenomena of the text, but also to its meaning. The teacher should create a comfortable environment in the classroom so that each student can respond to the message in the text and express their experiences, views and feelings.

The main factor in learning is prediction and assumptions. The teacher should prepare students to work with text materials. It is a good idea to prepare a variety of stimulating materials to work with the text. It can be a variety of images, photos, interesting headings of the text, and finally the teacher himself.

Identification of tasks and topics. When organizing work with the text, the teacher should choose the right exercises, questions and tasks for the text that will help to solve the tasks and stimulate students to read.

It is necessary to work with the text to the end. The text contains new as well as familiar, as well as various grammatical phenomena, speech patterns, theses, etc. There are many words. All this should be used as much as possible for the development of the student.

Methods of working with text

Reading, as well as speaking, writing, listening are the main types of reading and speaking activities in the teaching of foreign languages. Now the interest in reading among students has decreased, they

do not like to sit and read. Here it is very important for the teacher to create the right strategy for a fun and interesting learning process in foreign language lessons.

For this type of reading and speaking activity to become an interesting and productive basis, it is important for the teacher to teach students to work with text materials. Therefore, it is important to base your work on the following stages: (see Figure 1)

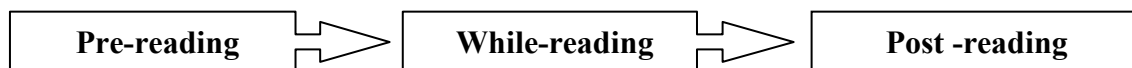

Figure 1. Reading stages [13]

The purpose of the pre-reading stage is to arouse and stimulate interest in working with the text; reduce language and speech difficulties; updating students' personal experience by linking school subjects with knowledge from other areas of education; predict the content of the text based on students' knowledge, life experiences, themes and pictures.

At this stage, the preparatory work for the learning process begins: acquaintance with the topic of the text, language units, and different speech patterns found in the text material. In addition, it is important to create a warm atmosphere in the classroom to arouse the interest of students, to form a positive attitude to learning. An example of the following exercises and tasks can be used at the beginning of working with text material:

- «Brainstorming» (comments on this topic);
- «Glossary» (updating and reviewing the dictionary on the topic of the text);
- Forecast / «Forecast and Impact». (Try to guess the content of the book by looking at the pictures);
- Content / «Content prediction guide» (true — false, agree — disagree, before — after);
- Answer questions before reading the text, etc.

The while-reading stage is the reading of a text or its individual parts to solve a specific communicative problem formulated in a given task. The object of learning control should be its concept (the result of action). At the same time, the control of reading comprehension should be related not only to the communicative tasks assigned to students, but also to the type of reading. At this stage, it is recommended to use different methods of obtaining information and converting the structure of the text and language material.

An important role in monitoring and managing the process of understanding the content of the text is played by the task of finding and writing the necessary information. The teacher should understand that it is not right to read the same text several times, because the content is already known. This is important only when students need additional information. The learning phase involves the use of different methods of obtaining information and changing the structure and language of textual material:

- «Reading in a circle» (Alternative reading); «Reading in pairs»;
- «Reading with a notebook»;
- «Insert»;
- «Find the difference» (read the text and remember as much information as possible to find some discrepancies);
- «Performance» (play the read scenes);
- «Jigsaw» (Restore the original text and arrange the selected phrases or fragments of text).

The purpose of the post -reading period is to develop the ability of students to express their thoughts through the content of the text, both orally and in writing. Exercises at this stage should be aimed at developing the skills of the following plans: reproductive (writing lexical dictation, correct performance of the task, etc.); reproductive and productive (court decision, etc.); productive (written and oral speech, word formation, comparison of different phenomena in language, ability to draw conclusions, etc.).

Possible tasks for the post-text period:

- «Post-text questions» (assessment related to the critical analysis of the text, reflective questions);
- «Bloom Daisy» (six leaflets — six questions: simple, clear, practical, explanatory, creative, evaluative);
- Cinquain (Development of students' ability to express their creative abilities, synthesizing the basic concepts, basic ideas, knowledge acquired in what they read) [14];
- «True, false, no information»;

- «Changing perspective» (Changing the text from the positions of the characters);
- «Debate» etc.

Tasks in the classroom can be divided individually, taking into account the interests and desires of students, that is, a differentiated approach in the context of joint activities, which include different types of organizational work: individual, pair, collective, group. There can be discussions, questions can be asked in case of any misunderstandings, and there can be an exchange of views on what has been read, and the level of understanding of the content of the text can be determined. Thus, the text of the lesson and the tasks that require qualified help from teachers in the classroom. You can choose simpler texts for self-study at home, or you can use the main text in this lesson to help you prepare for further reading.

At each stage of learning a foreign language it is necessary to work with the text in detail when studying any topic. Let's consider the steps in working with the text in the example of Edgar Allan Poe's story «Maelstrom» (see Figure 2):

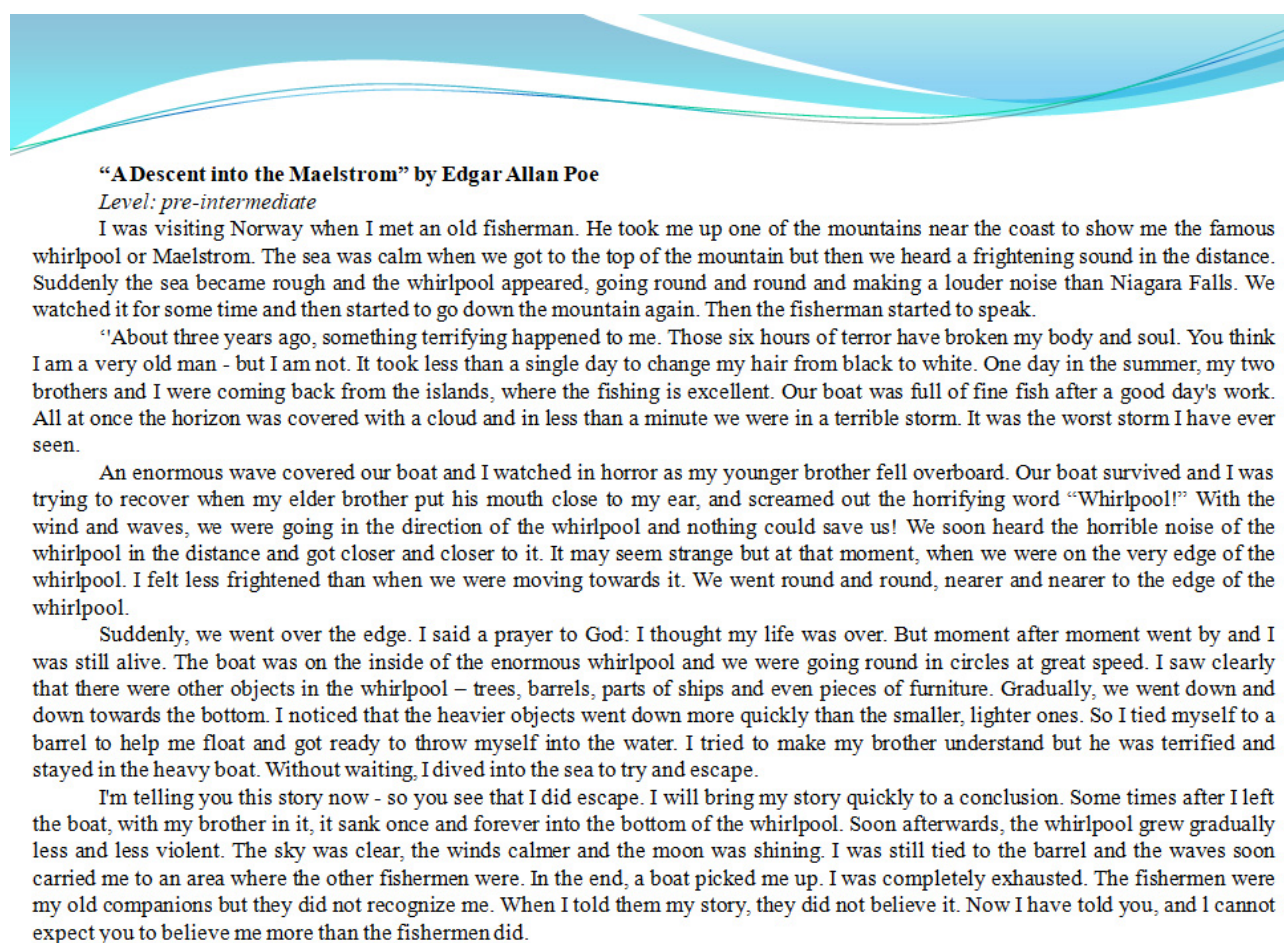

Figure 2. The story of «Maelstrom» [13]

Pre-reading stage

1. (*Lead-in. Speaking act.*) Show the picture of Edgar Allan Poe and say his name or ask what his name is. Then ask question: «*What kind of writing is he well-known for?*» Students give their answers. After a little discussion tell a short biography to compare with students' assumptions. Then ask students if they know the names of any writers from their own country who are well-known for writing crime or horror stories.

Edgar Allan Poe (1809–49) is most famous for his short stories, especially crime and horror stories. Poe was an orphan and when he was young, a businessman, Richard Allan, looked after him. He left university after a year and went into the army before becoming a literary critic. After his wife died in 1847, Poe became ill and he died two years later.

Poe's first books were of poetry and he first started writing short stories to make money. He was the inventor of the modern detective story with stories like *The Murders in the Rue Morgue* (1841) and *The Mystery of Marie Roget* (1842–3). He also wrote stories about horror and fantasy such as *The Fall of the House of Usher* (1839) and *The Cask of Amontillado* (1846).

2. (*Pre-teaching vocabulary*) Give students worksheets with definitions/meanings. The key words from the story are presented on the board: *barrel, fisherman, fishing boat, horizon, wave, whirlpool, overboard, exhausted*. The students match them working in pairs. After finishing, check as a whole class.

Definitions:

a) *a cylindrical container bulging out in the middle, traditionally made of wooden staves with metal hoops around them.*

b) *a long body of water curling into an arched form and breaking on the shore.*

c) *a small vessel propelled on water by oars, sails, or an engine.*

d) *a rapidly rotating mass of water in a river or sea into which objects may be drawn, typically caused by the meeting of conflicting currents.*

e) *from a ship into the water.*

f) *the line at which the earth's surface and the sky appear to meet.*

g) *drained of one's physical or mental resources; very tired.*

a person who catches fish for a living or for sport.

3. (*Speaking and visual activity*) Show the picture of maelstrom. Ask students to describe the picture and predict «what the story will be about» using the key words. They share opinions. Then say the title «*A Descent into the Maelstrom*». Explain what the «*Maelstrom*» means.

4. (*Reading and Listening*) Give worksheets with sentences about the story events to order. Give students time to read through the sentences (a-j) and guess the order of events before they listen to the story. They work in pairs. Then they listen to the story; get the general idea of the story and characters and after compare/ check their predictions retelling what they've understood. If it is necessary ask more questions on details to check the understanding of the whole text.

Order these sentences.

a) *A wave washed his younger brother overboard but the boat survived.*

b) *They were coming back from the fishing trip when there was a terrible storm.*

c) *He tied himself to a barrel and dived into the water.*

d) *The boat got closer and closer to the edge of the whirlpool.*

e) *The writer and the fisherman saw the whirlpool from the top of the mountain.*

f) *His elder brother disappeared into the bottom of the whirlpool.*

g) *When some fishermen picked him up, he was exhausted.*

h) *A fisherman and his two brothers had an excellent day's fishing.*

i) *The boat went over the edge into the whirlpool.*

The writer met the fisherman with completely white hair.

While-reading stage

5. (*Reading*) Students are given a text with missing paragraphs in one paper and gapped paragraphs in another worksheet (see Figure 3). Their task will be to put these paragraphs in the right place (match them with gaps) in the text. Point out that in order to fit in the missing paragraphs, students need to understand the gist of the story. They should pay attention to linkers and reference words. Give students time to read through paragraphs 1–4. Then they work individually, reading the story and fitting in the missing paragraphs. You can ask students to compare answers in pairs before checking answers. When checking answers, encourage students to explain the reasons for their choice of paragraphs.

Post –reading stage

6. (*Speaking act.*) After divide students into two groups. Ask to answer the following questions working in groups. They should discuss whether they think the story is true and give reasons for their opinion, discuss other stories or films which are set at sea, either from real life or fiction and give answers/ share opinions as a class.

Story	Responses
I was visiting Norway when I met an old fisherman. He took me up one of the mountains near the coast to show me the famous whirlpool or Maelstrom. The sea was calm when we got to the top of the mountain but then we heard a frightening sound in the distance. A) _____ "About three years ago, something terrifying happened to me. Those six hours of terror have broken my body and soul. You think I am a very old man - but I am not. It took less than a single day to change my hair from black to white. One day in the summer, my two brothers and I were coming back from the islands, where the fishing is excellent. B) _____ An enormous wave covered our boat and I watched in horror as my younger brother fell overboard. Our boat survived and I was trying to recover when my elder brother put his mouth close to my ear, and screamed out the horrifying word "Whirlpool!" With the wind and waves, we were going in the direction of the whirlpool and nothing could save us! We soon heard the horrible noise of the whirlpool in the distance and got closer and closer to it. It may seem strange but at that moment, when we were on the very edge of the whirlpool. I felt less frightened than when we were moving towards it. We went round and round, nearer and nearer to the edge of the whirlpool. C) _____ I saw clearly that there were other objects in the whirlpool – trees, barrels, parts of ships and even pieces of furniture. Gradually, we went down and down towards the bottom. I noticed that the heavier objects went down more quickly than the smaller, lighter ones. So I tied myself to a barrel to help me float and got ready to throw myself into the water. I tried to make my brother understand but he was terrified and stayed in the heavy boat. Without waiting, I dived into the sea to try and escape. D) _____ The sky was clear, the winds calmer and the moon was shining. I was still tied to the barrel and the waves soon carried me to an area where the other fishermen were. In the end, a boat picked me up. I was completely exhausted. The fishermen were my old companions but they did not recognize me. When I told them my story, they did not believe it. Now I have told you, and I cannot expect you to believe me more than the fishermen did.	1. Our boat was full of fine fish after a good day's work. All at once the horizon was covered with a cloud and in less than a minute we were in a terrible storm. It was the worst storm I have ever seen. 2. I'm telling you this story now - so you see that I did escape. I will bring my story quickly to a conclusion. Some times after I left the boat, with my brother in it, it sank once and forever into the bottom of the whirlpool. Soon afterwards, the whirlpool grew gradually less and less violent. 3. Suddenly, we went over the edge. I said a prayer to God: I thought my life was over. But moment after moment went by and I was still alive. The boat was on the inside of the enormous whirlpool and we were going round in circles at great speed. 4. Suddenly the sea became rough and the whirlpool appeared, going round and round and making a louder noise than Niagara Falls. We watched it for some time and then started to go down the mountain again. Then the fisherman started to speak.

Figure 3. Task for the story «Maelstrom» [13]

Questions:

- Do you think the story is true? Why or why not?
- What other stories or films do you know which are set at sea?

7. (*Written, visual and drama act.*) They continue working in groups. They should present/ retell the story in a creative way. The 1st group's task is to make comics according to this story, and the 2nd group's task is to write the scenario (in a dialogue form) and act out the story (role-play).

(*These tasks can be given as a home task too. Then the groups evaluate each other's work by assessment sheet with criteria. These sheets will be different because the tasks differ.*)

CONCLUSION

Based on the above stated, we can say with confidence that reading texts in a foreign language, working with text materials in foreign language lessons, using many exercises, greatly contributes to the expansion of vocabulary, comprehension of unfamiliar words, grouping different parts of grammar, improving speaking skills. At the same time, the educational nature of reading cannot be ruled out: reading develops a person's culture, allows him to think about different problems and aspects of our lives. As Ray Bradbury views, «You don't have to burn books to destroy culture. It's enough to force people to stop studying». Most researchers consider modern learning technologies as a way to implement a personality-oriented approach in the classroom, where students act as active creative subjects of educational activity. Modern educational technologies include the following forms of student-centered approach: collaborative learning, project technologies, distance learning, language portfolio, tandem method, intensive teaching methods, and use of technical means. Learning technologies contribute to the development of communicative characteristics of the student's personality, enrich the knowledge on the topic and reveal the child's creative abilities, i.e. the formation of a creative environment in the learning process. It is impossible to teach a foreign lan-

guage without the widespread use of various methods and tools, the purpose of which is to form the knowledge of students through a person-centered teaching method that allows to qualitatively increasing the level of cognitive interest of students.

References

- 1 Бахтин М.М. Язык в художественной литературе / М.М. Бахтин // Собрание сочинений. — М.: Искусство, 1997. — Т. 7, № 5. — С. 287.
- 2 Колшанский Г.В. Лингвистические и коммуникативные аспекты устного общения / Г.В. Колшанский // Иностранный язык в школе. — 1985. — № 1. — С. 10–14.
- 3 Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты исследования текста / Ю.А. Сорокин. — М.: Наука, 1985. — С. 62, 63.
- 4 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. — М.: Наука, 1981. — 139 с.
- 5 Золотова Е.Я. Работа с текстом на уроках иностранного языка / Е.Я. Золотова // Старт в науке. — 2017. — № 4–1. — С. 141–144.
- 6 Ворожцова И.Б. Образ мира как текст. Художественная культура народов Уралья. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://iiid-udsu.com/index.php?option=com_content&task=view&id=221
- 7 Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и формирование речи / А.А. Леонтьев. — М.: Наука, 1969. — 265 с.
- 8 Рогова Г.В. Методика преподавания английского языка в средней и высшей школе: руководство для учителей / Г.В. Рогова, И.Н. Верещагин. — М.: Образование, 1988. — 224 с.
- 9 Селиванов Н.А. Литературно-географический подход к выбору текстов для домашнего чтения / Н.А. Селиванов // Иностранный язык в школе. — 1991. — № 1. — С. 60–62.
- 10 Жукова И.В. Работа с текстами на уроках английского языка / И.В. Жукова // Иностранные языки в школе. — 1998. — № 1. — С. 35.
- 11 Акапова Н. Чтение и обучение: Как работать с текстом на уроках английского языка/ сайт Тичэхолик.про — 2018. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.teachaholic.pro/readlearn-kak-rabotat-s-tekstom-na-uroke-anglijskogo>.
- 12 Носонович Е.В. Критерии правильности содержания учебника / Е.В. Носонович, Р.П. Милруд // Иностранные языки в школе. — 1999. — № 2. — С. 14.
- 13 Источник: составлено автором
- 14 Батагаева Е. Стратегии семантического обучения. Работа с текстами на уроках английского языка — 2019. /Е. Батагаева. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://urok.1sept.ru>

Г.О. Ильясова, А.М. Аязбаева

Мәтінге негізделген әдіс-тәсілдер шет тілдері сабағында

Қазіргі уақытта мәтінмен жұмыс жасау дағдыларын дамыту өте маңызды, өйткені студенттердің белгілі бір ғылымды игере алмауы көбінесе ақпаратпен жұмыс жасай алмайтындығымен түсіндіріледі. Олар негізгі семантикалық бірліктерді, ең маңызды ақпараттарды бөліп ала алмайды, дәлелдемелердің барлық деңгейлерін қадағалай алмайды, негізгі терминдерді оқшаулай алмайды және т.б. Мәтін оқытудың негізгі оқу-әдістемелік бөлім болып табылады. Мұны барынша толық пайдалану үшін алдымен мұғалімнің өзі шет тілінде сөйлеу әрекеттерінің құрастырылуына негіз бола алатын мәтіннің мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктерін нақты түсініп алып, кейін қолдануы керек. Мақалада мәтін түсінігі ашылған, мәтінмен жұмыс жасау сатыларының жіктелуі берілген, шет тілі сабағында мәтінмен жұмыс жасаудың сипаты, әдістемесі мен тиімділігі қарастырылған.

Кілт сөздер: мәтін, оқу-әдістемелік бірлік, мәтіндік ерекшеліктер, оқу дағдысын жетілдіру, оқу сауаттылығы.

Г.О. Ильясова, А.М. Аязбаева

Текстоцентрический подход на уроках иностранного языка

В наши дни очень важно формировать навыки работы с текстом, так как неудачи учащихся в овладении той или иной наукой часто объясняются неумением работать с ними. Они не могут вычленить основные смысловые единицы, выделить наиболее существенную информацию, проследить все ступени доказательств, выявить основные термины и т.п. Текст является, пожалуй, основной учебно-методической единицей обучения. Для наиболее полного и адекватного его использования преподавателю необходимо четко представить себе, а затем использовать в работе содержательные и структурные особенности текста как основы составления преподавателем и учащимися собственных речевых произведений на иностранном языке. В данной статье изучено понятие текста, дана классификация

этапов работы с текстом, раскрыты методы, методология и эффективность работы с текстом на уроке иностранного языка.

Ключевые слова: текст, учебно-методическая единица, особенности текста, совершенствование навыков чтения, читательская грамотность.

References

- 1 Bakhtin, M.M. (1997). *Yazyk v khudozhestvennoi literature [Language in fiction]*. Sbornik sochinenii. (Vol. 7). Moscow: Iskustvo [in Russian].
- 2 Kolshansky, G.V. (1985). Lihvisticheskie i kommunikativnye aspekty ustnogo obshcheniia [Linguistic and communicative aspects of oral communication]. *Inostrannye yazyki v shkole — Foreign languages at school*, 1, 10–14 [in Russian].
- 3 Sorokin, Y.A. (1985). *Psikholingvisticheskie aspekty issledovaniia teksta [Psycholinguistic aspects of text research]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Halperin, I.R. (1981). *Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniia [Text as an object of linguistic research]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Zolotova, E.Y. (2017). Rabota s tekstem na urokakh inostrannogo yazyka [Work with the text in foreign language lessons]. *Start v nauke — Start in science*, 4–1, 141–144 [in Russian].
- 6 Vorozhtsova, I.B. Obraz mira kak tekst [The image of the world as a text]. *Khudozhestvennaia kultura narodov Uralska — Art culture of the peoples of Uralsk*. *iiid-udsu.com*. Retrieved from: http://iiid-udsu.com/index.php?option=com_content&task=view&id=221 [in Russian].
- 7 Leontiev, A.A. (1969). *Psikholingvisticheskie yedynitsy i formirovanie rechi [Psycholinguistic units and the formation of speech]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Rogova, G.V. (1988). *Metodika prepodavania anhliiskogo yazyka v srednei i vysshei shkole: rukovodstvo dlia uchitelei [Methods of teaching English in secondary and high school: a guide for teachers]*. G.V. Rogova, I.N. Vereshchagin (Eds.). Moscow: Obrazovanie [in Russian].
- 9 Selivanov, N.A. (1991). Literaturno-geograficheskii podkhod k vyboru tekstov dlia domashnego chteniia [Literary-geographical approach to the choice of texts for home reading]. *Inostrannye yazyki v shkole — Foreign languages at school*, 1, 60–62 [in Russian].
- 10 Zhukova, I.V. (1998). Rabota s tekstami na urokakh anhliiskogo yazyka [Work with texts in English lessons]. *Inostrannye yazyki v shkole — Foreign languages at school*, 1, 35 [in Russian].
- 11 Akapova, N. (2018). Chtenie i obuchenie: Kak rabotat s tekstem na urokakh anhliiskogo yazyka [Reading and learning: How to work with text in English lessons]. *teachaholic.pro*. Retrieved from: <https://www.teachaholic.pro/readlearn-kak-rabotat-s-tekstom-na-uroke-anglijskogo> [in Russian].
- 12 Nosonovich, E.V. & Milrud, R.P. (1999). Kriterii pravilnosti sodержaniia uchebnika [Criteria for the correctness of the content of the textbook]. *Inostrannye yazyki v shkole — Foreign languages at school*, 2, 14 [in Russian].
- 13 Source: Compiled by the author.
- 14 Batagayeva, E. (2009). Stratehii semanticheskogo obucheniia. Rabota s tekstami na urokakh anhliiskogo yazyka [Strategies for semantic learning. Work with texts in English lessons]. *urok.1sept.ru*. Retrieved from: <https://urok.1sept.ru/> [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Amanbekova, D.Ye** — PhD Student, Teacher of the Chair of foreign philology, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. *E-mail: yerglievna@mail.ru*
- Ashraf Mohamed Attia Abddou** — PhD, Professor, Ain Shmas university, Cairo, Egypt. *E-mail: at_rus@yahoo.com*
- Ayazbayeva, A.M.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of a Foreign Language Theory and Practice, Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. *E-mail: goxa_20@mail.ru*
- Bainiazov, A.** — Candidate philological sciences, Professor, Ardachan university, Turkey. *E-mail: aiabek-1967@mail.ru.*
- Baimamyrov, S.A.** — Tutor of the Department of Russian language and culture of Karaganda technical University. *E-mail: baymamyrov.serikkazy@mail.ru.*
- Baltymova, M.R.** — PhD Student, K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan. *E-mail: mbr74@mail.ru*
- Belousova, E. A.** — Student of Philology faculty, Pavlodar state pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. *E-mail: zhb_98@bk.ru*
- Dzhusupov M.** — Doctor philological sciences, Professor, Academy of Siences Uzbekistan, Uzbekistan. *E-mail: machambet 1948@mail.ru*
- Eker Süer** — Professor, Bashkent University, Ankara, Turkey. *E-mail: suereker@yahoo.com*
- Filimonova, A.P.** — PhD Student, Academician Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. *E-mail: alexfilia@yandex.ru*
- Ilyassova, G.O.** — 2st year master student, Gumilyov Eurasian National University Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, *i.gaukhar90@gmail.com.*
- Kadyrova L.B.** — Tutor of of the Department of information technology and security, Karaganda technical University, Karaganda, Kazakhstan. *E-mail: lyakaeldos@mail.ru*
- Kenzhegalyev, S.A.** — Candidate philological sciences, Associate Professor of Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. *E-mail: karla-1972@mail.ru*
- Kurmangali, G.K.** — Candidate of Philological Science, Associate Professor, L.N. Gumilvov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. *E-mail: guka_1979@mail.ru.*
- Maretbayeva M.A.** — Candidate philological sciences, Professor, Medical university Karaganda, Kazakhstan. *E-mail: marina-0303@mail.ru*
- Mazhitayeva, Sh.M.** — Doctor of Philology sciences, professor of the Department of Kazakh linguistics, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. *E-mail: s_mazhit@mail.ru*
- Marat M.M.** — Tutor of the Department of Kazakh linguistics, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. *E-mail: moldir.1410@mail.ru gular13@mail.ru)*
- Nurzhanova, K.K.** — Master of Pedagogical Sciences, senior Lecturer of Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. *E-mail: karla-1972@mail.ru*

-
- Nurtayeva A.B.** — PhD student Kazakh National Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty. *E-mail: suereker@yahoo.com.*
- Pangereyev, A.Sh.** — Doctor of Philology sciences, professor, K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan. *E-mail: pan.abat@mail.ru.*
- Rapisheva, Zh.D.** — Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Department of Kazakh linguistics, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. *E-mail: r_zhanat@mail.ru*
- Sayazhanova, A.Zh.** — Student of foreign languages faculty, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. *E-mail: saya_aibota@mail.ru*
- Saltanmurat, R.** — 2nd year master's student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. *E-mail: gular13@mail.ru*